

ISSN 1694-8033

**ВЕСТНИК
КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА**

Ежеквартальный научно-образовательный
и информационный журнал

Журнал включен в Перечень рецензируемых научных журналов и изданий,
рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики,
Постановление Президиума ВАК КР
№ 126 от 26.05.2016 г.,
входит в систему Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)
(Лицензионный договор № 03.01.2016г. от 13 января 2016 г.)

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ**

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим
жана маалымат журналы

АТАЙЫН ЧЫГАРЫЛЫШ

**“ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН МУРАСЫ ЖАНА ТҮРК ДҮЙНӨСҮ”
АТТУУ ЭЛ АРАЛЫК ФОРУМДУН ЖЫЙЫНТЫГЫ**

Бишкек – 2024

**Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы»
журналынын редакциялык коллегиясы**

Башкы редактор:

Чонтоев Д.Т. – география илимдеринин доктору, профессор, Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору.

Башкы редактордун орун басары

Дылдаев М.М. – география илимдеринин доктору, профессор, Ж.Баласагын атындагы КУУнун илимий иштер боюнча проректору.

Редколлегия:

Амердинова М. М. – философия илимдеринин доктору, профессор;
Асанбеков А. – КР УИАнын корр.-мүчөсү, тарых илимдеринин доктору, профессор;
Ахметова Н. А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Базарбаев Э. Б. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Борубаев А. А. – КР УИАнын академиги, техникалык илимдеринин доктору, профессор;
Ботобеков. А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Галиева. З. И. – тарых илимдеринин доктору, профессор;
Ишекеев Н. – КР УАИнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Карабаев С. О. – химия илимдеринин доктору, профессор;
Кененбаева Г. М. – физика-илимдеринин доктору, профессор;
Мамбетакунов Э. – КР УИАнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, проф.;
Маразыков Т. С. – филология илимдеринин доктору, профессор;
Молдоев Э. Э. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Нургазиева А. Р. – биология илимдеринин доктору, профессор;
Саякбаева А. А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Сманалиев К. М. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Тиллебаев С. А. – филология илимдеринин доктору, профессор;
Чыманов Ж. А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Шамшиев А.Б. – кандидат биологических наук, доцент;
Шерипов Н.Т. - КР УАИнын корр.-мүчөсү, философия илимдеринин доктору, профессор.

Чет өлкөлүк мүчөлөрү:

Ахунбаев А. – Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD);
Бешимов Р. Б. – М.Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Бородкин Л. И. – М.В. Ломоносов атын. ММУнун проф., т.и.д. РАЕН корр.-мүчөсү;
Ковальская Л. А. – биол. илим. д-ру, ВНИИТИБП лаб. башчысы;
Козлов К. Л. – М.В. Ломоносов атын. ММУ, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Перегудин С. И. – Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Садовничий Ю. В. – М.В. Ломоносов атын. ММУ, физ.-мат. илим. д-ру, проф.;
Сманов Б. – Казах улуттук илимдер академиясынын академиги, педагогика илимдеринин доктору, профессор.

Редакциялык-басма бөлүмү:

Шакирова К. К. – экономика илимдеринин доктору, РБбөлүмүнүн башчысы;
Даровских Н.М. – редактор;
Табышбекова Э.Э. – башкы адис.

Редакционная коллегия журнала «Вестник КНУ им. Ж. Баласагына»

Главный редактор

Чонтоев Д.Т. – доктор географических наук, профессор, ректор КНУ им. Ж. Баласагына.

Заместитель главного редактора

Дылдаев М.М. – доктор географических наук, профессор, проректор по научной работе КНУ им. Ж. Баласагына.

Редколлегия:

Амердинова М. М. – доктор философских наук, профессор;
Асанбеков А. – чл.-корр. НАН КР, доктор исторических наук, профессор;
Ахметова Н. А. – доктор педагогических наук, профессор;
Базарбаев Э. Б. – доктор юридических наук, профессор;
Борубаев А. А. – академик НАН КР, доктор физико-математических наук, профессор;
Ботобеков А. – доктор экономических наук, профессор;
Ишекеев Н. – чл.-корр. НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Галиева З. И. – доктор исторических наук, профессор;
Карабаев С. О. – доктор химических наук, профессор;
Кененбаева Г.М. – доктор физико-математических наук, профессор;
Мамбетакунов Э. – чл.-корр НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Маразыков Т. С. – доктор филологических наук, профессор;
Молдоев Э. Э. – доктор юридических наук, профессор;
Нургазиева А. Р. – доктор биологических наук, профессор;
Саякбаева А. А. – доктор экономических наук, профессор;
Сманалиев К. М. – доктор юридических наук, профессор;
Тиллебаев С. А. – доктор филологических наук, профессор;
Чыманов Ж. А. – доктор педагогических наук, профессор;
Шамшиев А.Б. – кандидат биологических наук, доцент;
Шерипов Н.Т. - чл.-корр. НАН КР, доктор философских наук, профессор.

Зарубежные члены редакционной коллегии:

Ахунбаев А. – зав. сектором исследования стран Евразийского банка развития (Dr.PhD);
Бешимов Р. Б. – д-р физ.-мат. наук., проф. Национального университета Узбекистана им. М. Улугбека;
Бородкин Л. И. – д-р ист. наук, проф. МГУ им. М.В Ломоносова, чл.-корр. РАЕН;
Ковальская Л. А. - д-р биол. наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;
Козлов К. Л. – д-р физ.-мат.наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Перегудин С. И. – д-р физ.-мат. наук, проф. Санкт-Петербургского государственного университета;
Садовничий Ю. В. – д-р физ.-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Сманов Б. – академик НАН РК, д-р педагогич. наук, проф.

Редакционно-издательский отдел КНУ:

Шакирова К.К. – доктор экономических наук, зав. отделом РИО КНУ;
Даровских Н. М. – редактор;
Табышбекова Э.Э. – главный специалист.

УРМАТТУУ КЕСИПТЕШТЕР! УРМАТТУУ КОНОКТОР!
“ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН МУРАСЫ ЖАНА ТҮРК ДҮЙНӨСҮ” АТТУУ
ЭЛ АРАЛЫК ФОРУМГА КУШ КЕЛИҢИЗДЕР!

21-сентябрь – улуу ойчул Жусуп Баласагындын күнү деп белгиленүүгө өкмөт тарабынан бекитилди. Мындай тарыхый мааниси бар эстеликтин атын Жогорку окуу жайлардын флагманы болгон Улуттук университетибиздин алып жүрүшү бүгүнкү иш – чаранын өтүшүнө негиздүү өбөлгөлөрдү алып келет. Эң башкысы, Жусуп Баласагын бабабыздын мурасын жалпы түрк дүйнөсү изилдеп, анын мамлекетти башкаруудагы канондорун, адамзаттын эстетикалык көз караштарын калыптандырууда билим, окуу, кыймыл, акыл сыяктуу маселелерди символикалык образдар аркылуу окурмандарына мурас катары калтырып кеткендиги менен кылымдан-кылымга калың журттун алдына баалуулугун жоготпой келе жатат. Чындыгында, адам канткенде адам болот деген суроо ар бирибиздин көкүрөгүбүздө айтылганы менен, аны практика жүзүндө колдонуу жана иш жүзүнө ашыра берүү баарыбыздын колубуздан толук келе бербейт. Мындай коомдук турмуштагы ар дайым жетишпей келген көйгөйлүү маселелерди Жусуп Баласагын бабабыз өз учурунда түшүнүп, бизге “Кут алчу билим” чыгармасын жараткан.

Бабабыз Жусуп Баласагын жазган мыйзам түрүндөгү ойлорун терең сиңирип жашасак, мүмкүн, кой үстүнө жумуртка уялаган заманга келет белек деген тилек ар бирибизди түйшөлтүп келет. Көрсө, тирүүлүктүн татаалдыгын адамзаттын аракеттери менен чечүүгө болот экен. Анын ачкычы Жусуп Баласагын бабабыздын бизге мурас катары калтырып кеткен “Кут алчу билим” чыгармасында ирети менен саналып жүрүп отурат. Болгону, чыгармасында төрт эле каарман, бирок ошол каармандардын көтөргөн жүгү канчалаган тарбиялык маанилерди берүү менен X кылым өтсө да, өз баасын жоготпой, дагы эле болсо, мамлекетти башкаруу, анын мыйзамдарын ар түрдүү кесиптин ээлерин айтып өтүү менен чечмелеп, ага акыл, билим, окуу менен жиптин түйүнүн чечүүгө болоорун каармандарынын суроо-жооптору аркылуу окурмандарына ачып бергени менен баалуу экендигин тарыхыбыз ырастап турат. Жусуп Баласагын “Кут алчу билим” чыгармасын жазуу менен негизги үч максатты алдына койгон.

1. Мамлекетибиз бардык жагынан өнүккөн, идеалдуу мамлекеттердин катарында өсүп жетсе деген тилеги менен жазган.

2. Мамлекетибиз менен бирге аны башкарган мыкты башкаруучу жана мыйзам иштеген мамлекет болуп, ага жалпы журт баш ийип жашаса деген тилегин койгон.

3. Ошол мыйзамга төмөнкү таптан баштап, жогорку тапка чейинки эл өкүлдөрү баш ийсе деген тилегин жазган.

Мына ошондой мамлекет түзүлдү десек болот. Ар бир адамзат тарыхтын барактарынан сабак алгандай, биз дагы Жусуп Баласагын бабабыздын ар бир жазганынан сабак алышыбыз керек. Улуттук университет ар дайым жаш коомго тарбиялык сабактарын берүүгө аракетин жумшайт деп ишенем. Бүгүнкү Эл аралык Форумдун ишине ийгилик каалайм! Ар жылы ушул күнү бабабыз Жусуп Баласагындын мурасын даңазалоого жана муундарга жеткирүүгө кудайым бизге насип кылсын.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин
ректору, профессор Чонтоев Д.
20-сентябрь 2024-жыл.

УЛУУ МУРАСТАН УЛАНГАН ОЙЛОР

Урматтуу бүгүнкү тарыхый конференциянын катышуучулары! Тарыхый дегеним, бүгүн биз тарыхта биринчи жолу мындан ары жыл сайын туруктуу белгиленип туруучу “Жусуп Баласагын күнүнүн” уматына арналган Конференцияга чогулуп отурабыз. Конференциянын бардык катышуучуларын ар жыл сайын Күзүндөгү Күн менен Түн теңелген 21-сентябрга туура келген даанышман Жусуп Баласагын бабабыздын Күнү менен куттуктайм. Сиздердин өмүр жолуңузда, илимий иштериңиздерде Бабабыздын арбагы колдоп, акыл-насааттары жолдоп албан-албан ийгиликтер коштоп жүрсүн!

Чынын айтыш керек, бабабыздын Күнүн белгилөөнүн жолу узак болду, дээрлик 32 жылды камтыды. Анткени, мындан 32 жыл мурун бабабыздын төрөлгөнүнүн 975 жылдыгын белгилөө сунушу менен 1992-жылы ошол кездеги Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаевич Акаевге атайын сунуштама кат менен кайрылгам. Ал катты Өкмөткө жолдоп, Өкмөттө Премьер-министр Исанов Насирдин Исанович башында турган комиссия түзүлгөн. Бирок, Премьер-министр каза болуп, комиссиянын курамы алмашып кетип өтпөй калган.

Кийин кайрылуумду ар беш жылда уланта бердим, натыйжада, 2016-жылы Жусуп Баласагын бабабыздын төрөлгөндүгүнүн 1000 жылдыгы бүтүндөй түрк дүйнөсүндө салтанаттуу майрамдалды. Мына эми, сааты чыккан экен, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетинин 2023-жылдын 22-декабрындагы “Кыргыз Республикасында Жусуп Баласагын күнүн белгилөө жөнүндөгү” токтомунун негизинде жыл сайын 21-сентябрь “Жусуп Баласагын күнү” болуп белгиленип отурат. Бүгүнкү Конференциянын катышуучуларын, дээрлик бүтүндөй түрк дүйнөсүндөгү Жусуп бабабыздын күйөрмандарын ушул бабабыздын Күнү менен чын жүрөктөн куттуктайм! Баарыңыздарга чың ден соолук, узак өмүр, ишиңиздерге ийгилик каалайм!

Жусуп Баласагын бабабыздын “Куттуу билим” дастаны жөнүндө сөз кылуудан мурун, дегеле кыргыз адабиятынын башаты кайда, кимдин, кайсы автордун чыгармасын кыргыз адабиятынын пайдубалы, алгачкы башаты деп атасак болот деген соболдорго жооп издеп көрөлүчү. Баарыбыз билебиз: – кыргыз жазма адабиятынын тарыхын совет маалынан баштап, анын баштоочулары катары – Аалы Токомбаев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Касым Тыныстанов, Жоомарт Бөкөнбаев, Мукай Элебаев, Жусуп Турусбеков ж. б. акын-жазуучуларыбызды атап, эң эле ары өткөнүбүздө Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Ысак Шайбеков, Абылкасым Жутакаев ж. б. аталарыбыз менен токтолоор элек.

Биз, кыргыздар, Азиядагы эң байыркы элбиз деп төш каккандан тажабайбыз да, ошол эле учурда байыркы элибиздин өз алдынча маданияты, адабияты, өз ишеними, дүйнөгө карата өз көз карашы болгон дегенден азыр деле жаа бою качабыз. Өзүбүздүн элдик салт-санаабызды, нарк-насилибизди коңулга түртүп коюп, өзгөнүн биздин кыртышыбызга туура келбеген көрүнүштөрүн элибизге өзүбүз таңуулаганга машбыз. Ушундай олдоксон кадамдарыбыз менен дүйнөлүк маданиятка, адабиятка жетишип жатабыз дейбиз, ошого корстонбуз...

Тобоо дебеске аргаң жок: **кайсы элдин маданиятын, адабиятын, музыкасын дүйнөлүк деңгээл дейбиз? Ал деңгээлди кимдер аныктаган? Дүйнөлүк деген деңгээлди кандай ченем менен такташыбыз керек?** Бөтөн элдердин салт-санаасын, маданиятын, каада-салтын телекөрсөтүүлөр, радиоберүүлөр, гезит-журналдар, ар кандай атайын иш-чаралар аркылуу элибизге өзүбүз зордоп таңуулаганча – ушул багыттардагы элдик маданиятыбызды, адабиятыбызды, нарк-насилибизди, салт-санаабызды дүйнөлүк деңгээлге көтөрбөйбүзбү, жайылтпайбызбы?! Биздин элибиздин, деги эле бардык элдердин нарк-

насили, салт-санаасы, үрп-адаты, маданияты, илим-билими – өзүнүн тарыхый өнүгүүсүндө жетишкен улуттук бийиктиги. Биз өз улуттук жетишкендигибизди – кайсы элдин улуттук энчиси менен алмаштыргыбыз келип жатат. Бул өз улуттук маданиятыбызды, нарк-насилибизди тангандык эмеспи?!..

Ушундай соболдордон соң, деги биз ким болгонбуз деген ойду ээрчип тарыхтын барактарын антардым, жооп издедим. Көптөгөн соболдорго тарых беттеринде жооптор да бар экен. Ошолордун бирин эле мисалга тартайын: окумуштуу В. Бартольд Х кылымдагы араб автору Абу Дулефтин чыгармасын изилдеп, андагы кыргыздар жөнүндөгү: **«алар таруу, күрүч менен тамактанышат жана төөнүкүнөн бөлөк бардык эттерди жешет; алардын кудайына сыйынчу жайы жана өздөрүнүн жазуусу бар; алар эстүүлүгү жана кыраакылыгы менен айырмаланышат; шамды өчүрүшпөй – өзү өчкөндөй кылышат. Сыйынуу учурунда колдончу ыргактуу сөздөрү бар. Мускусу бар. Бир жылда үч майрамы болот. Алардын Туусу–көк-жашыл. Сыйынуу учурунда алар күнжүрүшкө бет бурушат»** -деген маалыматтарды келтирет.

Мындагы маалыматтардан биз мындан он кылым мурун биздин ата-бабалардын өзүнчө: а) сыйынчу жайлары (*мечиттери, чиркөөлөрү эмес – мазар делинген ыйык жерлери*); б) сыйынганда айтылчу ыргактуу сөздөрү (*дубасы*); в) өз жазуусу; г) бир жылда үч майрамы (*ал үч майрам – Ноорус, орозо айт, курман айт майрамдары*), д) көк-жашыл (*жазгы чыккан чөптүн түсү жашыл да, бирок кыргыздар аны жашыл чөп чыкты дебейт, көк чыкты дейт эмеспи, ошондуктан түбөлүктүү Көк Теңир* (ушул жерден көк деген түстү эмес – асман деген түшүнүк экенин унутпайлычы, демек Көк Теңир деген “асмандагы кудай” дегендик го деп ойлойбуз) *менен жаңы өмүрдүн (жашыл чөптүн) түсүн жуурулуштуруп туу кылып алышкан го*) Туусу болгондугун; е) сыйынганда күнжүрүштү карап (*күндү карап десек туура болот го*) сыйынышаарын билдик.

Демек, баары болгон экен, болгондо да жаратылыш менен эриш-аркак жашаган көчмөн эл алгачында бардык Ааламдын ээси Жаратканга (*Көк Теңирге*) сыйынышып, андан соң жер жүзүндөгү адамдарга, бардык жан-жаныбарларга, бак-дарактарга, өсүмдүктөргө жашоо берген Күнгө кол созуп, берешен Жер-Энеге чекесин тийгизип табынып келишкенин да көптөгөн мурунку да, кийинки да дүйнөлүк илимпоздор танбайт.

Мынчалык түбү түпкүрдөгү элдин сөзсүз өз улуттук маданияты, өздүк ишеними, а түгүл өзүнүн адабияты болгону да талаш жаратпай турган маселе деп ойлойм. Элибиз кастарлаган ооз эки түрүндөгү Манас эпосу баштаган ондогон эпостор, дастандар, макал-лакабтар, ар кандай кесиптик эмгек ырлары, лирикалык-сүйүү ырлары ооз эки адабияттын үлгүлөрүнөн экенин ким жок дей алат?! Мен кыргыз жазма адабиятынын алгачкы түптөөчүсү Жусуп Баласагын бабабыз, анын даңктуу чыгармасы “Куттуу билим” насааттама-дастаны экенинен күмөн санабайм. Демек, “Куттуу билим” кыргызча жазылган, адабияттын бардык талаптарына жооп берген толук кандуу чыгарма, кыргыз жазма адабиятынын байыркы, эң алгачкы үлгүсү, жазма адабиятыбыздын башаты!..

Биздин кандаш-жердеш бабабыз Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” насааттамасы – он кылымдык узак жолду басып, ара жолдо төгүлүп-чачылбай, маани-маңысын жоготпой, кайрадан ой тереңдигин ашырып, байыркы ата-бабаларыбыздын акыл-насааттарын, каада-салттарын, нарк-насилдерин өз барактарына батырып, өзүнүн бүгүнкү урпактары – **Сиздер менен Биздерге** калтырган **Улуу Мурасы!** Бабабыздын ушул Улуу мурасы менен биз-кыргыздар эле эмес – бүтүндөй түрк дүйнөсү сыймыктанып, Туу тутуп бийик көтөрүп жүрүшүбүз керек. Бабабыздын мурасы ошого **татыктуу!**..

Дүйнөдө “Куттуу билимге” тете келээр поэзиянын касиеттүү тили менен жазылган, мамлекетти башкаруунун көп тараптуу маселелерин чагылдырган көркөм чыгарма жок, Фирдоусинин “Шахнамеси”, Низаминин “Искендер-намеси” аталган баатырлардын эрдиктерин, өмүр жолун чагылдырган дастандар, ал эми бой көтөрмө Европа мактанган Данте Алигьеринин “Теңирдин оюну” (“Божественная комедия”) чыгармасы “Куттуу билимден” дээрлик 250 жыл кийин жаралган чыгарма, анын үстүнө ал чыгарма о дүйнө өткөн өлүктөр дүйнөсүн чагылдырса, биздин бабабыз өз замандаштарына гана эмес – бүгүнкү окурмандары **Сиздер** менен **Биздерге** бийиктиги Ала-Тоодой, тереңдиги Ысык-Көлдөй, тазалыгы тоо булагындай, кенендиги көз жеткис дархан талаадай, салмагы алтынга тете акыл-насаатын тартуулап жатпайбы!..

Мындан жети-сегиз жыл мурун Жусуп Баласагын бабабыздын төрөлгөндүгүнүн 1000 жылдыгы эл аралык деңгээлде республикабызда кеңири белгиленбедиби. Ошондон кийин кыргыз окурмандары, окумуштууларыбыз да Жусуп бабабыздын чыгармасына көбүрөөк көңүл буруп башташты. Бул кубандыраар көрүнүш, демек, окурман журт бабабыздын чыгармасын окуп башташыптыр. Эми 2024-жылдагы Жусуп бабабыздын “Куттуу билим” дастанынын жаралышынын **955** жылга толугун коомдук да, мамлекеттик да деңгээлде белгилөө мындай кызыгууну дагы арттырат деген үмүттөмүн.

Мен Жусуп бабабыздын “Куттуу билим” дастанын – кыргыз тилине толук которууну ишке ашырган кишимин. Бул ары түйшүктүү, ары жооптуу – татаал иш менин жазуучулук өнөрканамдагы эң орчундуу орунда турган далалатымдын бири.

Бабабыздын чыгармасын которууда менин алдымда эки жол турду:

биринчиси: -азыркы кыргыз окурманына жакындатуу максатында чыгарманы ийкемдүү жалпак тилге салып, окуганга оңойлотуп, бүгүнкү окурмандардын табитин көздөп, жаңы ыргак, жаңы үн берип, жаңы боек кошуп жеңил-желпи элдик секетпайдын ыргагына салып которуу;

экинчиси: -мүмкүн болушунча окурмандарга Жусуп Баласагын бабабыздын жүзүн сактап, чыгармасынын ыргагын өзгөртпөй, көркөмдүк деңгээлин кемитпей, ошол доордун добушун, түпкүрдөн чыккан кобурун бузбай жеткирүү эле. Мен экинчи жолду тандап алдым. Эмне үчүн?..

Биринчиден – Улуу акылман бабабыз Жусуп Баласагындын ыйык мурасына кол салууга болбойт. Жусуп бабабыз андай оңдоп-түзөөгө муктаж эмес. **Экинчиден** – биздин кыргыз окурмандарына которулчу чыгарманын алгачкы ыргагын бузбай, өз добушу, өз боегу менен жеткирилиши маанилүү. Бабабыздын даңктуу чыгармасы ушундай өтө жооптуу мамиледен соң гана кыргыз адабияты үчүн чыныгы дөөлөт, чоң олжо да болоорун унутпашыбыз керек. Ушул талаптардан четтеп кетсек, анда биз Жусуп бабабыздын чыныгы жүзүн көрбөй, анын чыгармасынын өз дооруна төп келген добушун укпай калган болор элек. Бул Жусуп бабабызга карата жасаган чыккынчылык болмок.

Жусуп Баласагын бабабыздын кош сап менен жазылган чыгармасын азыркы поэзиянын жалпак тилине салып, азыркы окурмандардын табитине ылайыктап ачык уйкаш менен окуганга оңойлотуп которсок болот беле? Алгачында, ошондой ой менде да болгон. Бирок, ошондон тапкан кыргыз адабиятынын олжосу эмне болмок?.. Эмнеге ээ болуп, эмнеден куржалак калмакпыс?!.. **Биринчиден:** биз Жусуп бабабыздын чыныгы жүзүн көрбөй калат элек, анын сүйлөө ыкмасын, чын жүрөгүнөн чыккан кобурун укпай калмакпыс! **Экинчиден:** кыргыз адабияты тээ байыркы, миң жыл мурунку өзүнүн тунгуч үлгүсүнөн кол жууп калмак. Кыргыз адабияты, айрыкча кыргыз поэзиясы андай оңойлотуп которуунун

үлгүсүнө бай. Андай иштерге “эркин котормо”, “авторлошкон котормо”, “илимий котормо” деген чачпактарды тага коюп, ар кандай сындан куткарып кетүүгө маш болуп калганбыз...

Белгилүү тарыхчы-окумуштуу В. Бартольддун далилдөөсүнөн: “Жакшы маалым, бизге толугу менен жеткен мусулман-түрктөрдүн адабий мурасы “Кутадгу билик” чыгармасын Чүй суусунун алкагындагы Баласагында төрөлгөн Жусуп хас-хажиб – 1069-70-жылдары жазып бүтүп, аны Кашкарда жашап, “Табгач Кара-Буура хандар ханы... аталган ханга арнаган”–деген маалыматты окуйбуз. Демек, 2024-жылы Жусуп бабабыз жараткан “Куттуу билим” дастанынын жазылганына **955 жыл** толду. Бул он кылымда оролгон Кут эмегенде эмине?! Эмне деген дата, эмне деген – **Улуулук!**

Мындан жети-сегиз жыл мурун Жусуп Баласагын бабабыздын төрөлгөндүгүнүн 1000 жылдыгы республикабызда эл аралык масштабда кеңири белгиленгендигин айтпадыкпы!.. Ошондон кийин кыргыз окурмандары, айрым адабиятчы-тарыхчы окумуштууларыбыз да Жусуп бабабыздын чыгармасына көбүрөөк көңүл буруп башташты. Окурмандар ичинде бабабыздын чыгармасынын аталышын баланчадай, тиги сөзүн мындайча которсо болмок, чыгармадагы каармандардын ысымдарын да китептегидей калтыруу, бабабыздын төрөлгөн шаарын да “баланчадай” атоо керек, чыгарманын жазылган мезгилин да тактоо зарыл ж. б. дегендей пикирлер да айтылып жатат. Бул жакшы көрүнүш – мени кубандырат, демек, окурмандар бабабыздын чыгармасына кызыгып башташкан экен.

Эми жогоруда эскерткен айрым окумуштуулардын, окурмандардын ортосунда көптөн бери талаш жаратып келаткан жагдайларга токтоло кетели. Аларды бир жолу тактап албасак, мындай майнапсыз ой жооруулар, ар кандай негизсиз ача пикир айтуулар дагы да улана берет. Бул өз ойлорумду азыркы окумуштуу тарыхчы-адабиятчыларга эле эмес – келечектеги, арт жакта отурушкан жаштарга карата айтып жатам. Бул маселелерди дагы да тереңдеп тактап алуу ушу жаштардын колунда. Алгачында...

Кара-Буура хандар жана айрым талаш жараткан терминдер туурасында

Ал эми Бабабыздын чыгармасындагы “Кара-Буура хан” дегенди айрым биздин эле окумуштуу-тарыхчыларыбыздын ичинен “Кара” деген “чоң”, “Буура” деген “күчтүү”, а түгүл “Буура” деген “миңбашы”. “тайлак” деген “жүзбашы” дегендер чыкты. Эмнеликтен маселени башка багытка буруп жаткандарына түшүнө албайм. Же Кара-Буура хандардын кыргыз экендигин, анын кайсы жерлик болоорун айтуудан качып жатабызбы?! Орус окумуштуусу С. Григориев хандын чондугу же күчтүүлүгү туурасында эмес – Кара-Буура хандардын 919-жылдан 1212-жылга чейин, дээрлик 300 жылга созулган, бүтүндөй Орто Азияны бийлеген мураскерлиги туурасында “Карахандар” деп айтып жатпайбы. Ойлонолуучу, ушул талаш жарата турган маселеби?

Тарых тастыктаган маалыматтарда Кашкар, Какшаал, Жылдыз, Кундуз, Кулжа ж. б. жерлер байыртадан эле кыргыздар турук кылган аймактар. Таразды ордо кылып, азыркы Кыргызстандын, Кашкар менен Какшаалдын аймактарын кошуп Тараздан бийлеп турган Уулча Кадыр хан 893-жылы Согдулук Ысмайыл Акматка жеңилип, Меркеге чейинки жерлерди душманына калтырып, ордосун Кашкарга көчүрүп кетет. Тараз үчүн кармашта каза болгон иниси Базархандын уулу жети жашар Сатылганды Кашкарга ала кетет. Ал ордодо жыйырма беш жыл тарбияланып, 919-920-жылдары Сатылган (*илимий адабияттарда Сатук хан делинет*) атасынын агасы Кадыр хандан бийликти алып, анын

уулдары менен небере-чөбөрөлөрү Орто Азиядагы ээлигин 1212-жылга чейин уланткан¹. Бул ээлик кылган хандын мураскерлигинин кайсы жерликтигин билдирген түшүнүк. Жусуп Баласагын бабабыз өзү да чыгармасында: “Алдында Падышанын окуйт аны, Ал тавгач Кара-Буура хандар-ханы” деп так айтып жатпайбы. Кийин Кара-Буура хандардын акыркы мураскери Арстан Кылыч 1212-ж. Мухаммед шах тарабынан өлтүрүлгөн соң, бардык аймак Хорезм шахга өтүп, аны Чыңгыз хан талкалап, андан соң Кара-Буура хан наамы учурабайт.

Байыртадан бери эле хандардын, баатырлардын, акындардын, башка белгилүү адамдардын ысымдарына төрөлгөн жерин кошуп айтуу салт болгон. Көптөгөн илимий-тарыхый адабияттардан Махмуд Газневи, Исмаил Сомани, Баязит Османи, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари, Александр Невский, Олег Киевский, Султан-Гирей Крымский деген ысымдарды жакшы билебиз. Александр Македонскийдин ысымынын аталышы да төрөлгөн жеринин аталышынан эмеспи. Кара-Буура хан деген аталыш – Кара-Буура хандардын төрөлгөн жеринин аталышынан чыкканы да талаш жаратпашы керек. Өзгөчө келгенде өйдө карай албай, өзүбүзгө келгенде керсейе калмайбызды токтотууга убакыт келди...

Же бабабыздын чыгармасындагы “**Элик**” деген терминди алалы: чет элдик тарыхчы – окумуштуулар муну уйгур тилине жабыштырып, Кара-Буура хандарды “илик” хандар деш керек, кичине эле аймактын ханы дегенчелик, бүтүндөй Орто Азияны 300 жыл бийлеген хандыкты басмырлаган туюм берип жатканын кантип танабыз?.. Бул термин кыргыздын эле “**Элик**” (орусчасы “Владыка”) деген жакшынакай орундуу сөзү – араб алфавитинде созулма үндүүнү эки тамга менен жазбайт. Ошондуктан, крилицага, а түгүл, латын алфавитине түшүргөндө да бир тамга менен берилип калган.

Дагы бир эки-үч кылымдан бери талаш болуп, башы ачылбай келаткан “Тук-Ю” деген түшүнүк бар. Аны орус окумуштуусу Бичуриндин түрктөрдүн бир уруусу деген пикиринен алиге чейин бошоно албай келатабыз. Казактардын белгилүү тарыхчы-аалымы Шакарим Кудайберды уулунун «**Түрктөрдүн, кыргыздардын, казактардын жана бийликтеги хандардын өмүр-таржымалы**» аталган китебинде мындай маалымат бар: “**Хиджра жыл эсебинен (мусулманча) 2819 жыл же Христос төрөлгөндөн 2197 жыл мурун Кытайдагы Хаба хандыгына чейин Кытайдын желжүрүшүндө тук-ю, б. а. түрктөр деген эл жашаган**” делинет.. Ушул бир сөздү дүйнөлүк да, кыргызстандык да окумуштуулар түрктөрдүн бир уруусу деп чолок, а түгүл калпыс түшүндүрүшөт, менимче бул «Дом Романовых» дегендей эле, **Түрк үйү – түрк хандыгы** деген сөз го деп божомолдойм, анткени кытайлар “р” тамгасын айтпайт да, жазбайт да эмеспи. Ушул аныктаманы туура тактап алсак, анда кыргыз мамлекеттүүлүгү дагы 2000 жылга тереңдейт эле деген ой кетет.

Дагы бир маселе: чыгармада бабабыз өз каармандарына, а түгүл ханга да “**Эй, чигил**” деп кайрылган учурлар бар. Ушул “чигил” деген аныктаманын башы чечилбей, эки-үч кылымдын бери талаш жаратып келет. Мурунку-азыркы чет элдик да, өзүбүздүн эле тарыхчы-адабиятчы окумуштууларыбыз да “чигил” деген “түрктөрдүн бир уруусу” деп кутулуп кетишет. Менимче, деги Ала-Тоо ичинде “чигил” деген уруу болгон эмес окшойт. Эгер болгон болсо, тарыхыбызда, эч болбосо энциклопедия аталган Манас эпосунда, башка элдик эпосторубузда, санжырабызда кездешет эле го. Жок болуп жатпайбы. Ал эми Жусуп бабабыздын замандашы, белгилүү тилчи аалым Мамыт (*Махмуд*) Барскоондуктун (*Кашкарлыктын*) “Түркий тилдер сөз жыйнагы” сөздүгүндө Батыш сельжуктар мусулмандар

¹ Т. Кенесариев. “Ислам, тарых жана азыркы мезгил” Жалалабат-2004-ж.

менен капырлардын ортосундагы элди “Чиг ил” же “Жик ил” деп аташаарын эскертет. Бул “Чектеги эл”, же “жиктеги эл” дегендик эмеспи? Ким андай эмес деп кепилдик бере алат? Анын үстүнө чигилдер Талас, Чүй, Ысык-Көл, Кашкар аймактарында жашашат деп Мамыт Барскоондук тактап берип жатпайбы. Демек, Ала-Тоо аймагындагы бардык кыргыз урууларын капырлар менен мусулмандардын ортосундагы “чектеги эл” деп жалпысынан атап коюшкан окшойт деген тыянакка келүүгө болот.

Биздин бул оюубузду 930-933 – жылдары жазылган белгисиз автордун фарсы тилиндеги **“(Китаб) масалик аль-мамалик ал-Истахри”** аталган чыгармасында Орто Азиядагы шаарларга мүнөздөмө берип келип Тараз шаарына келгенде: **“-Тараз – түрктөр менен мусулмандардын ортосундагы чек, анын айланасы чеп менен курчалган, ал да Тараз аталат. Исламдын таралыш чеги ушул жерге жетет”** – деген маалыматы толук далилдеп турганын кантип танабыз? Тараздан тартып, Ала-Тоо ичин да, а түгүл Кашкарга чейинки аймактарда кыргыздар жашап, алар исламды кабылдай элек кез турбайбы. Демек, “Чигил” деген бир уруунун аталышы эмес, ошол аймакта жашашкан бардык кыргыз урууларына карата айтылган жалпылама түшүнүк тура. Анын үстүнө, Ала-Тоо аймагындагы элдерди түрктөр деп жатпайбы – демек, кыргыздарды “түрк” деп аташкан экен да. Ушул аталышты да эсибизге түйүп, туура баамдап алганыбыз жөн болоор...

Чыгарманын аталышы туурасында

Кийинки мезгилдерде чыгарманын **“Куттуу билим”** (“Благодатное знание”) деген аталышын “Куттуу бийлик”, а түгүл “Куттуу бийлик билими” деп таңуулоочулар да чыга калып жүрөт. Аларга айтаарым: Жусуп бабабыздын заманында “бийлик” деген түшүнүк дээрлик болгон эмес, ошон үчүн Жусуп бабабыз “Атаң бек болчу, сен да бексиң”, “Бектигиң адил, ак мыйзам менен бекем болот” деп жатпайбы. Анын үстүнө, байыркы бабабыз билимди биринчи орунга коюп, окуу менен билимге атайын өзүнчө баптарды (главаларды) арнап жатат го.

Андан сырткары, ар бир главада, ар кандай кесиптер, ар кандай кызмат орундары туурасында сөз болгондо да бабабыз бардык жерде тынбай окуу, билим алуу керектиги туурасында үзгүлтүксүз кеп козгоп, ошого чакырып жатат го. Бийликке умтулгула деп чакырып жаткан жери жок. Кыябы келип турган соң бабабыздын окуу, билимдүү болуу туурасындагы айрым көөнө ойлорунан да мисалдарды келтире кетели. Бабабыз Жусуп Баласагын бул туурасындагы ойлорун өзүнчө бир бапка (*главага*) бириктирген. Аны башынан келтирели:

Айткым келди, о акылман, сөз жайын,

Окуу, билим пайдасынан баштайын.

Окуу-түндө алдындагы шам чырак,

Билим алсаң маңдай ачык жаркырап.-(287-288-кошсаптар) – деп бабабыз алгач билим менен окуунун маанисин эскертип өтөт да, анан окурмандарын – **Сиз менен Бизди** билим алууга үндөйт, тынбай окууга чакырат. Билим менен окууну айкалыштырган киши эч качан кем болбой турганын билдирет:

Кимде-ким окуй билсе – акыл табат,

А кимдер билим алса – бектик алат. – (300-кошсап) – дейт бабабыз.

Эң накыл сөз. Мына, көрсө билим түбөлүктүү экен да, билимдүү болгон киши дөөлөттүү болот турбайбы, алган билимиң сенин ажырагыс энчиң тура – Жусуп бабабыз биздин мээбизге кыттай чөгөрүп жаткан ушул акылын биз кантип эсибизден чыгарабыз?

Чынында эле билимдүү киши күчтүү киши да – анын күчү билегинде эмес – билиминде да. Ошондуктан кыргыздар тээ мурун да, азыр деле: **“Билеги күчтүү – бирди жыгат, билими күчтүү – миңди жыгат”** – дешип, билим күчүн алдыга коюп келатышат.

Эми, айрым кепжебестердин оюн ээрчип – чыгармадагы “билим” деген жерлердин баарын кайрадан “бийлик” деп оңдоп чыгалыбы?.. Анда бабабыздын чыгармасын дээрлик кайра жазып чыгуу керек болот го. Деги, Жусуп Баласагын бабабыздын чыгармасына ой келди кол сала берүүгө болобу? Мындай ой кайсы “акылмандын” башына келди дейм да?!

Ушул “Куттуу билим” дегенди айрым тилчи-журналист жарандарыбыз ыңгайлаштырып кыскартып, “Кутбилим” деп да жүрүшөт, ойлонолуучу – “Кутбилим” болсо – негизги басым “кутка” түшүп, “кут деген билим”, “куттуу болсоң – билимдү болосуң” дегендей түшүнүк болуп жатпайбы. Ал эми “куттуу билимде” басым “билимге” түшүп, “билимдүү болсоң – кут да болот, бакыт да конот, бектик да тийет” деген да. Мен алгачында чыгарманын аталышын үндөшүнө, маанисине карата “Кут алчу билим” деп алган элем. Китептин биринчи чыгышына баш сөз жазган Кыргыз Эл жазуучусу, Кыргыз Эл Баатыры, академик атабыз Түгөлбай Сыдыкбековдун сунушу менен кийинки басылыштарында “Куттуу билим” аталышын кабылдагам. Орус котормочусу да “Благодатное знание” деп туура баамдаганын баса белгилеп кетким келет.

Бабабыз өзү да: - “Билимсизге төрдөн орун тийсе эгер,

Анда ал төр иреге тең делээр.

А билимдүү иреге калса эгер,

Анда иреге төр экен деп биле бер.

Билимине жараша да сый-урмат,

Ага төр да иреге да жарашат!” – деп дагы эскертип жатат го.

(261-264-кошсаптар)

Эми Жусуп Баласагын бабабыздын төрөлгөн *(азыр ким болсо да, кимге болсо да “төрөлгөн” деген сөздүн ордуна “туулган” деген сөздү колдонууну туруктуу өнөкөт кылып алдык, мал тууйт, аял төрөйт да – биз эмне малга айланып калдыкпы?)* шаары “Кут-Ордо” дегенди карап көрөлү: айрымдар муну “Күз-Ордо” а түгүл кайсы бир элдин түшүнүгүн келтирип “тескейдеги шаар” дегендер да чыгып жатат *(биздин өзүбүздүн сөзүбүз кашкайып көрсөтүп турса да, кимдер буларды башка бир тилдерден окшош сөздү издегиле деп кыйнап жатат болду экен?)*. Алгачында мен дагы “Күз-Өрдөө” деп алган элем. Кийин өзүбек туугандар крилицага түшүргөн, кытайдагы уйгур туугандар латын алфавитине түшүргөн түпнуска менен таанышып, экөөндө тең “Кут урды” делинип жүрөт, ошондуктан “Кут-Ордо” дегенге токтолгом. Жусуп Баласагын бабабыз да чыгармасын бекеринен “Куттуу билим” атабаса керек.

Чыгарманын авторунун аталышы жана андагы каармандардын ысымдары туурасында

Жусуп бабабыздын өзүнүн жана анын чыгармасындагы каармандардын ысымдарына да токтоло кетели: азыр ысымдар китепте кандай жазылса ошол бойдон калтыруу керек дегендер да чыга калып жатат. Бул ой жаңылык эмес – 1992-жылы Жусуп Баласагындын төрөлгөндүгүнүн 975 жылдыгын өткөрүү туурасындагы комиссиянын отурумунда ошол кездеги мамлекеттик катчы *(ал кезде вице-премьер-министрди ушундайча атачу)* академик Турар Койчуев ушул маселени көтөрүп, ысымдар китепте кандай жазылса ошол бойдон калышы керек, “Жусуп Баласагын” дебей “Юсуп Баласагуни” дейли, башкаларын да

оңдойлу, тилди сындырбайлы деп чыккан. Ошондо “башка тил сынса сына берсин, биздин кыргыз тилибиз сынбасын” десем, Н. Исанов колдоп, бабабыз “Жусуп Баласагын” аталышында калып, эң сонун эле кабыл алынып кетти. Эми, кайра эскини эңсегендердин чыгып жатышына жол болсун?!.. Кыргызча кыйкырып турган **Күнтууду, Айтолду, Акдилмиш, Өткүрмүш** деген ысымдарды чийип салып, кайрадан Күнтугды, Айтулды, Огдүлмиш, Одгурмиш дейлиби? Бабабыздын “бул биздин тилдеги биринчи китеп” “Китеп сөзү – Буурахандын заң-зили, Маңызы да, мыйзамы да хан тили,” (23-кошсап) деп тактоо берип, ал аз келсе “Китепти окуй турган окурманым, Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың” (33-кошсап) дегендерин да четке кагалыбы, бабабызды да чаналыбы? Же азыр да арабызда кеңири жайылган кыргыздын: **Токтомуш, Төлөмүш, Тентимиш, Тилемиш, Алтымыш, Жетимиш, Өзгөрүш, Өтүмүш, Жүдөмүш, Өндүрүш, Күсөмүш** ж. б. ысымдарын кайрадан башкага өгөртөлүбү? Же “бул орток чыгарма, бардык түрк элдерине тийешелүү” дешкендерди ээрчип, кокуй кыргыздын урууларын атап коюптур деп бабабыздын чыгармасындагы “мундуз”, багыш”, “басыз”, “кыпчак”, “жагма” деген ж. б. кыргыздардын уруу аттарын да өчүрүп чыгалыбы? Деги акылыбыз ордундабы?..

Бабабыздын чыгармасынын жазылган мезгили туурасында

Азыр да “Куттуу билим” насааттама-дастанынын жазылган жылын талашкандар чыгат, кийин да чыга бериши мүмкүн, андайларга жөнөкөй эле арифметиканы келтирейин, 2016-жылы Жусуп Баласагын бабабыздын төрөлгөндүгүнүн 1000 (миң) жылдыгын бүтүндөй түрк дүйнөсү белгиледи, “2016-жыл – Жусуп Баласагын жылы”-деп жарыяланды, бүтүндөй түрк дүйнөсү ушул датаны тааныды – бул дата эми талаш жаратпашы керек.

Бабабыз чыгармасын 52 жашында баштап – 18 айда (*бир жарым жыл*) аяктаптыр. Демек, 52де – 12 ай бар, ага дагы 6 айды кошсок – анда бабабыз чыгармасын 53 жашында аяктаган экен да. Демек, 1016-га 53тү кошсок 1069 чыгып, бабабыздын төрөлгөн жылына да, бүтүргөн чыгармасын ханга тапшырган мезгилге да туура келип жатат го, ал эми 2024төн 1069ту алсак – **955** чыгат да! Мындан так да арифметика болобу?! Жок жерден көйгөй жарата берүү кимдерге пайдалуу, деги мындай жасалма баш ооруларды козгоонун кимге кереги бар дейм да?! Талаш жаратып жатышкан кошуна туугандардын чырагына өзүбүз май тамызып жаткан жокпузбу?!

Жусуп Баласагын бабабыз – Кыргыз, анын “Куттуу билим” насааттама-дастаны кыргыз тилиндеги алгачкы толук кандуу адабий чыгарма – кыргыз адабиятынын алгачкы үлгүсү. Аны ары-бери чойгулап талашууга да, шек келтирүүгө да болбойт. Чыгармадагы “бул түрк тилиндеги биринчи китеп”, “түрк тили тоодо жүргөн жапайы кийик эле, аны үйрөтүп кагазга түшүрдүм” деген сыяктуу көптөгөн маалыматтар, а түгүл, чыгармадагы каармандардын ысымдары, кыргыз урууларынын аталыштары, чыгарманын 70-80 пайызын түзгөн бүгүнкү күнү да кыргыз тилиндеги туруктуу колдонуудагы жандуу сөздөр эле эмнеден кабар берээри түшүнүктүү болуп турат го... Акыры, акыл токтотуп, “башкалар эмне дейт”, “тиги кошуна мындай деп жатпайбы”, “бул кошуна тигиндей дейт го” дегендей жалтаңдык, кулдук сезимден биротоло арылуу керек да... Качанга чейин өзүбүздү-өзүбүз басмырлай беребиз?!..

Белгилүү тарыхчы-окумуштуу В. Бартольддун далилдөөсүнөн: “Жакшы маалым, бизге толугу менен жеткен мусулман-түрктөрдүн адабий мурасы “Кутадгу билик” чыгармасын Чүй суусунун алкагындагы Баласагында төрөлгөн Жусуп хас-хажиб – 1069-70-жылдары жазып бүтүп, аны Кашкарда жашап, “Табгач Кара-Буура хандар ханы... аталган

ханга арнаган”–деген маалыматты окуйбуз. Демек, 2024-жылы Жусуп бабабыз жараткан “Куттуу билим” дастанынын жазылганына **955 жыл** толот. Бул он кылымда оролгон Кут эмегенде эмине?! Эмне деген дата, эмне деген – **Улуулук!**

Бабабыздын чыгармасын талашкандар туурасында

Жусуп Баласагын бабабызды да, анын атактуу чыгармасы “Кутуу билим”ди да уйгур, казах, өзүбек туугандарыбыз көптөн бери өз тараптарына ыйгаруу далалатынан тайбай келишет. Аларды илимий далилдерге таянып, дагы тактап чыгуу келечектеги адабиятчы-тарыхчы окумуштуулардын энчисиндеги иш болоор... Балким, кийинки изилдөөчүлөр үчүн кичине болсо да түрткү болуп берээр деген ойдон улам ар бирине өзүнчө кыскача токтоло кетүүнү туура көрдүм.

Алгачында **Уйгурлар туурасында:** адабий чөйрөдө чоң талаш жаратып келаткандар – уйгур туугандар. Байыркы бабабыз өзү тастыктагандай чыгарманы автор 52 жашында Чүй боорундагы Баласагында баштап, он сегиз ай ичинде Кашкарда аяктаган, өз чыгармасын Кара-Буура Сатылган хандын ошол учурда Кашкарда бийлик кылып турган чөбүрөсү Кара-Буура Асан ханга (*айрым адабияттарда Хасан хан делинет*) тартуу кылган. Ошондон улам уйгурлар Жусуп Баласагын бабабыздын улуту уйгур, чыгармасын Кашкарда уйгур тилинде жазган деп талашып келишет.

Бул маселени биз чыгарманын өзүнө кайрылып, автордун өз оозунан тактайлы: биринчиден:-бабабыз чыгармасынын башында эле “Китеп сөзү – Буурахандын заң-зили, Маңызы да, мыйзамы да хан тили,” (*23-кошсап*) деп тактоо берип, ал аз келсе “Китепти окуй турган окурманым, Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарсың” (*33-кошсап*) деп кулагыбызга куюп жатпайбы. Чыгарманын авторуна ишенебизби же айрымдардын жоромолуна ишенебизби? Авторго ишенгенибиз туура болот. Окумуштуу В. Радлов да алгачында чыгарма уйгур тилинде жазылган деген ойго келип, кийин бул оюнан кайтып “чыгармада “уйгур” деген бир да сөз жок, чыгарма түрк тилинде жазылган” деген бүтүм чыгарган. Анын үстүнө, бабабыз өзү:-“Китеп көп арап, тажик тилдеринде, Бул китеп эң биринчи биздин тилде” (*73-кошсап*), “Сен үчүн түркчө ырлар тартуу кылдым, Окуурда мага арнап дува кылгын” (*75-кошсап*) деп канкакшап жатат го. Ал аз келсе бабабыздын дагы бир тактоосун келтире кетели:

“Ээлик үчүн билим тилеп тынбай өзүм,

Сөздү-сөзгө кынадым, кошуп сезим.

Кийик эле түрк сөзү тоодо жүргөн,

Үйрөттүм, үйүр кылдым анын өзүн.

Сылап-сыйпап бакканда жоошуп калды,

Бирок али унутпайт азоо кезин” – (6616-6618-кошсаптар) – деп эң баалуу далилин сунуп жатпайбы. Мындагы “Кийик эле түрк сөзү тоодо жүргөн” деген аныктамасы эле не деген кашкайган далил!..

Дагы бир далилдүү мисал: - Байыркы түрк адабияттарын абдан терең изилдеген окумуштуу-адабиятчы Ия Стеблеванын **“Түрк тилиндеги байыркы адабияттар”** деген эмгегинде мындай бир кызыктуу маалыматтар келтирилген: “Биздин доорго чейин байыркы уйгур тилинде жарыяланган будда мазмунундагы чыгармалардын эң ириси – кара сөз түрүндөгү “Суварнапрахаса” (“Алтын шөкөт”) сутрасы... Ал санскрит тилинен эмес болжолу 10-кылымда кытайчадан которулган. Котормочунун аты-жөнү Бешбалык калаасынан чыккан Сынгу Сели Түдүнг.

Байыркы уйгур тилиндеги башка да будда чыгармаларынан Васубандхунун “Абхидхаракоша” (“Билим кенчи” болжолу 10-кылым) поэмасы, “Раджававадака” (Падышаларга насаат) чыгармасынын байыркы уйгурчага котормосунан үзүндү, “Праджняпарамита” (“Даанышмандыктын жетилиши”) чыгармасы, булардан сырткары будда жатактары менен авадандарынын котормолору ж.б. белгилүү”².

Ия Стеблеванын макаласынан уйгур адабияты жөнүндөгү мисалды атайын кененирээк келтирдик. Себеби, байыркы доордо (*Кара-Буура хандар доорунан кыйла мурун эле*) уйгурлардын өз ара колдонуп келген алфавити гана эмес, уйгур тилиндеги адабияттарга да эгедер экенинен кабар алып жатпайбызбы.

Эгер, Жусуп Баласагын бабабыз уйгур болсо – “бул китеп биздин тилдеги биринчи китеп”, “кийик эле түрк сөзү тоодо жүргөн” деп тактап отурбайт эле да.

Ал эми **дархан талаалык казах туугандардын** мамлекет катары өз алдынча тарыхы 550 жылды гана чапчыганын өздөрү да танбайт, бул датаны мамлекеттик деңгээлде беш-алты жыл мурун эле майрамдашпадыбы. Жаныбек, Керейлар баштаган казак туугандар Ак-Ордо, Көк Ордолордон (Абулхаирден) бөлүнүп, 1450-1455-жылдары Таластагы Жунус ханга жер сурап кайрылышкан, кыргыздар казак туугандарга Кара-Тоо аймагын беришкен. Бул Жусуп Баласагын бабабыздын чыгармасы жазылган мезгилден дээрлик 350-400 жылча кийин болуп жатпайбы. Анан кантип Жусуп бабабыздын чыгармасын энчилей алышат? Кыргыздар менен тегибиз бир деген ойдо гана талашка түшүшпөсө – башка далили жок.

Анын үстүнө, кийинки мезгилдерде казак туугандар ай-буйга келишпей, өтө эле аша чаап кетишкенин да белгилей кетсемби дейм, анткени, тарыхта өз изин калтырган, түрк тайпасына тийиштиги барлардын баарысын эле казак кылып ташташты. Аларга каршы далил келтирген жарандар чыкпады, мейли, айта беришсин, андан эмне өзгөрмөк эле дегенсип кол шилтеп коюшту окшойт. Бирок, келечектеги муундар үчүн, деги тарых үчүн такташып койгон жакшы болот.

Мисалы:- Хан Эшимди (*кыргыздар Эр Эшим аташат*), аны уулу залкар Жеңгэрди, андан көргөн небереси Тауке ханды казактардын мыкты он хандарынын катарына кошуп алышты. Ага ич тарлык кылган эч ким жок. Чындыгында, Жамакенын уулу Көнөк баатыр алтымыш жашты чапчып калганда казактардын Шыгай ханынын Шолпан деген кызына үйлөнөт, Эшим хан же Эр Эшим, Көнөк баатырдын ошол Шолпандан көргөн кичи уулу. Демек, ал Шыгай хандын жээни. Шыгай хан Көнөк баатырдын эрдигин баалап, баатырдан кол үзбөш үчүн кичи кызы Шолпанды аялдыкка берген. Эшим энеси төркүнүнө төркүлөп барганда, башка той-аштарга барганда да, кийин Эр Эшим каза болгон соң, энеси төркүнүнө кеткенде кошо барып, таякеси Шыгай хан аны өз уулундай көргөн. Кийин чоңойгондо Ата-Журту Таласка келип турук алып жатпайбы.

Андан соң кайсы бир жортуулдан кайткандагы Турсун ханга тапшырып кеткен элинин оор абалын көргөн Эр Эшим “Катагандын хан Турсун, хан Турсунду ант урсун” деп Турсун ханды Ташкенде өлтүргөн соң, казак-кыргызга бирдей хан болуп, үч аялы менен Ташкенге көчүп кетет. Ошол бойдон Эшим хан казактардын ичинде туруп калган. Хан Эшим – 30 жыл, уулу Залкар Жээңгер – 9 жыл, небереси Тауке хан – 35 жыл казак-кыргыздарга бирдей хан болуп, эки элге ат көтөргүс эмгек кылышкан, эки элдин бекем достугуна данакер болушкан.. Бул тактоолорду казак туугандардын өздөрү да танбайт, интернет айдыңында тизмектеп жүрүшпөйбү. Бирок, алардын теги кыргыз да, Таластык

² Кыргыздар, т.2, Бишкек, 1991, 419-бет.

саруулардан – мисалы мен Эшим ханга онунчу муун менен жетем. Көнөк баатырдын сөөгү Сокулуктун жогору жагынданы Көнөк сайдын ичинде жатат. Ал жерге саруулар жыл сайын зыярат кылып, Көнөк баатырдын арбагына куран окуп турушат. Бул талашсыз – **Чындык!**

Буга кошумча: Эшим хандын кыргыз экенин ошол учурдагы орус жазма булактарынан таап чыккан М.Б. Байбосунов – иниме да чын жүрөктөн чыккан ырахматымды айтам. Өркүнүң өссүң!

Ал эми **Өзүбек туугандар** болсо чыгарма чагатай тилинде жазылган, ошондуктан өзүбек болгон дешет. Чагатай Чыңгыз хандын экинчи уулу, Жусуп бабабыздан 250 жыл кийин жашаган киши, анан кантип чыгарма чагатай тилинде жазылып калган болот? Анын үстүнө, “өзүбек” деген түшүнүк, андан дагы 100 жылдан ашуун кийин, Захриддин Бабыр бабабыздын “Бабыр-баянынан”, Алтын-Ордодогу Өзүбек хандын чөбүрөсү Шейбани ханды, аны колдогон тарапташтарын “өзүбектер” деп атагандан улам пайда болуп жатпайбы. Деги, ойго келбей турган, оозго да албай турган жоромол го. Кийинки мезгилдерде интернет айдыңында Чыңгызхандын империясынын мамлекеттик тили түрк тили болгон, өзүнүн улуту да түрк урууларынан дегендей маалыматтар орун алып келатканын да ойго түйүп коюш ашыкпаш болбойт деген ойдомун. Кыргыздардын арасында азыр да: – “ит эмген”, “сүт эмген”, “бор жеген” деген уруулар бар эмеспи. Чыңгызхандын уруусу да “Боржигин” делет го. Бул “боржеген” дегендик эмеспи???

Акырында, окурмандарга эскерте кетчү нерсе – мен ишке ашырган котормо илимий котормо эмес – көркөм котормо. Көркөм котормого “тигил сөз эмне үчүн ошол бойдон эмес, бул сөз эмне үчүн өзүнүн ордунда эмес” деген сыяктуу тыкыр талаптарды коюуга болбойт. Мында менин оюмча – тигил же бул сөздүн тышкы түзүлүшүн эмес, андагы ойдун так берилиши, маани-маңызын бузбай жеткирүү, чыгарманын түпкү өз ыргагынын так сакталышы, көркөмдүк деңгелинин аксабагандыгы биринчи орунда турат. Көркөм котормого коюлчу негизги талаптар ушулар деп ойлойм.

Биздин оюубузду он жетинчи кылымда (XVII) жашап өткөн француз жазуучусу, философ Вольтер (1694-1778-жж.) “Котормону ким сөзмө-сөз жеткирем десе, котормо өлдү. Сөзмө-сөз ташылган котормо жансыз тамгаларга айланат. Маселе – ойдун өзөгүн бериште” – деген аныктамасы бекемдеп турат. Орто кылымдагы жазуучунун бул омоктуу пикири бүгүнкү күнү да өз маанисин жоготпогонун, көркөм котормо менен алектенгендер үчүн баалуу колдонмо экенин кантип танабыз?.

Мен байыркы акылман, терең ойчул Жусуп Баласагын бабабызга арналган “Жусуп Баласагын күнү” жана салмагы алтындай баалуу, акыл-насааты Ысык-Көлдөй терең, маани-маңызы Ала-Тоодой бийик “Куттуу билим” дастанынын жазылгандыгынын **955 жылдыгы** менен бардык окурмандарды куттуктайм. Бул жалпы кыргыз эли, а түгүл, бүтүндөй түрк дүйнөсү сыймыктанчу – түбөлүктүү чыгарманын жаралыш мезгилин даңктаган унутулгус – **Улуу дата!!!**

Жусуп бабабыздын он кылымдык узак жолду басып өтүп, өңү өчпөй, баалуулугу кемибей бизге жеткен “Куттуу билим” дастаны кыргыз адабиятынын тарыхындагы биринчи насааттама-дидактикалык – баалуу чыгарма. Байыркы бабабыздын чыгармасын туура баамдап, түндүгүбүздө түбөлүк жарык болуп турган өчпөс жылдызыбыз, кыргыз адабиятынын туу чокусу экенин танбашыбыз керек. Жусуп бабабыздын “Куттуу билим” дастанын Улуттук руханий Туубуз катары

бийик көтөрүп жүрүү, анын бүгүнкү мураскорлору – **Сиздер** менен **Биздердин** ыйык милдетибиз! Бул кыргыз эли, кыргыз адабияты үчүн эле эмес – бүтүндөй түрк дүйнөсү үчүн эбегейсиз чоң – **сыймык!**..

Акылман бабабыз өзү: -“*Адам өлсө – сөзү калат артында, Жакишы атагы жашай берет калкында.*” – деп айткан жайы бар. Жусуп Баласагын бабабыздын “Куттуу билим” насааттама-дастаны кыргыз барда, жалпы түрк дүйнөсү жашап турганда, дагы миңдеген жылдар кыргыз элин гана эмес – бүтүндөй түрк Ааламын өзү жазып кеткен акыл-насааты менен алга үндөп тураарында шек жок! Ылайым ошондой болсун!

Төлөгөн Козубеков,
акын-котормочу, Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер.

Амердинова М.М., Аалиева Н.К., Булекбаев А.М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Амердинова М.М., Аалиева Н.К., Булекбаев А.М.
КНУ имени Ж. Баласагына
Amerdinova M.M., Aaliev N.K., Bulekbaev A.M.
KNU named after J. Balasagyn

**ЗАМАНБАП КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНДЕГИ ЧЫГЫШ-БАТЫШ
ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР ДИАЛОГУ
ДИАЛОГ ЦИВИЛИЗАЦИЙ ВОСТОК-ЗАПАД В СОВРЕМЕННОМ
КЫРГЫЗСКОМ ГОСУДАРСТВЕ
EAST-WEST DIALOGUE OF CIVILIZATIONS IN THE MODERN
KYRGYZ STATE**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргыз Республикасынын интеллигенциясынын чечүүсүн талап кылган заманбап кыргыз коомундагы Чыгыш-Батыш цивилизациялар диалогу анализге тартылган жана рухий дөөлөттөр үстөмдүк кылган Чыгыш цивилизациясы материалдуулуктун культун эш туткан Батыштан келген баалуулуктарга психологиялык да, социалдык да, экономикалык да жактан даяр эместиги белгиленген.

Аннотация: В статье анализируется цивилизационный диалог Восток-Запад в современном кыргызском обществе, который требует решения интеллигенции Кыргызской Республики и отмечается, что восточная цивилизация, в которой доминируют духовные состояния, не является психологически, социально и экономически готовой к ценностям Запада, практикующим культ материальности.

Abstract: The article analyzes the East-West civilizational dialogue in modern Kyrgyz society, which requires a decision by the intelligentsia of the Kyrgyz Republic and notes that Eastern civilization, which is dominated by spiritual states, is not psychologically, socially, and economically ready for the values of the West, which practices the cult of materiality.

Негизги сөздөр: социомаданий стандарттар; саясий өздүк окшоштук; трайбализм; инсандын керт башына сыйынуучулук; жаңжаал; демократия; авторатаризм; тоталитаризм; маргинал; маргиналдуу инсан; манкурт; бүтпөс адам.

Ключевые слова: социокультурные стандарты; политическая самоидентификация; трайбализм; культ личности; конфликт; демократия; авторитаризм; тоталитаризм; маргинал; маргинальная личность; манкурт; незавершенный человек.

Keywords: social and cultural standards; political self-identification; tribalism; cult of person; conflictdemocracy; autoeroticism; totalitarianism; marginal; marginal person; mankurt; social and cultural standards; political self-identification; tribalism; unfinished man.

Көптөн күткөн саясий эркиндикке ээ болуу менен Совет бийлигинин тоталдуу көзөмөлдүгүнөн кутулуу постсоветтик өлкөлөрдүн, алардын ичинде Кыргыз Республикасынын интеллигенциясынын чечүүсүн талап кылган бир кыйла социалдык-экономикалык маселелердин пайда болушу менен коштолду. Жалпы жонунан мындай маселелер рухий дөөлөттөр менен коллективизм үстөмдүк кылган **Чыгыш**

цивилизациясынын чегиндеги тарыхый өнүгүүсүндө капитализмди аттап, феодализмден социализмге секирик сымал өтүп кеткен **кыргыз элинин** материалдуулуктун культуун эш туткан **Батыштан** экспорттолуп келген демократия, эркиндик, рынок мамилелери, индивидуализм ж.б. жаңы баалуулуктарга психологиялык да, социалдык да, экономикалык да жактан даяр эместиги менен байланышкан.

Модернизациялоонун бүгүнкү күндөгү теориясы элдерди жалпы дүйнөнүн өнүтүндө өнүктүрүп, салттуу коомдун структураларын базар (рынок) экономикасына ээ заманбап, индустриалдык коомго өткөрүүнү ниет кылууда. XX кылымдын 60-жылдарында Батыш социологиясында “индустриалдык коом” [1; 2; 3; 4] деп аталган теория өнүктүрүлө баштаган. Учурдагы индустриалдык коом үчүн илим менен билим берүү эң алдыңкы орунда турган өзгөчө мүнөздөгү социалдык структуралар мүнөздүү. 70-жылдарда индустриалдык коомдун уландысы катары “постиндустриалдык коом” теориясы пайда болгон. Постиндустриализм “информациялык коом”, “электрондук коом”, “компьютердик коом”, ж.б. деп аталган “жаңы” коомдор менен цивилизациялардын бүтүндөй бир гаммасынан турат.

Жогоруда аталган «жаңы коомдор» технологиялык төңкөрүштөр коомдун өндүрүш күчүндөгү гана эмес, адамдардын жашоо-тиричилигиндеги да терең өзгөрүүлөргө алып келет деп баса белгилешет. Демек, бул жоболорго ылайык ар кандай маданийдоорлор катар жашаган тарыхтын диахрондук мезгили аяктап, кийинки миң жылдыкта баардык этностор бирдиктүү социомаданий биримдикке биригээр учур келди. Бирок, кылымдар карыткан көөнөрбөс руханий мураска негизделген карт маданиятка ээ кыргыз коому мындай өзгөрүүлөргө даярбы? – деген мыйзам ченемдүү суроо туулат.

Цивилизациялык айырмачылыктар «**Чыгыш**» жана «**Батыш**» терминдери менен туюнтулушат. **Батышка** рационализм, христиандык салттар, агартуучулук же илим, демократия, коллективдүү баалуулуктарга караганда жеке керт баштын баалуулуктарына артыкчалуулук берүү мүнөздүү. Тескерисинче, **Чыгыштын баалуулуктары** катары мистерияны, интуитивизмди, буддисттик же исламдык салттарды, традиционализмди, жекеге караганда коллективдүүлүктү жогору коюуну, эркисиздикти теңдик катары баалаган мамлекеттин өзгөчө тибин атоого болот.

Сөз болгондой, Чыгыш менен Батышты конкреттүү мамлекеттерге чие байлап коюуга болбойт. Өз өнүгүүсүнүн жүрүшүндө **маданият** Чыгыштын да, Батыштын да элементтерин өзүнө сиңирип алуу жөндөмүнө ээ болгондуктан, «Чыгыш» менен «Батыш» карандай эле географиялык түшүнүк болуп саналышпайт.

Кыргызстандын реалийлеринен аталган эки цивилизациянын өзөктүү тамырларын оңой эле табууга болот. Бул элементтер катарлаш жашашса да, биримдиктүү эмес. Айтсак, биз салттуу жаңы жыл (31-декабрда, жаңы стиль боюнча), эски жаңы жыл (13-январда, эски стиль боюнча) сыяктуу 2 жаңы жылды (ал эми Кыргызстанда Ноорузду кошкондо 3 жаңы жылды) майрамдайбыз. Биз **Батышка** таандык григориандык календарды да, **Чыгышка** таандык календарды да пайдаланабыз; **Батышка** таандык заманбап медицинаны да, **Чыгышка** таандык йога, хатка-йога, у-шу ж.б.у.с. кытайлык, тибеттик ж.б. медицинаны да колдонобуз. Ушундай айырмачылыктарда көп сандаган жаңжалдардын булактары бугуп жатат. П.Я. Чаадаевдин сөзү менен айтканда, «бир чыканагы менен Кытайга, экинчиси менен Германияга таянып жаткан» Россиянын ортомчул абалы орус мамлекети менен орус тилдүү ишмерлердин маданий диалог проблемасын чечүү ишине өзгөчө катышуусун тарап кылат.

Рухий дөөлөттөр менен нарк-насил үстөмдүк кылган **Чыгышта** жаратылыш касиеттүү жай (храм), ал эми адам анын бир бөлүгү катары кабыл алынып, табигый процесстерге кийлигишпөө (Байыркы Кытайдагы у вэй принциби), ага аяр мамиле кылуу, жандыктардын убалына калбоо (индустардын ахимса, Асан-Кайгыгынын боор оору, жан тартуу принциби), жаратылыштын улуулуун, сулуулуун, аруулуун, керемет күчтөрүн даңктоо (заманачы акындардын чыгармачылыгы) өзгөчө бааланган. Жаратылыш Кудайдан да жогору коюлуп (байыркылардын Мүйүздүү Бугу-Энеге сыйынган тотемизми, анимизми, магиясы, даосизм окуусу, демократ акындар), анын каарына калуу адам үчүн кейиштүү аяктаары, ошондуктан табият менен таттуу мамиледе болуу (кыргыз элинин «Кожожаш» эпосу, «Карагул-ботом» кошогу» ж.б.), курмандыкка чалынуучу жаныбардан кечирим суроо чакырыктары кеңири практикаланган.

Чыгыш цивилизациясы, анын ичинде кыргыздар рухий маданиятка өзгөчө ынтаа коюп, ыйманы, бир кыйла кылымдарды карыткан каада-салты, коллективдүүлүгү («эл эмне дейт?» принциби), тоталитаризми, же авторитаризми, эртеңки күн менен түбөлүктүүлүктү ойлоп жашоо, ыкшоолугу, түнттүгү, табышмактуулугу, логикага, же акылга сыйбаган иррационалдуулугу менен бөтөнчөлөнөт. Чыгыштан Батышты карай жортуул жасап, дүйнөлүк маданиятка өчпөс из калтырган Чыңгызхандын «мураскорлору» болуп саналган орустар менен кыргыздар европалыктардын карандай акыл-эске сугарылган менталитетине эмес, азиялыктарга таандык алпейим мүнөзгө ээ.

СССР кулагандан кийин мурдагы совет элине илимий адабиятта «кока-колонизация» (кока-кола жана колонизация деген сөздөрдөн алынган) деп аталган процессти, же Батыштын (басымдүү түрдө Американын) жат, чоочун маданиятын башка этносторго таңуулоо тенденциясы күч алууда. Демек, бул процесс Чыгыштын рухий маданиятын, бай нарк-насилин акырындык менен сыртка сүрүп чыгарып, аларга өздөрүнүн акча менен жеке керт баштын кызыкчылыгына негизделген «одоно» маданиятын сунуш кылат. Жөнөкөйлөштүрүп, каймана түрдө айтканда, кыргыздын адамды тамшандырган, ден соолукка пайдалуу кымызын, максымын, бешбармагын, палоосун химияга нык сугарылган, формасы (кооз бутылка, этикатка ж.б.) болгон менен мазмуну жок «Кока-кола», «Фанта», ар кандай сорттогу пиво, алкогольдук ичимдиктер, тез даяр боло калчу кургак тамактар ж.б. акырындык менен сүргүлөй баштады. Бизге өз дөөлөттөрүн таңууланган Батыш тарабынан этникалык маданияттын мындай басмырланышын Ч. Айтматовдун «**манкурт**» [5, 47-б.] деген таамай түшүнүгү менен туюнтуу менен мындай механикалык гибридизация (аргындаштыруу) сөзсүз түрдө цивилизациялардын кагылышын [6, с.155-196; 7, с.33], социалдык жаңжалды (конфликтти), же иренжигендикти пайда кылбай койбойт деген пикирдебиз.

Айтматовдун көз карашында Батыш маданиятын сокур кабыл алуу кыргыздарды **маргинал** гана эмес, **манкурт** болууга да алып келет. Илимий адабиятта «**манкурт** – ата мекендик маданиятта кеңири таралган термин; тарыхый эс-тутумун, адеп-ахлактык, руханий баалуулуктары менен багыттарын, о.э. өз эли менен болгон байланышын жоготкон адам. Термин Ч. Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» романында киргизилген» [8, с.287], – деген аныктама кездешет.

«**Манкурт**» түшүнүгүнө синоним катары илимий адабиятта тигил же бул деңгээлде пайдаланылып жүргөн «**зомби**» түшүнүгүн атоого болот. «Зомби» түшүнүгү төмөнкүдөй эки мааниге ээ: 1) африкалык элдердин ишениминде **зомби** (конго тилинде zumbi – фетиш) – өзүнүн арбагын чакырган тирүү адамдын эркин аткаруу үчүн «тиги дүйнөдөн» келген өлгөн киши; 2) америкалык маданиятта **зомби** деп унчукпастыгы, өтө эле жооштугу, кой ооз

албаган момундугу, элпектиги менен айырмаланган, о.э. башканын эрки менен болуп, ага каршылык көрсөтө албаган адам түшүнүлөт [8, с.157].

Зомби тууралуу Ч. Айтматов мындай деп жазат: «адамдын эң ыйык байлыгы – эс-акылынан айрып, кулагы кесик кулга айландыруунун дагы бир түрү зомби деп атала тургандыгы өзүнүзгө маалым. Манкурттуктан бир эли кем түшпөй турган «кылым кылмышы» атанган бул зулумдук аракет алгач Африка урууларында дүйнөгө келкен дешет. Ар кандай аңызга айланган окуяларга ишенчү болсок, төбө чачың тик турат. Адамды өлтүрүп, тирилтүү технологиясынын жашыруун сырлары да онойго турбайт чыгаар ким билсин? [9, с.157] «Манкурттук менен зомбичилик – садизмден өсүп чыккан эки уулуу бутак сыяктуу. Аты бөлөк болгону менен, заты бир» [9, с.159].

Байыркы мезгилдерден бери Борбордук Азиянын тарыхында Теңир-Тоону мекендеген кыргыздар татыктуу орунду ээлеп келе жаткандыгын жазма булактар менен этнографиялык изилдөөлөр күбөлөп келет. **Кыргыздар** коңшу элдер менен активдүү алакада болуп, алардын маданиятын өзүнүкүнө жуурулуштургандыгына карабастан, эч бир элге окшобогон **уникалдуу этникалык аң-сезимге, иденттүүлүккө, кулк-мүнөзгө, менталдуулукка, маданиятка, көчмөндөргө мүнөздүү кайталангыс архетипке, баалуулук системасына, чарба жүргүзүү ыкмаларына** ээ.

Башка этникалык топтордон маңыздуу өзгөчөлөнгөн белгилери аркылуу гана этникалык топ өздүк улуттук аң-сезим менен этномаданиятка ээ боло алышат. Ошентип, бөтөнчөлөнүү, же дифференциация **1) тил; 2) элдик билимдер; 3) элдик искусство; 4) материалдык маданият (улуттук кийим-кече, турак-жай, идиш-аяк, тамак-аш ж.б.); 5) улуттук каада-салттар менен ырым-жырымдар; 6) элдин этикасы; 7) элдик философия жана тарбиялоонун салттык системасы; 8) элдик медицина** [10, с.52] ж.б. маданий генофонддун белгилери аркылуу «биз» менен «чоочундун» ортосундагы айырмачылыкты аныктоого көмөк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Антология русской классической социологии. – Москва, 1995; Буржуазная философия XX в. – Москва, 1974.
2. Буржуазная философия кануна и начала империализма/Под ред. А.С. Богомолова, И.С. Нарского и др. – Москва, 1988.
3. История современной зарубежной философии. – СПб., 1997.
4. Краткий словарь по социологии. – Москва, 2019.
5. Айтматов Ч. Кылым карытаар бир күн//Чыңгыз Айтматов. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. 4-том. – Бишкек, 2008. 47-б.
6. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. – Москва, 1996, с.155-196.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис, 1994, №1, с.33.
8. Хоруженко К.М. Культурология: Энциклопедический словарь. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997, с.287.
9. Айтматов Ч. Аскада калган аңчынын ыйы // Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. 7-том, 157-б.
10. Молдобаев К. Этносоциальная память, идентичность и глобализация. – Бишкек, 2005, с.52.

Бабаева Э.
АУИА Низами Гянджеви атындагы адабият институту
Бабаева Э.
Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА
Babayeva E.
AUBA Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü
Babayeva E.
Nizami Ganjavi Institute of Literature of NASA

ORCID ID: 0000-0002-4934-4168

**“КУТАДГУ БИЛИГДЕГИ” ЖАШОО ФИЛОСОФИЯСЫ ЖАНА ЗАМАНБАПТЫК
ФИЛОСОФИЯ ЖИЗНИ И СОВРЕМЕННОСТЬ В “КУТАДГУ БИЛИГ”
“KUTADGU BİLİG’DE” YAŞAM FELSEFESİ VE ÇAĞDAŞLIK
PHILOSOPHY OF LIFE AND MODERNITY IN “KUTADGU BİLİGA”**

Кыскача мүнөздөмө: “Кутадгу билиг” – он биринчи кылымдагы Түркиянын тарыхында даңазалуу баракты ачкан маанилүү чыгарма. Чыгарма темасы жана мазмуну жагынан чоң мааниге ээ. Түркия мамлекетинде түрк башкаруучусуна сунушталган бул эмгек жөн гана кургак саясий китеп жана Советтер китеби эмес. Адилеттүү башкаруу – бул адамзаттын жашоого болгон умтулуусун, бактылуу адам жашоосун, биринчи кезекте жашоо философиясын караган маанилүү колдонмо. Бул өз кезегинде, мезгилге карабастан, чыгармага тарыхый чындыкты, актуалдуулукту жана заманбаптыкты берет. Юсуф Хас Хажип түрк коомун башкаруу, анын адеп-ахлактык жана руханий баалуулуктары боюнча симполдук ысымдарды эркин колдонуп, кеңеш берип, дүйнө бош, убактылуу жана өлүмдүү экенин баса белгилеп, Жан дүйнөңө багынбаш керек, куру каалоолорго берилбеш керек деп билдирди. Ал адамдарды момун, адилеттүү болууга, жакшылык кылууга үндөйт. Саясий мүнөздөмөсү бар бул иш адилеттүү мамлекеттик башкаруу жагынан өзгөчө маанилүү. Чыгарма 11-кылымда жазылганы менен коомго, бийликке, эл менен мамлекеттин мамилесине багытталган билдирүүлөр руханий баалуулуктар жагынан заманбапты чагылдырат. Чыгарманын өлбөстүгүнүн сыры-бул ар бир мезгил үчүн үйрөтүүчү. Билдирүүдө Кутадгу билиг эмгегинин түрк ойлорунун тарыхындагы орду жана мааниси тууралуу маселе козголуп, чыгармада берилген кабарлардын актуалдуулугу да каралды.

Аннотация: “Кутадгу билиг” – важное произведение, открывающее славную страницу в истории Турции XI века. Это произведение имеет большое значение с точки зрения темы и содержания. Этот труд, представленный турецкому правителю в турецком государстве, является не просто книгой о политике, книгой советов. Справедливое управление – это важное руководство, которое рассматривает усилия человека по обеспечению существования, счастливой человеческой жизни и, самое главное, философию жизни. Это придает произведению историческую реальность, актуальность и современность, независимо от какого-либо периода. Юсуф Хас Гаджип дает советы по управлению, моральным и духовным ценностям турецкого общества, используя символические названия в свободном стиле. Подчеркивая, что мир временен, смертен и пуст, он призывает не терять себя в пустых желаниях. Он призывает людей быть скромными, справедливыми, творить добро. Эта

работа, имеющая черты политической власти, особенно важна с точки зрения справедливого государственного управления. Хотя произведение было написано в XI веке, послания, обращенные к обществу, государственному управлению, взаимоотношениям между людьми и государством, отражают современность с точки зрения духовных ценностей. Секрет бессмертия этого произведения заключается в том, что оно имеет поучительное значение для каждого периода. В статье затронут вопрос о месте и важности “Кутадгу билиг” в истории турецкой мысли, а также рассмотрена актуальность идей, изложенных в этом произведении.

Özet: Kutadgu Bilig on birinci yüzyıl Türk tarihinde şanlı sayfa açan önemli bir yapıttır. Eser konu ve içerik açısından büyük önem arz etmektedir. Bir Türk devletinde Bir Türk hükümdarına sunulan bu eser sadece kuru bir siyasetname, bir öğüt kitabı değildir. Adaletli yönetimi, insanoğlunun varoluş çabasını, mutlu insan yaşamını, en başlıcası yaşam felsefesini irdeleyen önemli bir kılavuz niteliği taşır. Bu da herhangi bir dönem farketmeksizin esere tarihi gerçeklik, aktüalite ve çağdaşlık kazandırmış olur. Yusuf Has Hacıp akıcı bir üslupta sempolik isimleri kullanarak Türk toplumunun yönetimi, ahlaki, manevi değerleri konusunda öğütler verir, dünyanın boş geçici, fani olduğuna vurgu yaparak, nefesine yenik düşmemeyi, kendini boş heveslere kaptırmamayı belirtir. İnsanları alçakgönüllü olmaya, adil olmaya, iyilik yapmaya çağrıda bulunur. Siyasetname özelliği taşıyan bu eser özellikle adaletli devlet yöneticiliği açısından önem taşır. Eserin XI. Yüzyılda kaleme alınmasına rağmen topluma verilen mesajlar, devlet yönetimi, halk ve devlet ilişkisi, manevi değerler açısından çağdaşlık ifade eder. Eserin ölmezliğinin sırrı da her dönem için öğretici niteliği taşımasındadır. Bildiride, Kutadgu Bilig eserinin Türk düşünce tarihinde yeri ve önemi meselesine değinilmiş, eserde iletilen mesajların aktüalitesi irdelenmiştir.

Abstract: “Kutadgu Bilig” is an important work that opens a glorious page in eleventh-century Turkish history. The work is of great importance in terms of subject and content. This work, presented to the Turkish ruler in a Turkish state, is not just a book of politics, a book of advice. Its just management is an important guideline that examines the human being's effort for existence, a happy human life, and most importantly, the philosophy of life. This gives the work historical reality, actuality and modernity, regardless of any period.

Yusuf Has Hacıp gives advice on the management, moral and spiritual values of Turkish society by using symbolic names in a fluent style. Emphasizing that the world is temporary, mortal, empty, he indicates not to lose himself in empty desires. He urges people to be humble, to be fair, to do good. This work, which has the characteristics of a political power, is especially important from the point of view of a just state administration. Although the work was written in the eleventh century, the messages given to the society, the state administration, the relationship between the people and the state, express modernity in terms of spiritual values.

The secret of the immortality of the work is that it has an instructive quality for every period.

In the article, the issue of the place and importance of “Kutadgu Bilig” in the history of Turkish thought was touched upon, and the actuality of the messages conveyed in the work was examined.

Негизги сөздөр: Юсуф Хас Хажип; адилеттүү башкаруу; моралдык-руханий баалуулуктар; бактылуу коом; изгилик.

Ключевые слова: Юсуф Хас Хаджип; справедливое управление; моральные и духовные ценности; счастливое общество; добродетель.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Has Hacıp; adaletli yönetim; ahlaki manevi değerler; mutlu toplum; fazilet.

Keywords: Yusuf Has Hacip; just governance; moral and spiritual values; happy society; virtue.

Giriş

Mutluluk biliminin öğredicisi olan, mutluluk ve bilim, mutlu toplum ve başarılı devlet yönetimi arasındaki psiko sosyoloji ilişkileri, ahlaki didaktik öğütleriyle irdeleyen “Kutadgu Bilig” XI. yüzyılda Yusuf Has Hacip tarafından kaleme alınmıştır. Bilge şair bu eserini 1069’da tamamlayarak Hükümdar Buğra Kara Han’a sunmuş, hükümdarın beğenisini almıştır. Eseri çok beğenen hükümdar ona “Uluğ, has Hacip” (saray veziri) unvanını vermiştir. Mesnevi tarzında kaleme alınan eser eruzda yazılmış ilk Türk manzumesi olması açısından da önem taşır. “Edebiyatımızın temel eserlerinden biri kabul edilen ve kendisinden sonra yazılacak pek çok eserin öncüsü olan Kutadgu Bilig, Türk dilinde aruz ile yazılmış ilk eser kabul edilmektedir” (Yavuz, 2007, s.37). Şahname-i Türk olarak adlandırılan Kutadgu Bilig’in çok ilginç bir şiirsel yapısı var. Eser, Mesnevi şeklinde destansı bir manzumedir. 6645 beyitten oluşan bu eser, 124 beyitlik üç parça ve 173 dörtlük içerir. Kitabın sonuna eklenen 77 beyitten oluşan manzum bir mukaddime de var. Bazen eserin heceyle yazıldığı iddia edilse de, bu büyük destansı manzume aruzda – kesik (kısa) Mütekarip bahrinde yazılmıştır. FA’ülün FA’ülün FA’ülün FA’ül tefilesi Şehnâme vezni olarak Doğu’da ün kazanmıştır (Veliyev, N. Asker, R., 2006, s.12-13).

Peki esere bugün, çağdaş bir bakış açısıyla bakarsak konu, içerik, anlatım açısından kendi döneminde sevilerek okunan bu eser bugün yapıt olarak aktüel ve çağdaş mı? Bu yapıtın aktüel ve çağdaşlığını, ölmezliğini kanıtlayan iletiler üzerinde durmamız gerekir.

Adaletli Yönetim ve Mutlu Toplum

Yusuf Has Hacip halkına hizmet etmek, faydalı olmak için kaleme aldığı bu eserinde sembolik isimler aracılığıyla devletcilik, siyaset, yönetim, mutlu toplum üzerine yorumlarını yapmakta, yöneticileri halkına adil davranmaya, iyi niyetli, hoş ve alçakgönüllü olmaya çağrıda bulunur. Yazar birey, aile, toplum, devlet temel kavramlarını dört temel fûgur aracılığıyla ifade eder. Eserde ismi geçen Gündoğdu adaleti, Aytoldu mutluluğu, Ögdülmüş akli, Odgurmuşsa kaderi, akibeti temsil eder. Eserin kısa özeti şöyledir: Adaleti simgeleyen Gündoğdu padişah, Aytoldu vezir, Ögsülmüş ve Odgurmuşsa vezirin oğullarıdır. Eserin süje ve kompozisyonu da isimleri ve emelleri ile birbirini tamamlayan kişilere uygun yapılmıştır. Eserin merkezinde adaletli yönetimiyle, akıllı siyasi görüşleriyle ün kazanan Gündoğdu vardır. Aytoldu isimli güzel huylu, alçakgönüllü bir kişi bu faydalı işleri yapmakta, halkına hizmette bulunmakta hükümdara yardımcı olmak için onun yanına gelir. Onun akıl ve zekasından memnun kalan hükümdar onu kendisine vezir tayin eder. Aytoldu şeref ve liyakatle sarayda hizmetler verir, halkın da sevgisini kazanır. İhtiyarlaşınca hükümdardan izin alarak kendi yurduna döner ve orada vefat edir. Babasının vasiyeti üzerine Ögdülmüş saraya gelerek, vezir olarak faaliyette bulunur. Ogdülmüş’ten farklı olarak kardeşi Odgurmuş’sa sarayı değil, dağları seçerek, dağbaşında yalnız, guşenişin bir hayat sürer. Ardından kardeşi Odgurmuş’u saraya davet eder. Bu daveti kabul eden Odgurmuş saraya gelerek, hükümdara çok anlamlı öğütler verir. Onların sarayda kalıp hizmette bulunma teklifine ise Odgurmuş ölümsüz hayat ve ebedi mutluluk üzerine şartlarının yerine getirilmesi önerisinde bulunur. Elbette ki, bu şartlar karşısında Gündoğdu aciz kalır. Sarayı ve dünyayı müsafirhane olarak nitelendiren Odgurmuş yeniden dağlara çekilir. Kısa mazmundan anlaşıldığı üzere eserin kahramanlarının herbirisi yaşama dair önemli bir şeyi simgelerler. En önemlisi eser sıkıcı bir şekilde değil, diyaloglarla, öğretici öneri ve tavsiyelerle canlı, akıcı bir üslubla ele alınarak anlatılır. Siyasetname

özelliği taşıyan bu eserde devlet ve yönetim, hükümdar ve halk, hükümdar ve saray ehli arasındaki ilişkiler gibi meseleler öğretici öneri ve tavsiyelerle ele alınır. Yusuf Has Hacıp iyi yönetimden bahsederken olumsuzluklar üzerinde de durar, acelecilik, acizlik, açgözlülük, gafillik, bencillik, asık yüzlülük, cimrilik, dünya malına düşkünlük, fesatlık, gevezelik, hırsızlık, hırslılık, harama karışmak, iftira, kibir, içki düşgünlüğü, nefesine uymak, kötü insanlarla arkadaşlık yapmak, rişvet, yalancılık, ihanet gibi olumsuz huylardan kaçınmağı tavsiye eder. Eserden anlaşılması üzere mutlu bir toplumun anahtarı adaletli yönetimin olmasındadır. Bu yüzden, eserde adil hükümdarın vasıfları üzerinde özellikle durulur.

Adil Hükümdarın Özellikleri

Eserde Gündoğdu karakteriyle adil hükümdarın imajı detaylı şekilde resmedilir. Şunu özellikle kaydetmek gerekir ki, Eski Türklerde Orhun Yazıtlarında hükümdar imajı yüceltilerek gösterilmiştir. Tahlillerden görüldüğü üzere tahta çıkan hükümdar, halka karşı görevlerini yerine getirmeyi Tanrı buyruğu olarak görmüş, halkına hizmette bulunmaktan onur duymuştur. Bu mesele Eski Türk Yazıtlarında olduğu gibi, Kutadgu Bilig`te de vurgulanmıştır:

“(b.5469) İsteyip almadın sen bu beylik gücünü
Allah verdi fazlıyla, bu belli

(b.5470) Bu beyliği sana lütfederek verdi
Bunun şükürünü kıl ey geniş bilgili

(b.5471) Gönlün doğru, özün duru olarak Allah’a ibadet et
Halkına iyi davran, içten ve yakın” (Hacıb, 2019, s.425)

Örnekten görüldüğü üzere bu makam isteklere göre değil, yalnız Tanrı'nın dilediği için dilediği kişiye verilir, böylece hakimiyetin kaynağı tamamen ilahi nitelik taşır. Seçilmiş kişiye sıradan birisi değil, akıllı, bilgili, erdemli olmalı, halkını hoş tutmalı, ona iyi davranmalı, tüm sorumluluklara üstlenmelidir. Bu vasıf aynı zamanda Eski Türk tarihlerinde de önemle vurgulanır. “Eski Türklerde kut alan kişi akıl ve bilgi düzeyi olarak en üst seviyede bulunmalıdır. Aksi takdirde bilgi eksikliği Orhun Abidelerinde bildirildiği üzere hükümdar ve devletin sonu olabilmektedir” (Maraş, İ, 2016, s.314). Kutadgu Bilig`e göre iyi hükümdarın en önemli vasıfları onun bilgi, akıl ve anlayış sahibi olmasıdır. “Eski Türk devlet anlayışına göre iyi bir kağanın başlıca iki özelliğe sahip olması gerekmektedir. Bunlardan ilki bilgelik, ikincisi ise alplik yani cesaret ve kahramanlık olmuştur. Mesela, Göktürklerin ünlü hükümdarı Bilge Kağan'ın adı değil, unvanı bilgedir” (Ögel, B., 1971, s.44). Bu yüzden de, Yusuf Has Hacıp eserin daha başında, “İnsanoğlunun Değerinin Bilgi ve Akıldan Geldiği”ni ifade ederek sadece hükümdarın değil, insanoğlunun bu vasıflara sahip olmasını öğütler:

“(b.148) Allah insanı yarattı, seçip yükseltti
Ona bilgi, erdem, akıl ve anlayış verdi

(b.149) Ona hem gönül verdi hem açtı dilini
Hem alçak gönüllülük, hem biçim hem hareket verdi

(b.150) Verdiği bilgiyle insan yüceldi bugün
Anlayış verdi ve çözüldü düğüm” (Hacib, 2019, s.43)

Yazara göre, bilgi, fazilet çalışarak elde edildiği halde, akılı Tanrı insanın hamuruna katar, onunla doğar. Tanrı kime akıl, bilgi, anlayış verirse orada ululuk olur, bilgi kimde olursa o yücelir. Anlayışlı olan anlar, bilgili olan bilir, bilen, anlayan kişiye dileğine erişir:

(b.151) Allah kime akıl, bilgi verirse,
Onun eli uzanır birçok iyiliğe

(b.152) Bilgiyi büyük bil, anlayışı ulu
Bu ikisi yüceltir seçkin kulu

(b.153) Bu söze tanık geldi işte şu söz
İşit bunu, sözü tam burada kes

(b.154) Anlayış nerede olsa ululuk bulur
Bilgi kimde olursa büyük o olur

(b.155) Anlayışlı anlar, bilgili bilir
Bilen, anlayan dileğine erişir

(b.156) Bilginin anlamını öğren, bak ne der
Bilgili olandan hastalık gider” (Hacib, 2019, s.44).

Yine Yusuf'a göre akıllı ve bilgili kişi birşeyler yapmaya yani eyleme yönelmelidir. Sadece bilmek hiçbir işe yaramaz. Elde edilen bilgi eyleme dönüşmelidir. Bilginin eyleme dönüşmüş hali ise faydadır (Arslan, M., 1987, s.24). Demek ki, akıl, bilgi, anlayış bu vasıflar biraraya gelerek eyleme dönüşmeli, halkına hizmette bulunulmalıdır. Görüldüğü üzere, eserde bilgiden ahlaki bir değer olarak bahsedilmiştir. Yani, yalnızca bilgili, erdemli kişi doğru eylem yapar, toplumuna fayda sağlar. Eserin dört anakaracterinden birinin akılı simgelemesi de buna işarettir. Macar bilgini Vamberyşu'ya göre “Asya Türk dünyasını tanıyan birinin dile getirmesi gereken şey, Kutadgu Bilig'deki ahlak dersinin bilim ve bilgeliğe büyük bir ağırlık verdiğidir. Orada bilim, hükümdarlık ihtişamından ve hatta diğer bütün diğer tanrısal lütuflardan daha değerlidir” (Arslan, M., 1987, s.21).

Yazar hükümdara yüklediği görevleri, hükümdarla veziri arasındaki diyaloglarda ifade eder. Bu konuşmaların birinde vezir ona memleketi tanzim etme usullerine dair öğütler verir. Bunlardan ilki paranın değerinin korunması, ikincisi adil kanunlar ile yönetim, üçüncüsü ise iç güvenliğin sağlanması meselesidir. Bu görevler yükümlü olan hükümdar cesur ve kahraman niteliğine de sahip olması gerekir. Burada değinilen esas konulardan biri de adaletli yönetim için asker ve orduya ihtiyacın duyulmasıdır. Bu nedenle eserde Ögdülmüş bu konu üzerine tavsiyelerde bulunur. Örneğin;

(b.2068) “Birçok il elde edeyim dersen ey hakan
Şu üç işi yapabilirsen

(b.2069) Sağ elin kılıç tutsa, vursa sallayıp
Sol elinle mal paylaşır alıp

(b.2070) Şekerden tatlı olsun dilinden çıkan sözler
Bey, kul, büyük ya da küçük sana boyun eğer

(b.2071) Şu birkaç şey gerekir beye ey hakan
Halkın ona değer vermesi ve sevmesi için

(b.2072) Güler yüzlü, tatlı dilli, alçak gönüllü olmalı
Bütün davranışları bunlara uygun olmalı

(b.2073) Gönlnü alçak tutmalı hem eli açık olmalı
İçtenliği de bunlara yaraşır olmalı” (Hacib, 2019, s.184).

(b.2050) “Cömert olursa beyler adları yayılır
Adı ve ünleriyle dünya korunur” (Hacib, 2019, s.182).

(b.2053) Cömert ol, bağışla, yedir ve içir,
Eğer eksilirse vur yine al, yetir” (Hacib, 2019, s.183).

Bu tavsiyelerde bulunan Ogdülmüş beyliğin/hükümdarlığın çok yüce, yüce olduğu kadar da zor, sorumlu bir iş olduğunu belirtir:

(b.2146) “Yine dedi Ögdülmüş, kutlu hakan
Bu il işleri zordur ama adı yücedir

(b.2147) Halka baş olmak büyük ve ağır iştir.
Emek ister ve baş ağrıtır.

(b.2148) Sevinci az, kaygısı çok
Öveni az, söveni çok” (Hacib, 2019, s.189).

Ama tüm bunlara rağmen hükümdar bu ağır işin sorumluluğunu sevgiyle almalı, halkına hizmette bulunmalıdır. Erdemli, yani faziletli, güleryüzlü, iyi huylu, alçakgönüllü ve sözünün eri olması adil hükümdar olmanın esas özelliklerine dahildir:

(b.1963) “Halk için beyin çok seçkin olması gerek
Gönlü, dili doğru, tavrı ılımlı olması gerek

(b.1964) Bilgili, akıllı, halkına ılımlı
Eli açık, gözü gönlü tok olmalı

(b.1965) Her türlü iyiliğe el uzatmalı

Edepli, alçak gönüllü ve tavrı düzgün olmalı” (Hacib, 2019, s.177).

Demek ki, seçkin bir insan olan hükümdar devleti adaletli bir şekilde yönetmek için akıllı, bilgili, ilimli, faydalı, cesur, comert, iyi huylu, güler yüzlü, en başlıcası fazilet sahibi kişiliğe sahip olması gerekir. O, adaleti tesis etmeli, ülkenin iç ve dış güvenliğini sağlamalı, halkına iyi davranmalıdır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, halkın mutlu, firavan güzel yaşamı bir hükümdarın adaletli yönetimine bağlıdır.

Birey, Ahlaki değerler ve Mutluluk Algısı

Kutadgu Bilig yapıtı birey, aile, toplum, adaletli yönetim diye dört temel unsur üzerine kurulmuş, ana fügurlar aracılığıyla sadece devlet yönetimi ve adil hükümdar üzerine değil, aynı zamanda insanın mutlu yaşamının etken faktörleri olan ahlaki didaktik öğütleri de kendinde ihtiva eder. Eserin isminin de mutluluk ilmi anlamını içermesi de bir tesadüf değildir. Yazar, temel karakterler aracılığıyla yaşam felsefesi, gençlik, eğitim, ölüm ve ölümsüzlük gibi konulara değinmiştir. Elbette ki, burada mikro toplum olan bir ailenin mutluluğu ve kişinin bireysel gelişimi, iyi faziletler edinerek topluma faydalı olması önem arz eder. Yukarıda adil hükümdar vasıflarından bahsettiğimiz akıl, fazilet, erdem, iyi huyluluk gibi olumlu özellikler her bir insanoğluna ait olmalı ki, şair de aklın aziz ve değerli olduğunu, bunun için de insan vücudunda en üst yer olan başta olduğunu vurgular. Yusuf Has Hacib insanoğlunu karanlık bir eve benzeterek, aklın onu meşale gibi ışıklandırdığını, akılsız insanın ise bir ölüye benzediğini, aklın kör için göz, ölü için can, dilsiz için söz olduğunu belirtmiştir.

(b.288) “Akıl karanlık gecede meşale gibidir.

Bilgi seni aydınlatan ışıktır.

(b.289) İnsan akılla değer bulur, yücelir

Bu ikisiyle saygınlık kazanır” (Hacib, 2019, s.53).

Esede akıllı kişinin küçüklüğünün sevimli, yaşlılığının ise sakin olduğu, akıllı bireyin alçakgönüllü ve etrafına faydalı olduğu aktarılmıştır. Eserden de anlaşıldığı üzere akıllı, faziletli, erdemli olmak insanoğlunun eğitim-öğretim boyutunda bireyin sahip olması gereken en önemli özelliğidir. Eserde iletilen öğütlerden de görüldüğü gibi her bir birey aklını iyi bir şekilde doğru ve yerinde kullanarak bilgiye ulaşmalı ve topluma faydalı olabilmelidir. Böylece, yüzyıllar öncesinden Yusuf Has Hacib, kendi çağını aşarak geleceğe ışık tutarak, bilginin önemine ve yararına vurgu yapar. Onun bu yaklaşımı yeni çağ dönemimiz için de büyük önem taşır. Yusuf Has Hacib, gençleri saygılı olmayı, anne babalarına büyüklerine saygıda kusur etmemeği öğütler. Eserde kendimizden büyüklerimize hizmette bulunup, konuşmalarımıza dikkat ederek, yerinde ve usulüne göre davranarak, büyüklerimize saygı göstererek mevki ve mutluluğa ulaşacağımız belirtilmiştir.

Yusuf Has Hacib, aynı zamanda güzel insan olmanın erdemini anlatmış, gençleri erdemli olmaya, saygılı, bilgili, çalışkan olmaya çağrıda bulunmuştur. Yusuf Has'a göre kişinin en iyi vasıflarından biri çalışkanlık, işinde emelinde ihmalkarlık yapmamak, doğru ve dürüstlüğünden vaz geçmemektir.

(b.1505) “Aymaz olma, başıboş koşup durma

Doğru ol, alçak gönüllü ol, sözünde dur” (Hacib, 2019, s. 143)

- tavsiyelerinde de bu açıkça belirtilir. Ogdülmüş`ün Hükümdarla konuşmasında onun her iki dünyada kişiye faydalı olacak özelliklerden bahsettiğini görürüz. İnsanı her iki dünyada mutluluğa götürecektir şeylerse, – iyilik yapmak, hayâ ve doğruluktur. İnsanı kötülüğe sürükleyecek zararlı davranışlarsa, – kötü doğallık ve inatçı olmak, yalancılık ve cimriliktir. Bu üç kötü davranışın kaynağıysa, bilgisizlik, cahilliktir.

Bireyin en önemli özelliklerinden biri ise merhamettir. Eserde bu konu üzerine de değinilmiş, insanlığın başının merhamet olduğu, merhametli insanların aziz tutulduğu ve bu kişileri kendimize yakın tutmamız gerektiği tavsiye edilmiştir. Sözüde emeline dürüst olmak, güleryüzlü olmak, zorda olanlara yapabildiğin kadar yardımcı olmak, gönül kırmamak belirtilen esas meziyetlerdir. Yazara göre, kişi kötü huylardan uzak durmalı, çünkü kıskançlık, çekememe gibi kötü huylar insanı hasta yapar, zarara ve kötülüğe sürükler. Çok konuşmak, çok yemek, çok uyumak gibi davranışlardan sakınmak da önemle belirtilmiştir. Eserde hayatın ve gençliğin çabucak geçtiğine vurgu yapılarak, hayatta iyilikler yapmak tavsiye edilir. Çünkü yapılan iyilikler her iki dünyada insana fayda sağlar. İyi arkadaşın arkadaşların en iyisi olduğu ve insanın yolunu aydınlattığı, yapılan bütün iyiliklerin faydasının ileride mutlaka görüleceği, iyiliği kendimize arkadaş edinmemiz gerektiği belirtilmiştir. Eserde ölüm üzerine de durulmuş onun kaçınılmaz bir son olduğu, kişinin eliyle, emeliyle, diliyle başkalarına vermiş olduğu zararın pişmanlığını, sonradan ağlayarak yaşayabileceği vurgulanmıştır. Kalbimizi ve dilimizi temiz tutmamız, Tanrı'ya kulluk edip doğruluktan sapmamamız, alçakgönüllü olmamız, büyük konuşmamamız, kibirlenmememiz ve elimizden geldiğince iyilik yapıp kötülükten uzak durmamız gerektiği anlatılmıştır. Doğruluğun, dürüstlüğün her zaman kazanacağı, bu vasıflara sahip kişinin hayatının mutlu geçeceği iletilmiştir.

Mutluluğun, huzurun bir kaynağı da sabırdır. İşlerinde aceleci davranmayarak, öfke ve sinir anında kendine hakim olarak sabır etmek insanı muradına ulaştırır. Yazar, bu konuyu sabırla avını bekleyen avcı ile kıyaslayarak, sabrın sonunun sevinç olmasını belirtir. Herhangi bir endişe, kaygı anında, kapılar yüzümüze kapandığında bile yine de kişi sabır etmelidir. Çünkü metinden de anlaşıldığı üzere tüm zorluklardan sabırla huzura varılır.

Görüldüğü üzere, Yusuf Has Hacip insanı mutlu yaşama götüren insani vasıflar üzerinde durarak, değerli tavsiyelerde bulunur. Not ettiğimiz nüanslar, verilen öğütler bugünümüz için de geçerlidir. “Huzurlu ve mutlu bir cemiyet hayatı oluşturmak için Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'deki sözleri, şifalı su damlaları gibi günümüzde de ehemmiyetini korumaktadır” (Gülensoy; 1970, s.157).

Çocuk Eğitimi

Çocukken iyi bir şekilde yetiştirilip eğitilen bireyler mutlu aileleri, mutlu ailelerse mutlu toplumu oluşturur. Topluma faydalı olacak, erdemli gençliğin yetişmesinde çocuk eğitimi önemli bir faktördür. Bu mesele Yusuf Has Hacib`in de eserinde önemli yer kapsar. 63.bölümde “Oğul, Kız Doğunca Nasıl Eğitileceğini Söyler” başlığı altında çocuk eğitimi ile ilgili öneriler detaylı bir şekilde anlatılır. Eserin günümüze hitap eden bilgi ve açıklamalar içerdiğini, bugün de faydalılık tespit ettiğini görürüz. Çocuk eğitiminin ciddiye alınması gerektiğinin vurgulandığı bölümde çocuğun bilgi ve erdemle donatılması, küçük yaşlarda eğitilmesi meselesi öne sürülür. Çocuğun eğitimiyle bizzat ailenin meşgul olması, onu başkalarına emanet etmemesi tavsiye edilir. En önemlisi çocuğa küçük yaşlardan bilgi, erdem, güzel ahlak, edep öğretilmelidir.

(b.4506) Oğula, kıza edep ve bilgi öğret

Onlara yararı olur her iki dünyada (Hacib, 2019, s.357).

Çocuk eğitiminde anne baba bu sorumluluğu anmalı, çocuğunun eğitimine dikkat etmelidir. Yusuf Has Hacib'e göre baba oğlunun yetişmesi için emek sarfederse, oğlu o terbiye ile iyi yetişebilir. Baba oğlunu sıkı bir terbiye altında yetiştirirse, anası ve babası bundan dolayı mutluluk duyar. Onu güzel eğitemezse, çocuk heder olur. Baba oğlunu küçüklüğünde başı boş bırakırsa, kabahat ve suç oğulda değil, babadadır. Çocukların tavrı, hareketi kötüyse, o kötülüğü baba yapmıştır; çocuğu iyi olmaktan mahrum eden odur. Baba çocuğunu sıkı bir terbiye altına alıp, ona her şeyi öğretirse, çocuğu gelişip büyüyünce sevinir. Oğula kıza bilgi ve erdem öğretmeli ki, onlar iyi ve güzel yetişsinler (Hacib, 2019, s.123-124). Mutlu, toplumuna faydalı olan bireyin yetişmesi çocukluğundan başlar. Yusuf Has Hacib, çocukların naz içinde büyütülmesinin doğru olmadığına vurgu yaparak, çocukların eğitiminde özellikle babaların önemini arz etmiş, babaların çocuklarını iyi yetiştirmesini, her iki dünyaya faydası olan erdemli, bilgili ve faziletli olarak eğitilmesini nasihat etmiştir.

Fanilik, Ölüm ve Ölümsüzlük Düşüncesi

Akıl kitabı niteliği taşıyan eserde sıkça rastlanılan konulardan biri de dünyanın vefasızlığı, fanilik, ölüm ve ölümsüzlük düşüncesidir. Zamanın bozukluğu, dostların cefasını söyleyen bölümde, dünyann boşluğundan, vefasızlığından bunalan şair vefalı birini arar:

(b.6565) “Kalkayım, gideyim, dünyayı gezeyim
Vefalı kim var dünyada bulayım.

(b.6566) İnsan bulunmaz oldu, nerede arayayım
Aramakla bulunursa onu bir göreyim”

(b.6574) Allah'ım bunaldım, vefasıza düştüm
Vefalı kim varsa sevgili canımı vereyim” (Hacib, 2019, s. 508-509)

Eserde dünyanın vefasızlığı, faniliği, ölümlü olması düşüncesi sıkça geçer. Saadeti simgeleyen Aytoldu'nun ömrü mutluluk gibi uzun sürmez. Onun ölüm, dünyanın geçiciliği üzerine görüşleri ibretamizdir. Eserde ikinci ölüm olayı akibeti temsil eden inzivaya çekilen Odgurmuş'un vefatıdır. Ana karakterlerden biri olan Odgurmuş'un akibeti temsil etmesi de bir tesadüf değildir. Yusuf Has Hacib ölüm-ölümsüzlük, yaşam felsefesi üzerine görüşlerini esasen bu karakter üzerinden verir. Makam ve mevkiden uzak olan Odgurmuş hükümdarın sarayda yaşama teklifini geri çevirirken çok önemli öğütlerde bulunur. “Odgurmuş'ın Ögdülmiş'e Öğüt Verdiğini Söyler” başlıklı 8.bölümde iki kardeş arasındaki konuşmada bunu görmekteyiz.

(b.6091) Ölümü unutma, hazırlığımı kıl
Özünü unutma, aslını, dibini bil

(b.6115) Geçicidir bu dünya, kalımlı değil
Ölümlüdür insan, günü belli değil

(b.6116) Hazırlanmış durur bu ölüm tırmığı

Aymazlıkla yürürken sapanır insana çengelî (Hacib, 2019, s.470-471).

Ölümden kaçış imkansızdır, o labüt sondur, bu yüzden Odgurmuş nefis ve hevese kapılmamağı, zevkü sefaya düşmemeyi, dünyanın geçici işlerine aldanmamayı nasihat eder. Dünyayı gah gelib geçenler için hana, müsafirhaneye, gah zindana, gah da insanı kendine kaptırarak meftun eden nazlı bir dilbere benzedir. Ne olursa olsun, nefisine sahip çıkmalı, dilini tutmalı, kalp kırmaktan, hakka girmekten sakınmalı.

(b.6118) Dilek ve arzu peşinde koşma, nefisine engel ol
İnsanları çekiştirme, dilini dilsiz kıl

(b.6119) Ne der işit ey gönlü uyanık
Bu sözü işine tutarsan dokunmaz zararı

(b.6120) Dilek ve arzu peşinde koşmanın çoktur tadı
Bu tat için yarınlık soru var, çok katı

(b.6122) Tam bir kız gibidir bu dünyanın edası
Seni aldatmasın ey düzgün tavırlı

(b.6123) Senin gibilerin hepsini yele verdi
Görüp geçirdi hakan gibi birçok beyi (Hacib, 2019, s. 471-472).

Odgurmuş karakteri mutlak güç ve kudrete, sayısız nimete sahip hükümdara, bu gücün ve kudretin başını döndürerek memleketi zulme sürüklemesini engellemek için, daima ölüm ve ahireti hatırlatan bir imaj olarak esere dahil edilmiş, insanın manevi dünyasını, ruhaniyetini ifade eder. Çünkü, “Her canlının mutlaka tadacağı ölüm, ahirete giden bir yoldur” (Erdoğan, H.S., s.67). Metinden anlaşıldığı üzere bu yol ise nefisine hakim olmakla, dünyanın geçiciliğini anlayarak, kendini ona kaptırmamakla hasil olur. Odgurmuş hem kardeşi Ögdülmüş’le, hem de hükümdar Güntoğdu ile konuşmalarında dünya malına kendilerini kaptırmama uyarısında bulunur, ölümü hatırlatarak öğütler verir, fani olduğunu birgün ölümü tadacağını hatırlatır. Dünyanın çok koca olduğunu, asırlarca hiç acımadan çok bey erenleri gözden çıkardığını, bu sıranın birer birer herkese geleceğini, sen onu burakmak istemesen bile onun seni burakacağını belirtir.

(b.5405) Çok geçkindir bu dünya, yaşlı
Çok beyleri geçirdi bu sert tavırlı

(b.5406) Çok bey kocattı, senin gibi erleri
Seni de uzun tutmaz bu diri

(b.5407) Onlar gitti, bu yer sana kaldı
Hazırlık yap, boşa geçirme zamanını, gününü

(b.5408) Ölümü unutma ey hakan uyan
Kuşku duyma sana da geleceğinden (Hacib, 2019, s. 420).

(b.5421) Zindandır bu dünya, içi dolu yılan
Onu bırak, aydınlık ve gerçek dünyaya ulaş

(b.5422) Duru canın kalıbı bu kara yerin tıkaçı
Kara yer bunlarla örtünür ey hazine tavırlı

(b.5423) Bu dünya zindandır, karanlık bir kuyu
Her zaman bela ve mihnetle dolu

(b.5424) Ne huzur istersin sen zindanda durup
Ne arzu edebilirsin sen gönlüne, aklına uyup (Hacib, 2019, s.421).

Odgurmuş`a göre dünyaya çıplak gelen insan açgözlülük edip ne kadar mal mülk toplasa da manasızdır. O, bu dünyaya nasıl gelmişse o şekilde de gidecektir. İnsan kendini yalanlarla avutmamalı, ölümlü dünyada yaşadığını her an hatırlamalı, iki günlük zevk ü safa için kötü emellerle kendini yakmamalı, onun gelişine her an hazır bulunmalıdır. Bu dünya o kadar fani ve vefasızdır ki, iyi kötü, zengin fakir bilmeden hepsini koynuna alıp faniliğe sürükler.

(b.3528) Yalın doğmuş olan insan yalın gidecektir
Neye yarar dünyayı toplamak, yine bırakılacaktır

(b.3529) Neden kendini aldatıyorsun ey ölümlü
Sen iki günlük konuksun burada

(b.3530) Bilirsin ki yaşam ölüme doğrudur
Hazırlandı ölüm, vaktini bekler

(b.3531) Bir kapı açıldı dünya, diğer bir kapı
Ölüm kapısıdır, açılır, girer insanların hepsi

(b.3532) Kendin iki günlük avuntu için
Göz göre göre yakma kendini

(b.3533) Dönek dünya vefasızdır, talihini çevirir
Ne verdiyse onu çabucak alır

(b.3534) Ayırmaz insanları kul ya da bey diye
Seçmez onları iyi ya da kötü diye (Hacib, 2019, s.287).

Verilen her öğütte bu dünyanın, saadetin (devletin), ikbalin, gücün, kudretin, nimetlerin değersiz ve geçici olduğu belirtilerek, aslında bu nimetlerin ölümsüzlüğe varmak, ahireti kazanmak için vasıta olduğu gösterilir. Hükümdara Allah`ın lütfüyle bu makama yükseldiğini, doğru yoldan şaşmamayı, nefesine yenik düşmemeyi, halka iyi ve içten davranmayı nasihat eder:

(b.5469) İsteyip almadın sen bu beylik gücünü
Allah verdi fazlıyla, bu belli

(b.5470) Bu beyliği sana lütfederek verdi
Bunun şükrünü kıl ey geniş bilgili

(b.5471) Gönlün doğru, özün duru olarak Allah'a ibadet et
Halkına iyi davran, içten ve yakın

(b.5472) Hevesini akılla bastır uyutup
Bu nefsinin bilgiyle başını ez tutup (Hacib, 2019, s.425).

Eserden görüldüğü üzere baki olan ne var devlet, mal mülk, ne de sınırsız dünya nimetleri, zevkü sefasıdır. Bu geçici dünyada baki kalan yalnız hoş bir sedaya bürünen addır. Kişiyi ölümsüzlük katan da onun kendisinden sonra iyi bir isim bırakıp gitmesidir. Yusuf Has Hacib, kendisinden sonra iyi ad bırakmanın fazileti üzerinde durarak, kişinin namının sonsuza kadar yaşayacağını, akıllı kişilerin bunu çok iyi bildiğini ve buna çalıştığını, iyi adın her iki dünyada sahibine sevap kazandırdığını belirter, namının kötüye çıkarmaktan sakınmayı, ne kadar ki zaman var durmadan iyilikler yaparak, gönüller kazanarak iyi bir ad kazanmayı, iyi namıyla ebediyen ölümsüzlüğe ulaşmayı öğütler. Yusuf Has Hacib'e göre (Hacib, 2019, s.354), hatta namı kötüye çıkmış bir kişinin ondansa ölmesi daha iyidir. Kaydetmemiz gerekir ki, bu konu Yusuf Has Hacib için o kadar büyük önem arz etmiş ki, yirmiye yakın beyitte kendisinden sonra iyi ad bırakmanın önemini vurgulamış, bunun için tavsiyelerde bulunmuştur. Beyitlerin herbirinde hayatın anlamsızlığı, dünyanın geçiciliğine değinilmiş, sevgi ve saygıyla anılan adın kişi için ahirette bile önem arz etmesi gösterilmiştir. Bu tavsiyeleri içeren bazı beyitleri gözden geçirelim:

(b.1446) İşte ben gidiyorum, beni gör, düşün
Gayret et, kendine iyi ad bırak (Hacib, 2019, s.139)

(b.2871) İyi ad dileyerek vefa kılmalı beye
Sonsuza kalır adı bu iyi ad ile

(b.2872) Akıllı kişiler iyi ad isterler
Bilgili kişiler güvenilir olurlar (Hacib, 2019, s.239).

(b.3262) Sana sevap olur, bana iyi ad
Her iki dünyayı verir güçlü Allah (Hacib, 2019, s.268)

(b.4465) Dirilik dileme, iyi ad dile
Ad iyi olmalı dirilik içinde

(b.4466) Sen öleceksin, senden sonra bu adın kalır
Adın iyi olması diriliğin tadıdır

(b.4467) Kimin adı kötü diye çıkarsa

Onun için en iyisi ölmektir

(b.4468) Sermayedir bu yaşam, iyi ad dile
İyilikle sonsuz kıl adını, yaşamı boşa geçirme (Hacib, 2019, s.354).

(b.5087) Çaba göster bırakmak için iyi bir ad
Vefa göstermez kut, seni kılar yad (Hacib, 2019, s.398).

(b.5157) Ölüm tuttu, gidiyorum, sana da gelir sıra
Kendinden sonra iyi ad bırakmak için çabala (Hacib, 2019, s.403).

(b.5573) Ad iyi olmalı, öz ölümlüdür
Ölür öz, adı kalırsa insan ölümsüzdür (Hacib, 2019, s.432).

(b.5604) Bu dünya erinci ile iyi ad
Sana dünyayı ve ahireti sağlar, buna göre hareket et

(b.5608) Yapabildiğin kadar iyilik yap, iyi ad dile
Özün bengi, adın diri olsun (Hacib, 2019, s.434).

(b.5920) Dirilik dileme, iyi ad dile
Adın iyi oldukça yaşarsın övüne, güle (Hacib, 2019, s.457).

Bu gibi beyitler iyi adın, iyiliğin önemini vurgular. Şunu belirtmemiz gerekir ki, Ogdurmuş'un zahidane hayat tarzı, insanlardan toplumdaki uzaklaşarak dağlara çekilmesine, kendini tamamen kapatmasına Ogdülmüş eleştirel bakış açısıyla bakarak, asıl ibadetin toplumdaki kaçış değil, halka faydalı olmak olduğu öne sürülür.

Sonuç

Kutadgu Bilig eserinde ele alınan konular üzerinden çok uzun süre geçmesine rağmen bugün de önem arzeder. İrdelenen sorunlar, verilen tavsiyeler, yaşam ve ölüm karşısında insan tutumu güncelliği açısından dikkat çekmektedir. Verilen öğütler, devlet yöneticiliği, ahlaki değerler, insanın yaşam felsefesi gibi meselelere bakış bugünümüzle tamamen bağdaşmaktadır. Bu eserin Türk dünyasında önemi sadece eski bir yapıt olması ile değil, aynı zamanda aktüel bir metin olmasıyla ilişkilidir. Bu yüzden Türkiye'de, Azerbaycan'da aynı zamanda türk dünyasında üzerine pek çok araştırmalar tezler yapılmış, monografiler yazılmıştır. Araştırma sonucunda eserin Türk dünyasında kendine önemli yer edindiği, içerdiği konular, topluma verilen satırlı iletiler açısından aktüel ve çağdaşlık ifade ettiği görülür. Tüm bunlar, XI yüzyılda kaleme alınan bir yapıtın aktualitesini ortaya koymuş olur. Kutadgu Bilig üzerinden asırlar geçse bile, insanın yaşam felsefesini akıl, bilgi, gönül, maneviyat dünyasını bir söz ile varoluş çabasının ilk ivmeleri açısından XXI yüzyılda bile çağdaşlığını, aktüelitesini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

1. Arslan, M. Kutadgu Bilig'de Toplum ve Devlet Anlayışı. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.

2. Erdoğan, H S. (t.y.). Ölüm ve Ötesi. – İstanbul: Erhan Yayınları.
3. Gülensoy, T. Kutadgu Bilig'den Hikmetler // Türk Kültür Dergisi Kutadgu Bilig Özel, 1970, Ankara, Sayısı, Sayı: 98.
4. Has Hacib, Y. Kutadgu Bilig (Türkçe'ye uyarlayan Muzaffer Tunçell). – Ankara: Gençlik Spor Yayınları, 2019.
5. Maraş, İ. Türk İslam Düşünce Tarihinde Ahlak ve Örnek Metinler / Editör: Müfit Selim Saruhan. İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s.313-353.
6. Ögel, B. Türk Kültürünün Gelişme Çağları. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
7. Veliyev K, Asker R. “Qutadğu Bilig” – “Xoşbəxtliyə aparən elm”dir (Ön söz), Balasaqunlu Y. Qutadğu Bilig (Terc. K.Veliyev ve R.Asker). – Bakü: Avrasiya Press, 2006.
8. Yavuz, K. Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 2007, Sayı: 37, s.37.

УДК 81.34: 81.373

Джунушалиева Г.Дж.
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Джунушалиева Г.Дж.
Национальная академия наук Кыргызской Республики
Djunushalieva G.Dj.
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

«КУТАДГУ БИЛИГ» ЛЕКСИКАСЫНЫН ТЕМАТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ
ТЕМАТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ЛЕКСИКИ «КУТАДГУ БИЛИГ»
THEMATIC NATURE OF THE "KUTADGU BILIG" VOCABULARY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада «Кутадгу билиг» лексикасынын тематикалык табиятын изилдөө менен бирге кыргыз тилинин байыркы учурдагы колдонулуш абалына талдоо жүргүзүү мүмкүнчүлүгү каралат. Жазма эстеликте колдонулган терминдерди багыттары боюнча топторго классификациялоодо лексикалык каражаттардын актуалдуулугу, чыгарманын текстине мүнөздүү лексикалык бирдиктерди айырмалоо, сөздүн ар түрдүүлүгүн камсыз кылган семантикалык маанилердин өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү жана алардын өз тиешелүү катмарына карата топтоо аракети жасалат. Жусуп Баласагындын лексикасы универсалдуу мүнөздө, ошондуктан ал түрдүү тармактык лексикалык бирдиктерди камтыган. Атап айтсак, лексикону отуздан ашык тематикалык топту түзөт. Алардын ичинен эң активдүү колдонулганы: илим-билим лексикасы, коомдук-саясий терминдер, мансап жана кызмат ордун билдирген терминдер, дипломатиялык терминдер, аскердик терминдер, соодасатык терминдери, медициналык терминдер, антропонимдер, тамак-аш жана суусундук аттары ж. б. Ар бир тематикалык топ бир нече лексика-семантикалык маанилерди камтыйт. Белгилей кетсек, «Кутадгу билиг» лексикасындагы тематикалык топтор караханиддердин жана эски түрк тилинин лексикалык өзгөчөлүктөрүн, фонетикалык өзгөрүүлөрүн, чагылдырат. Текстте колдонулган лексикалык бирдиктер айрым фонетикалык жагдайларды

айтпаганда, кыргыз тилинин сөздүк корундагы атоолор менен дал келет. Жалпысынан алганда, кыргыз тилинин тарыхын изилдөөгө байланышкан өткөн мезгилдин тарыхый жазма эстелиги “Кутадгу билигдин” лингвистикалык жагдайларын түрдүү багыттарда салыштырып изилдөө эң маанилүү маселелердин бири жана мындан да тереңдеп анализге алынуусу келечектин иши.

Аннотация: Наряду с исследованием тематической природы лексики «Кутадгу билиг» рассматривается возможность анализа современного состояния использования кыргызского языка в древности. При классификации терминов, используемых в письменном памятнике, к группам по направлениям внимание уделяется актуальности лексических средств. Предпринимается попытка выделить лексические единицы, характерные для текста произведения, показать особенности смысловых средств, обеспечивающих многообразие слова, и сгруппировать их в соответствующие слои. Лексика Жусупа Баласагына носит универсальный характер, поэтому включает в себя лексические единицы различных сфер. В частности, лексикон включает более тридцати тематических групп. Наиболее активно используются: научная лексика; общественно-политические термины; термины, обозначающие карьеру и должность; дипломатические термины; военные термины; торговые термины; медицинские термины; антропонимы; названия продуктов питания и напитков и т. д. Каждая тематическая группа содержит несколько лексико-семантических значений. Используемые в тексте лексические единицы совпадают с названиями в словарном запасе кыргызского языка, за исключением некоторых фонетических ситуаций.

В целом исследование историко-письменного памятника прошлого периода «Кутадгу билиг», связанное с изучением истории кыргызского языка, отражает один из важнейших вопросов сравнения языковых ситуаций познания в разных направлениях, и в будущем может быть проанализирован более глубоко.

Abstract: Along with the study of the thematic nature of “Kutadgu bilig” vocabulary, the possibility of analyzing the state of use of the Kyrgyz language in ancient times is considered. When classifying the terms used in the written monument into groups by direction, attention is paid to the relevance of lexical means. An attempt is made to distinguish the lexical units characteristic of the text of the work, to show the characteristics of the semantic means that ensure the diversity of words, and to group them according to their respective layers. Jusup Balasagyn's vocabulary is universal, so it includes various branch lexical units. In particular, the lexicon consists of more than thirty thematic groups. The most actively used among the alad are: vocabulary of science, socio-political terms, terms denoting career and position, diplomatic terms, military terms, trade terms, medical terms, anthroponyms, food and drink names, etc. b. Each thematic group contains several lexical-semantic meanings. It should be noted that the thematic groups in the vocabulary of “Kutadgu bilig” reflect the lexical features, phonetic changes, of the Karakhanids and the Old Turkic language. The lexical units used in the text coincide with the names in the dictionary fund of the Kyrgyz language, not to mention some phonetic situations. In general, the historical written monument of the past period related to the study of the history of the Kyrgyz language “Kutadgu is one of the most important issues in comparing the linguistic situations of knowledge in different directions, and it is a matter of the future to analyze it in more depth.

Негизги сөздөр: Кутадгу билиг; лексика; тематика; термин; фонетика; кыргыз тили; түрк тили; кыргыз тилинин тарыхы; лингвистика.

Ключевые слова: Кутадгу билиг; лексика; тематика; термин; фонетика; киргизский язык; турецкий язык; история киргизского языка; лингвистика и др.

Keywords: Kutadgu knowledge; lexicon; theme; term; phonetics; Kyrgyz language; Turkish language; history of the Kyrgyz language; linguistics; etc. b.

Байыркы түрк жазма адабиятынын уникалдуу жана баа жеткис эстелиги «Кутадгу билиг» (Куттуу билим, Бакытка жетелеген илим) – мамлекетти жана коомчулукту башкаруу, өлкөнүн өнүгүүсү, мамлекеттеги ар кандай кызматтардын милдеттери, аларга коюлуучу талаптар, окуунун мааниси, адеп-ахлак, философиялык көз караштар, адамдардын бири-бирине болгон тарбиясы, чынчылдыгы, сый-урматы, адеби, ички руханий дүйнөсү жөнүндөгү чыгарма. «Кутадгу билиг» китеби дүйнөлүк адабияттын шедеврлеринин бири гана болбостон, түрк элдерин бириктирген эмгек, дүйнөлүк окумуштуулардын тынымсыз көңүл буруусунда татып, гумандуулук идеялары менен биздин доордо да актуалдуулугун жоготпой изилденип келет.

«Кутадгу билигдин» тилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөө ХХ-кылымдын аягында башталган. Эстелик боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр эмгектин басылышына, котормолоруна, руханий жана тарбиялык баалуулугуна байланыштуу маселелерден турган. Түркологияда «Кутадгу билигдин» текстине лингвистикалык изилдөөлөр кыргыз, казак, өзбек, түрк, уйгур, татар ж. б. окумуштуулары тарабынан ар түрдүү аспектиде каралган. Айрым окумуштуулардын изилдөөлөрү тууралуу маалымат берүү ашыкча болбос.

Р. Арзиев «Кутадгу билиг» текстине лингвистикалык талдоо жүргүзүп, метафора, эпитет ж. б. чыгарманын лексика-стистикалык өзгөчөлүктөрү боюнча кандидаттык диссертация жактаган. Ал чыгарманын идеясын билдирүүгө кызмат кылган грамматикалык, лексикалык жана стилистикалык каражаттарды талдоого алган [1, с.61].

К. Каримов «Кутадгу билигди» өзбек тил илиминде алгачкылардан болуп Наманган нускасынын негизинде эмгекти которуп, лингвистикалык аспектиде изилдеген [2, с.25].

К. Содиков «Кутадгу билигдин» фонетикалык-графикалык, морфологиялык жана лексикалык өзгөчөлүктөрүн уйгур жазуусундагы тексттин негизинде изилдеген. Эстеликтин тилиндеги тогуз үндүү тыбыштын болушу сингорманизм мыйзамынын колдонулушун аныктап, лексикасынын 21 тематикалык топко бөлүп талдоого алган [3, с.96].

Касиева А. «Кутадгу билигдеги» метафоралардын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн жана метафораны пайда кылган кээ бир сөздөрдүн этимологиясын изилдеген. Алсак, “боор” лексемасынын этимологиясын түшүндүрүүдө, боор көкүрөктөгү жүрөккө эң жакын орган катары келгендиктен адамдар – бир туугандар, ага-инилер, эже-карындаштар бир боорго таандык маанисин түшүндүргөн [4, с.142].

Абдужаббарова Ф. «Кутадгу билиг» эмгегинде колдонулган 3370 лексемага статистикалык талдоо жүргүзүп «Генетикалык жактан 3370 лексеманын 2817си орток түрк тилинде, 416 араб сөздөрү (11%), 91 сөз перс тилинде (3%), 7 санскрит сөзү (0,2%), 7 сөз согди тилинде (0,2%), 6 Кытай сөз кытай тилинде (0,14%), 13 гибрид сөз (0,4), 7 араб+перс, 2 араб+грек, 2 санскрит+перс, 1 сөз перс+хинди, 1 сөз араб+латын биримдигиндеги лексикалар. Жалпы лексемалардын 2500ү зат атооч категориясына кирген сөздөр, 870 и кыймыл-аракет категориясына кирет», – деп өзгөчө классификация жүргүзгөн» [5, с.22].

Абдразакова Г. Ш. «Куттуу билим» чыгармасынын семантикасы жана текст катары уюшулушун көркөм концепттер аркылуу изилдөөгө алат. Дүйнөнүн тилдик карткасы жөнүндө мүнөздөмө берет. Чыгарманын фрагменттерин түзгөн концепттер тууралуу сөз

кылат. Көркөм концепттерди эки тематикалык баскычка бөлүп карайт. «Биринчиси – маданияттын универсалдык категориялары деп аталган космикалык, философиялык категорияларды туюндурган концепттер (аалам, планета, жер, суу, аба, от, убакыт, кыймыл, мейкиндик, себеп, өзгөрүү ж. б.). Ал эми экинчиси – социалдык категориялар деп аталган адам жана ал жараткан коом, андагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү туюндурган концепттер (мекен, акыл-эс, билим, тил, мамиле, адеп, уят, тагдыр, эрк, карыз, күнөө, мыйзам, эркиндик, укук, адилеттүүлүк, эмгек, байлык, өзүмчүлдүк ж. б.)» [6, с.15].

Эстеликтин лексикасынын 84%тин түпкү түрк тилиндеги лексикаларды түзөөрүнө ынануу менен, аларга кыймыл-аракет, белги-сыпат, предмет-окуя аттары, турмуш-тиричилик түшүнүктөрү деп тематикага бөлүп алууга болот. «Кутадгу билигде» араб лексикасы менен берилген сөздөр көбүнчө диний жана абстракттуу маанилерди камтыйт. Бул абал Караханиддердин саясий-социалдык чөйрөсүнүн орду менен аныкталат. Ислам динине байланыштуу ой-пикирлерди жана илимий концепцияларды баяндоодо араб адаптациялары кеңири колдонулат: адеп, тартип, тарбия, дербиш, олуя, жылдыз, илмпоз, акылман, курмандык, жокчулук, кайырчы, азап, ажырашуу, кайгы, арам, тозок, шарият, түбөлүктүүлүк, өлбөстүк, кесепет, мактоо, аракет, чындык, маани, мазмун, дарек, саясат, бакыт, ийгилик, ниет ж.б.

Перс-тажик сөздөрү эстеликтин текстинде жуманын күндөрүн менен иш процессти туюндурган бирдиктер: мезгил, тагдыр, абал, мүмкүнчүлүк, дүйнө, өмүр, кеңеш, сарай, такты, акыл, билим, сабак, окутуу, машугуу, тандоо ж. б., ошондой эле дары-дармектердин аталыштарын көрсөткөн сөздөр кирет. Чыгармада колдонулган перс-тажик адаптацияларынын көлөмү араб сөздөрүнө салыштырмалуу аз.

Ошентип «Кутадгу билигдеги» Жусуп Баласагындын чеберчилиги коомдук турмушка ылайыктуу түрдүү чөйрөдөгү түшүнүктөрдү чагылдырган, предметтик талаптарга ылайык келген баа жеткис чыгарма. Ал өз убагында өтө баалуу эмгек катары аздектелгендиктен, убакыттын өтүшү менен анын баасы дагы артып, сейрек кездешүүчү чыгарма катары көп тармактын предмети катары изилденип жатат. Анын лексикасы универсалдуу мүнөздө, ошондуктан ал түрдүү тармактардын лексикалык бирдиктерин камтыйт. Атап айтсак, лексикону отуздан ашык тематикалык топту түзөт. Аладың ичинен эң активдүү колдонулганы: илим-билим лексикасы, коомдук-саясий терминдер, мансап жана кызмат ордун билдирген терминдер, дипломатиялык терминдер, аскердик терминдер, соода-сатык терминдери, медициналык терминдер, антропонимдер, тамак-аш жана суусундук аттары ж. б. Ар бир тематикалык топ бир нече лексика-семантикалык маанилерди камтыйт.

Илим-билим лексикасы

«Кутадгу билигде» билим алуу, илимдүү болууга чоң маани берилген. Жусуп Баласагындын илим менен акылдын баалуулугу, чынчылдык, адамдардын бири-бирин сыйлоосу, адеп-ахлак, билим алуу тууралуу баамы келечек муунга тартуулаган баа жеткис белеги. Илим-билимдин асыл сапаттары жана пайдасы акылмандуулукка, даанышмандыкка, гумандуулукка тарбиялайт: билим, илим, китеп, акыл, кут, тарбия, акылман ж. б.

Билимдүүлөр билишет **китеп** баркын

Акылсыздар күтпөсүн мунун наркын [7, с.20];

Билимдүүлөр билишет сыйын мунун,

Акылдуулар билишет **билим** кунун [7, с.74];

Тартуу берди дилинен миңдеп элин,

«**Кут даарытар илим**» – бул тартуум менин [7, с.112].

Акыл менен киши ыйык, даңкталат,

Билим менен эл жумушун аткарат [7, с.303].

Автор акыл, билим, окуу, илим ж. б. аркылуу адамдардын жан дүйнөсүнүн байлыгы өсүп, көз карашы кеңейет, анын жайылтылышы үчүн билимдин мааниси зор экендигин ой элегинен өткөрөт.

Коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык терминдер

Эстеликтеги коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык терминдер XI-XII-кылымдарга мүнөздүү мамилелерди, мамлекеттик түзүлүштүн концепцияларын билдирет. Адамдардын коомдогу ишмердүүлүгү, коомдук өндүрүштөгү ролу, коомдук ой жүгүртүү, коомдук көз караш, саясий, кесиптик, маданий кызмат көсөтүүлөрүнө байланыштуу терминдердин жыйындысы. Экономикалык процесске туюндуруучу лексемалардын социалдык-саясий лексикага кошулушу саясат термининин кенири маанисине байланыштуу болот. «Кутадгу билигде» каган, хан, төрө, бек, султан, падыша, сарай, дарбаза, өкүмдар, сайасат, жамаат, ордо, кожоюн ж. б. мамлекеттик башкаруучу маанилеринде колдонулган.

Кызмат жана наамды билдирген лексемалар

Кызмат жана наамды билдирген лексемалар негизинен сарай (ордо) чөйрөсүнө байланыштуу: баш ашпозчу, түш жооручу, сакчы, катчы, казыначы, вазир, дарбаза башчы, кушчу, шарап жасоочу, дары жасоочу, акын, казыначы, катчы, элчи ж. б. Конкреттүү кызматтардын жана даражалардын ээлери түрдүү аталыштар менен берилген. Көкчип лексемасы көптү көргөн адам, тажрыйбалуу адам дегенди билдирет.

Вазир – хандын сарайында жогорку кызматка дайындалган саясий кеңешчи. Падышанын оң колу же мамлекетти башарган негизги адамдардын бири. Ал адам вазирликке жеткенден кийин ага мөөр, чөйчөк, желек, барабан, ээр жабдык сыяктуу буюмдар тартууланган. Анда вазирдин кызматын ээлеген адамдарга олуттуу талаптар коюлуп жатканы белгиленген [8, с.584].

Дипломатияга байланыштуу терминдер

Дипломатияга байланыштуу терминдер: элчи, катчы, кагаз, сыя, кат ж.б. Мамлекеттер ортосундагы дипломатиялык мамилелерди куруу боюнча көрсөтмөлөр жана кеңештер «Кутадгу билигде» ачык берилген. Эки өлкөнүн ортосундагы дипломатиялык мамилелерди орнотууда элчилердин ролу абдан маанилүү деп эсептелген. Элчи таза түрк сөзү кабарчы дегенди билдирет. Ал бир өлкөнүн башка өлкөдө иш алпарган расмий өкүлү. Элчи бардык өнөрчүлүктү билсе, анын ысымы өлкөдө чоң урмат-сыйга ээ болот. Элчиликтин өз милдеттери болгон. Чыгарманын текстинде айтылгандай, элчи көркөм сөз өнөрүн жакшы өздөштүргөн, акылдуу, токтоо жана иш билги, максатка жооп бере билген адам болушу абзел. Эки же андан көп элдердин ортосундагы кызматтар элчилик болуп саналат. Дипломатиялык мамилелерди орнотууда битигчинин (катчынын) ролу чоң. Катчынын эс тутуму жакшы, жазуусу сулуу болушу керектиги баса бегиленет. «Кутадгу билигде» катчылыктын негизги шарттарынын бири «акимдин жана хандыктын сырын сактай билүү жана ишенимдүү болуу» деп белгиленет.

Аскердик терминдер

Эстеликте аскердик командирлер билүүгө тийиш маселелерге өзүнчө бөлүм арналган. Аскердик лексика – ар кандай аскердик лексиканы туюнтуучу, атайын тармакта жана жалпы коомчулук тарабынан колдонулуучу лексикалык системанын курамы. Алар аскер терминдери жана алар колдонгон курал-жарактардын аталыштары. Аскердик атоолор боюнча 45 термин колдонулган: аскер башчы, жаачы, аскер, жоокер, кароол, кылыч, бычаг,

курал, балта, туткун, тыңчы ж. б. Бул терминдердин кеңири таралышы жана колдонулушу чек араны басып алуудан коргоо, согуштарга жана баскынчыларга каршы туруудан пайда болгон. Мисалы: аскер башчы – **sü başlar**, атчандардын башчысы – **çajl başi**, снайпер – **atim**, туу көтөрүүчү – **tuyci** ж. б. Алсак, атчандардын башчысы **çajl başi** бир нече муктаж сапаттарга ээ, ошондуктан анын иши жакшы жүрүп, ал пландарды түзүп, атчан аскерлерди баштап жүрө алат. Ал эми снайпер **atim** катуу машыккан көзгө атар, эр жүрөк, эң оболу нукура адамды мээлей алган чебер болушу керек. Көздөгөн нерсесине дал атууга шыктуу адам. Эстеликте **tuyci** термини зят атоочко зат атоочтун сөз жасоочу мүчөсү жалганып, туу көтөргөн адамды туюнтат. «Кутадгу билигде» аскердик терминдердин системасы Караханиддер доорундагы аскердик искусствонун өнүгүшү жана ошол учурдагы колдонулган терминдер кийинки мезгилде да активдүүлүгүн жоготпогондугунан кабар берет.

Соода-сатык терминдери

XI-XII кылымдар түрк элдеринин тарыхында өзгөчө этап болуп саналган. Караханиддер доорунда коомдук-саясий кырдаалдар менен катар финансылык жана соода мамилелери өнүккөн. Түркистан ислам өлкөлөрү менен Кытайдын ортосунда соода борборлору уюшулуп, калктын басымдуу көпчүлүгү соода менен алектенген. Соодагер менен сатуучунун мамилеси «Кутадгу билигде» да чагылдырылган, бул доордун тилинин жаркын мисалы. Анткени соодагерлер коомдун активдүү катмары катары эсептелчү, алар эч качан чарчабаган, пайда табууга гана аракет кылышкан. Соода системасына байланыштуу сөздөр: тавар, буюм, соода, казына, сарт, эсеп, алыш-бериш, акча, пайыз, киреше, алтын, күмүш, тыйын ж. б. 50гө жакын комерциялык терминдер менен көрсөтүлгөн.

«Кутадгу билигде» «**кымбат**» деген термин товарды сүрөттөп, анын баасын аныктоо үчүн колдонулат. Түпкү түрк тилинде **ayir** сөзү нерселерге карата баалуу.

Медициналык терминдер

Медициналык терминдер «Кутадгу билигде» медицина менен алектенген адамдар жана дары дармектерге байланыштуу атоолор. Мисалы: **otači** дарыгер, шыпаачы деген мааниге ээ. **Emči** термини дарыгерлерге тиешелүү. Эмчилер ар кандай медициналык жана психикалык ооруларды дарылоочу катары белгилүү. Эм деген сөзгө -чы сөз жасоочу мүчө уланып, эмчи – дарыгер деген маанини туюндурду. Бул сөздү эки мааниде түшүнүүгө болот. 1) Эмдөө боюнча дарыгер. 2) Дем салып, элдик ыкма менен эмдеген шыпаачы. Ал универсалдуу ыкмалар жана тажрыйбалар менен айыктыруучу дарыгер деген түшүнүктө айтылат. Эм деген сөз оозеки тилде да колдонулат жана дарылоо, айыктыруу дегенди билдирет.

«Кутадгу билигде» ар кандай дарылардын аталыштары жана алардын ооруларга каршы колдонулушу тууралуу маалыматтар камтылган. Жусуп Баласагын тарабынан жазылган дарылардын аталыштары фармацевтиканын өнүгүшү, дарылоо ыкмалары жана түрдүү дарылардын колдонулушу жөнүндө маалымат берет. Мисалы Айтолду ооруп калганда дарыгерлер ага кан алууну сунуштаган. Кээ бир доктурлар иринди кетирүүчү дарыны ичүүнү сунуштаган. **Mitridus** – татаал курамы бар дары, ал жаратуучусунун атынан аталган. Бул медициналык термин метонимиянын негизинде калыптанып, жалпы атка айланган. Байыркы түрк сөздүгүндө «**Mitridus**» (митридуc) дары арарлашмасынын аты деп түшүндүрүлөт [6, с.338]. **Ögit** шафранга бир нече түрдүү ингредиенттерди кошкп даярдалган дары. Дары чөптөрдөн жасалып, тамак сиңирүүсүнө жардам берет.

Жусуп Баласагын байыркы Грециянын жана орто Азиянын атактуу окумуштуулары сыяктуу эле аалам төрт элементтен – чөптөн, суудан, абадан, жерден же ысык, муздак, нымдуу жана кургактан турат деген көз карашты ортого салат. Ал ошондой эле адамдардын ден соолугуна, жашына жараша тамактануусуна жана дене тарбиясына байланыштуу баалуу маалыматтарды берет. Адам жашына жараша иш кылып, тамак-аштын түрлөрүн тандап, денесин суу менен тазалап, көнүгүүлөрдү жасап машыгуусу оорулардын алдын алуу зарылчылыгын айтат. Мүмкүн болсо, оорулуу өз оорусун дары-дармек менен эмес, диета менен дарылоого аракет кылуусу керектигин белгилейт. Тамакты көп жеген адам көп ооруларга чалдыгаарын жана бул идея бүгүнкү күндө да күчүндө экендигин айткан. Көп жеген адамдын сиңирүүсү бузулуп, ден соолугу начарлайт. «Кутадгу билигдеги» медициналык терминдер жана медицинага байланыштуу түшүнүктөрдү билдирген сөздөр Абу Али Ибн Синанын илимий мурасынын жана салттуу медицинанын жетишкендиктери астында калыптанган деп айтууга болот.

Антропонимдер

Антропонимдер – пайгамбарлардын ысымдары, халифтердин аттары, башкаруучулардын аттары, чыгармадагы каармандардын аттары, оуянын аты менен берилет. Исламдын пайгамбары **Мухаммед** – элдин башчысы, ал баарына көз, элдин чырагына салыштырылат. «Кутадгу билигде» Мухаммед пайгамбар арабча Хабиб «сүйүктүү» сыпаты менен урматталат. **Иса** – пайгамбар исламдан мурун өткөн пайгамбар. Анын өлгөндөрдү тирилтүү жөндөмү чагылдырылган. Адилет саясат жүргүзгөн. **Нух** – пайгамбар исламдан мурун өткөн легендарлуу пайгамбар. **Муса** – иудейлердин пайгамбары. **Сулайман** пайгамбар исламдан мурун өткөн **Дөөт** пайгамбардын уулу. Анын дөөлөргө, канаттууларга, перилерге бийлик кылган сыпаты сүрөттөлөт. «Кутадгу билигде» халифалар «төрт таза дос» деп аталат. Төрт дос исламды биринчилерден болуп кабыл алган. Жусуп Баласагын пайгамбарлардын, өкүмдарлардын, жалпы эстеликтеги дам аттары менен алардын ишмердүүлүгүн, дүйнөдө болуп жаткан окуяларга баа берип, мезгилдин өткөөлдүгүн, адилеттүүлүктүн, акылмандуулуктун, жакшылыктын түбөлүктүүлүгүн баса белгилеген. Жусуп Баласагын пайгамбарлардын жана өкүмдарлардын ишмердүүлүгүн көрсөтүү менен дүйнөдө болуп жаткан окуяларга баа берип, дүйнөнүн өткөөлдүгүн, адилеттүүлүктүн, акыл-эстин, жакшылыктын туруктуулугун баса белгилеген.

Тамак-аш жана суусундуктардын аталышы

«Кутадгу билиг» текстинде дан азыктары, тамак аттары, суусундуктардын аттары 30 ашык аталыштар колдонулат: арпа, буудай, үрөн, кебек, таттуу, кант, шарап, шире, ж. б.

Шире – жүзүм ширеси, муздак суусундук дегенди билдирет. Жүзүм ширесин даярдоодо шарапчылардан этияттык, тазалык, чынчылдык талап кылынары баса белгиленген. Алар өз милдеттерине жооп бериши керектиги белгиленет.

Gimiz/кымыз, süt/сүт, gurut/курут, уау/май мал чарба азыктарынын аттары. **Кымыз** – бээнин сүтүнөн атайын идиштерге ачытып даярдалган жеңил сергитерлик дарылык суусундук. Бул кымыз биотехнологиялык процесси биздин ата-бабаларыбыздын тарыхында эзелтен эле жасалганынан кабар берет. Курут – сүзмөнү жангактай тоголоктоп, кунго 2-3 күн кургатуу жолу менен жасалган тамак.

Ошондой эле «Кутадгу билигде» **астронимдер** активдүү колдонулат: Тараза жылдыз, Юпитер, Сатурн, жаачы, Меркурий, Марс ж. б.

Адамдык оң сапатты билдирген лексикалар: боорукер, эр жүрөк, таза, чынчыл, чебер, жөндөмдүү, акылдуу ж. б. өтө көп берилген.

Адамдын терс сапатын туюнткан атоолор: куу, жалаачы, ичи кара, ушакчы, айлакер, сараң, эзүүчү, зордукчул ж. б.

Кыймыл-аракетти туюндуруучу лексикалар: жашоо, аралашуу, дарылоо, басуу, баруу, келүү, өкүнүү, акылдуу болуу ж. б. өтө арбын.

Абстракттуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: тарбия, окуу, ден соолук, адилет, арман, кайгы, кубаныч ж. б.

Сын атооч сөздөр: ак, сары, кызыл, ала, көк, жашыл, күрөң, кызгылт ж. б.

Сан атоочтор жана өлчөм маанилери: беш, алтымыш, төрт, жүз, кырк, бир ууч, бир агым, сан жылдыз, эсеп жеткис ж. б.

Топонимдер: Кашгар, Кытай, Баласагын, Түркстан, Күз Ордо ж. б.

Этнонимдер: чигил, ягма, чин, мачин, кытай, кыргыз ж. б.

Зоонимдер: аюу, арстан, карышкыр, бөрү, шумкар, барс, короз, түлкү, төө, каз, өрдөк, жылан, чымчык ж. б.

Фитонимдер: тикенек, бадал, бутак, чечек, дарак, кайың, каранфуль, роза ж. б.

Гидронимдер: дарыя, деңиз, булак, суу ж. б.

Пайдалуу кендер: алтын, күмүш, жез, асыл таш, темир ж. б.

Соматикалык атоолор: баш, моюн, бел, тулку, дене, кол, кулак, тырмак, бармак, жүрөк, көз ж. б.

Мезгилдик маанилер: таң, кеч, күндүз, түштө, эртең менен, таңга маал ж. б.

Уй тиричилик буюмдары: кийиз, күзгү, туштук, төшөк, дастаркон ж. б.

Илимий аталыштар: геометрия, математика, химия, астрономия, эсептөө ж. б.

«Кутадгу билиг» лексикасындагы тематикалык топтор караханиддердин жана эски түрк доорунун лексикалык өзгөчөлүктөрүн, фонетикалык өзгөрүүлөрүн, семантикалык процесстерин чагылдырат. Жалпысынан алганда, кыргыз тилинин тарыхын изилдөөгө байланышкан өткөн мезгилдин тарыхый жазма эстеликтери «Кутадгу билигдин», «Дивани лугат-ат түрктүн» лингвистикалык жагдайларын жана түрдүү багыттарда салыштырып изилдөө эң маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Бул баалуулуктар аркылуу «тил улутту аныктоочу негизги символдордун бири» экендиги аныкталат. «Кутадгу билигде» колдонулган лексикалык бирдиктер кыргыз тилинин сөздүк корундагы атоолор менен айрым фонетикалык жагдайлар гана болбосо дал келет. Байыртан келе жаткан элдик тилибиз улуттун сыймыгы жана ал бардык доорлордо колдонулуп келет!

Колдонулган адабияттар

1. Арзиев Р. Лексико-стилистические особенности языка поэмы «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба: дисс. ... филол. наук. – Алма-Ата, 1991.
2. Каримов К. Категория падежа в языке «Кутадгу билиг»: автореф. дисс. ... филол. наук. – Ташкент, 1962.
3. Содиков К. «Кутадгу билигдин» уйгур арибиндеги герат көчүрмөсү. – Ташкент, 2010.
4. Касиева А. Антроморфная метафора в поэме «Кутадгу билиг» и особенности перевода ее на английский язык // *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006, sayı: 15, s. 142.
5. Абдужаббарова Ф. «Кутадгу билигдеги» адамдын өзгөчөлүгүн билдирген лексика. – Ташкент, 2011.
6. Абдразакова Г.Ш. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасынын семантикасы жана текст катары уюшулушу: автореф.дисс. ... – Бишкек, 2010.

7. Жүсүп Хас Ажып. Кут даарытар билим (Кутадгу билиг) Которгон Турганбай Кылычбек, Норуз Үсөнаалы. Шинжяң эл басмасы.

8. Древнетюркский словарь. – Ленинград., 1969, с.584.

УДК 82.1/29:82.0

Джаманкулова К.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Джаманкулова К.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Djamankulova K.T.
KNU named after J. Balasagyn

ЧЫГЫШ РЕНЕССАНСЫ: Ж.БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ПОЭМАСЫ
ВОСТОЧНЫЙ РЕНЕССАНС: ПОЭМА Ж. БАЛАСАГЫНА «КУТАДГУ БИЛИГ»
EASTERN RENAISSANCE: POEM OF J. BALASAGYN “KUTADGU BILIG”

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Чыгыш Ренессансы тууралуу, анын Батыш Ренессансынан айырмачылыгы жана алардын жалпылыктары жөнүндө сөз болот. Орто кылымдардагы Чыгыш классиктери тууралуу кеп козголот. Ж.Баласагындын Чыгыш Ренессансынын алгачкы этабынын өкүлү экендиги, анын «Кутадгу билиг» дастаны орто кылымдардагы дүйнөлүк классикалык чыгармалардын катарында тургандыгы белгиленет. Макалада Ж.Баласагын Чыгыш Ренессансынын энциклопедиялык билимге ээ жаңычыл улуу акыны катары каралып, анын «Кутадгу билиг» чыгармасы түрк тилинде жазылган эң алгачкы чыгарма экендигине басым жасалат. Ошону менен бирге эле «Кутадгу билиг» түрк тилинде жазылган биринчи этикалык-дидактикалык жанрдагы дастан болуп эсептелет. Жусуп Баласагындын аталган чыгармасында акындын этикалык-нравалык принциптери, көз караштары чыгармадагы төрт каармандын баарлашуусу аркылуу чечмеленет. Макалада «Кутадгу билиг» поэмасында көтөрүлгөн жалпы адамзаттык баалуулуктар, гуманизм маселелери талдоого алынат.

Аннотация: В статье говорится о Восточном Ренессансе, о его отличиях от Западного Ренессанса и о их общности. говорится о представителях восточных классиков Средневековья. Отмечается, что Жусуп Баласагын является представителем первого этапа Восточного Ренессанса, а его произведение «Кутадгу билиг» стоит в одном ряду с произведениями мировой классики Средневековья. В статье подчеркивается, что Жусуп Баласагын – великий поэт, обладающий энциклопедическими знаниями, а «Кутадгу билиг» – первое произведение, написанное на тюркском языке. В то же время «Кутадгу билиг» является первой этико-дидактической поэмой, написанной на тюркском языке. В поэме этико-нравственные принципы и взгляды поэта выражаются через диалог четырех персонажей произведения. В статье подвергаются анализу проблемы общечеловеческих ценностей и гуманизма, поднятые в поэме «Кутадгу билиг».

Abstract: The article talks about the Eastern Renaissance, its differences from the Western Renaissance and their commonalities. It talks about the representatives of the Eastern classics of the Middle Ages. It is noted that J. Balasagyn is a representative of the first stage of the Eastern

Renaissance, and his work «Kutadgu Bilig» is on a par with the works of the world classics of the Middle Ages. The article emphasizes that Zhusup Balasagyn is a great poet with encyclopedic knowledge, and «Kutadgu Bilig» is the first work written in the Turkic language. In the poem, the poet's ethical and moral principles and views are expressed through the dialogue of four characters in the work. The article analyzes the problems of universal values and humanism raised in the poem «Kutadgu Bilig».

Негизги сөздөр: Чыгыш Ренессансы; орто кылымдар; чыгыш классиктери; Жусуп Баласагын; «Кутадгу билиг»; түрк тили; этикалык-дидактикалык; адамзат баалуулуктары; гуманизм.

Ключевые слова: Восточный Ренессанс; Средневековье; восточная классика; Жусуп Баласагын; «Кутадгу Билиг»; тюркский язык; этико-дидактический; общечеловеческие ценности; гуманизм.

Keywords: Eastern Renaissance; Middle Ages; Eastern classics; Zhusup Balasagyn; “Kutadgu Bilig”; Turkish language; ethical and didactic; universal values; humanism.

РЕНЕССАНС ТУУРАЛУУ. Ренессанс: Кайра жаралуу, же Ренессанс (фр. Renaissance, итал. Rinascimento, от лат. Renasci – кайра жаралуу, кайтадан туулуу) [1]. Адабияттарда Ренессанс Орто кылымдардын жана Жаңы мезгилдин ортоңку этабындагы Европанын тарыхы үчүн бурулуш болгон маданий-тарыхый доорлордун бири деп берилет. Анткени Ренессанс («Кайра жаралуу») Европадагы маданияттын гүлдөшү менен байланыштырылып келген. «Кайра жаралуу» Италияда жаралып, анан кийин башка өлкөлөргө – Францияга, Англияга, Германияга, Россияга тараган. Швейцардык тарыхчы жана искусство таануучу Я. Буркхардт Италия – орто кылымдар менен жаңы мезгилдин ортосундагы тарыхый чек деп эсептеген [2, с.9]. Батыш Кайра жаралуу доорунда калып алган көз караш боюнча бир катар окумуштуулар Чыгышта Ренессанс жок деген ойдо болушкан. Бирок Борбордук Азияда Кайра жаралуу мындан дээрлик 500 жыл мурун эле башталган.

«Ренессанс» термин катары биринчи жолу белгилүү живописчи, архитектор жана искусство доорунун тарыхчысы Джорджо Вазари (1512-1574 жж.) тарабынан «Жизнеописание наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих» деген эмгегинде антиканын Кайра жаралуусу жөнүндө сөз болгондо колдонулган. «Ренессанс» термини илимде Якоб Бурхарттын 1860-жылы «Культура Ренессанса в Италии» (Die Kultur der Renaissance in Italien) деген китеби жарык көргөндөн кийин белгилүү болгон. Швейцариялык ориенталист А. Мец 1920-жылы «Мусульманский Ренессанс» [3] деген китеп жазгандан кийин талкуулана баштаган.

Айрым окумуштуулар Ренессансты конкреттүү тарыхый доор менен байланыштырышкан, башкалары тарыхый кубулуш катары карашкан. Ренессанс – тарыхый кубулуш. VIII-XVI кк. Ортосундагы бул кубулуш бир катар мамлекеттерди жана адегенде Чыгыштын, андан соң Батыштын элдерин камтыган. Н.И. Конраддын концепциясы боюнча Кайра жаралуу маданияты бүткүл дүйнөлүк гуманизм доору катары түшүнүлөт. Коомдук өнүгүүнү түшүнүүдө ал коомдун алга адымдаган өнүгүү идеясына таянган жана анын өнүгүшүнүн критерийи – гуманизм деп эсептеген [4]. А.В. Сагадеев да бул кубулушту гуманизм катары мүнөздөйт, ал бул көрүнүштү гуманизм катары эң адекваттуу түрдө мүнөздөөгө болот деген.

Чындыгында, Чыгыш Ренессансы дегеле дүйнөлүк Кайра жаралуунун башатында турган. Ренессанс VIII-XII кк. Кытайда башталып, IX-XV кк. Иран жана Орто Азия – Индиянын туташкан бөлүгүндө уланган жана XIV-XVI кк. Европада аяктаган.

Тарыхта Ренессанстын эки түрү бар: Чыгыш жана Батыш (европалык).

Чыгыш Ренессансынын эки этабы. Биринчи этаптын өкүлдөрү (IX-XII кк.): энциклопедисттер Мусо аль-Хорезми, Ахмад аль-Фергани, Абурайхан Беруни, Абу Наср Фараби, Абу Аб-дуллох Рудаки, Фирдауси, Авиценна, жаңы суфизм багытынын негиздөөчүсү А. Яссави, чыгаан адабиятчылар Махмуд Кашгари, Юсуф Хас Хаджиб, Ахмад Югнаки ж.б. Албетте, бул аалымдардын катарына Жусуп Баласагын да кирет. Чыгыш Ренессансына тиешелүү айтылган бардык белгилер Ж. Баласагындын эмгегине түздөн-түз тиешелүү болуп эсептелет.

Ренессанстын экинчи этабы – жетилген кайра жаралуу этабы (XIII-XV кк.) улуу астроном Улугбек, атактуу аалымдар Коши жана Али Кушчи, философ-акындар Джами и Навои, сүрөтчү Бехзада, тарыхчы Хондамир ж.б. менен байланыштуу. Бул этапты Темур жана темуриддердин доору деп да аташат [5, с.100].

Ренессанстын негизги белгилери: антропоцентризм, гуманизм, антикага өзгөчө мамиле – антика маданиятынын, философиясынын, илиминин Кайра жаралуусу жана анын негизинде алардын кийинки дүркүрөп өсүшү жана гүлдөшү, энциклопедист-аалымдарды жаратышы, дүйнөгө жаңыча мамиле кылуу. Бул белгилер Чыгыш жана Батыш Ренессансына тиешелүү болуп саналат.

Чыгыш жана Батыш Ренессанс доорлорунун жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү. Ренессансты антика доору менен, жаңы жашоого эллинистик философиясы менен грек илиминин Кайра жаралуусун байланыштырышат. Экөөнө тең – маданияттын, коомдук турмуштун социалдык-экономикалык негиздеринин эң бийик деңгээлде өнүгүшү, Чыгыш Ренессансына, кийинки Батыш Ренессансына аалым-энциклопедисттер тобунун келип чыгышы мүнөздүү.

Өзгөчөлүктөрү эмнеде? Мезгилдик фактор: Чыгыш Ренессансы – IX-XII кк., ал эми Батыш Ренессансы – XIV-XVI кк. Камтыйт. Батыш Ренессансына улуу ачылыштар өнөр жайдын өсүшү менен байланыштуу болсо, Чыгыш Ренессансы негизинен соода менен байланыштуу болгон. Албетте, мындан башка да өзгөчөлүктөрү бар. Европалыктар байыркы гректерден маданият, поэзия, риторика, адабият, драма, тарых, практикалык илимдер, согуштук иштер, кеме куруу ж.б. өздөштүрүшкөн. Мындай өзгөчөлүктөр алардын коомдук-саясий турмушунда, маданиятында, жашоо образында ж.б. айырмачылыктарды жараткан. Батыш Ренессансы менен Чыгыш Ренессансынын ортосундагы айырмачылыктарды иликтөө – алардын өз спецификалык өзгөчөлүктөрүн сактоо менен бири-бирин толуктап турган маданий кубулуштар экендигин көрсөтөт. Ренессанс кубулушу жана анын өнүгүшү, тарыхтагы орду жана ролу тууралуу толук картинаны көз алдыга тартат.

В.Ю. Весечко Чыгыш менен Батыш бири-бирине альтернативалуу жана ошол эле учурда бири-бирин толуктап турган маданий-тарыхый типтер экендигин белгилейт, алардын ортосундагы бардык айырмачылыктар, карама-каршылыктар менен бирге эле алардын диндерин, коомдук-саясий жана философиялык окууларын жана ал тургай турмуш-тиричилик түзүлүшүн салыштыруу менен, алар маданияттын жалпыга бирдей жана субстанциялык бүтүн универсумунун эки уюлу экендигин эстен чыгарбоо керек дейт [6, с.25].

Мурда «Ренессанс» түшүнүгү Чыгышта ар кандай мааниде колдонулган: 1) Жалпы алганда маданиятын гүлдөшү; 2) Сөзсүз түрдө болжолу гректердин антикасы же өткөн чыгыш гректик маданияттын гүлдөшү [3].

Чыгыш аалымдары байыркы грек философиясын (Аристотель, Платон, неаплатониктер), ошондой эле медицина, математика, астрономия, алхимия, магия ж.б. кызыгышкан, аларды өздөштүрүшкөн жана кийин бул багытта илимди андан ары өнүктүрүшкөн. Ошондуктан Чыгыш Ренессанс доорунун өкүлдөрү ар тараптуу энциклопедист-аалымдар болушкан.

Ж. Баласагын – Чыгыш Ренессансынын алгачкы этабынын өкүлү. Чыгыш Ренессанс доорунун биринчи этабы (IX-XII кк.) – жалпы индоиран жана Борбордук Азия дүйнөсүнө мүнөздүү кубулуш. Бул мезгилде философия, адабият, гуманитардык жана табигый илимдер, медицинанын гүлдөшүнө алып келген акыл-эстердин революциясы жаралган.

Ренессанс доорунда маданияттын жана илимдин кээ бир тармактары өз-өз алдынча эмес, биримдикте жашаган. Мисалы, философиянын идеялары сүрөтчүлөр, акындар, окумуштуулар тарабынан өнүктүрүлгөн. Айрыкча грек философторунун, Платон, Аристотелдин эмгектери менен таанышуу башкы орунда турган, албетте, бул алардын чыгармачылыгына таасирин тийгизген.

Чыгыш Ренессанс доорунун аалымдары, ойчулдары билимдин бүтүндөй бир тармактарынын негиздерин түптөшкөн, алар – медицина, алгебра, астрономия, химия, философия жана коом жөнүндөгү илим – социология. Чыгыш Ренессансынын өкүлү Ж. Баласагындын энциклопедиялык билими болгон.

А.Н. Кононов Ж. Баласагын «өтө билимдүү, адамдын жан дүйнөсүн терең билген акылман, философ, энциклопедиялык билими бар окумуштуу, араб, перс поэзиясын, түрк фольклорун майда-чүйдөсүнө чейин чейин өздөштүргөн чыгаан акын болгон; ал астрономия жаан математика, медицина жана элоквенция, шахмат оюну жана элдик спорттук оюндар, аңчылык жана мүнүшкөрлүк боюнча жана башка көптөгөн нерселерден кабардар атактуу адам болгон» дейт [7, с.19]. Мындай ар тараптуу энциклопедиялык билим Чыгыш Ренессанс доорундагы аалымдарга мүнөздүү көрүнүш болгон. Жусуп Баласагын (XI к.) – Чыгыш Ренессанс доорунун алгачкы этабындагы ойчулдардын, философ-акындарынын өкүлү. Улуу акын мына ушул казынага өзүнүн зор салымын кошкон.

Жусуп Баласагын Чыгыш Ренессанс доорунун биринчи этабындагы философ-акындардын катарында турат. Улуу акындын «Кутадгу билиг» дастаны тууралуу С.Н. Иванов мындай деген: «Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны түрк поэзиясынын орто кылымдардагы дүйнөлүк адабияттын эң ири чыгармаларынын катарына кирүүгө татыктуу улуу эстелиги экени талашсыз» [8, с.330].

«Кутадгу билиг» – түрк тилиндеги алгачкы дастан. «Кутадгу билиг» – түрк тилинде жазылган биринчи чыгарма. Араб тилинин гүлдөп, колдонулушу боюнча үстөмдүк кылып турган учурунда дастандын биринчи жолу түркчө жазылышы новаторлук болгон. Ж.Баласагын чыгармасында өзүнүн биринчи жолу түркчө чыгарма жазгандыгы тууралуу: «Тоо кийиктей жайылып жүргөн түрк сөзүн мен бакма кылып, баш ийдирдим» [9, 519], – деп жазган. Ал:

...Сен үчүн түркчө ырлар тартуу кылдым,

Окуурда мага арнап дува кылгын, – дейт. [10, с.23-24]

...Китеп көп араб, тажик тилдеринде,
Бул китеп эң биринчи биздин тилде. [10, с.24]

Чыгыш жакта жамы түрктүн элинде
Буга тете китеп жок дейт эч кимде.

...Мындан артык мурун китеп бар беле?
Жаралабы кийин буга тең, тете? [10, с.20]

Жусуп Баласагын орто кылымдардагы түрк адабий тилин биринчилерден болуп аренага алып чыккан, башка тилдердин катарында түрк тилинин көрктүү экендигин, улуулугун даңазалаган жана анын андан ары өнүгүүсүн камсыз кылган. Ал:

Китепти окуй турган окурманым,
Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың. [10, с.21]

Чексиз баалуу билимдердин ширеси,
Аны окуп каниет табар ким өзү?

Китепе акылмандар насааты бар,
Башкаруу ыкмалары эске тутар. [10, с.20]

Юсуф Баласагын өз чыгармаларында адамзат баалуулуктарын даңазалайт: адилеттик, чынчылдык, каниет кылуу, билим алуу, элине ак кызмат кылуу ж.б. Улуу акындын чыгармачылыгында адам, анын коомдогу орду, милдеттери, жыргалчылыгы жана бактысы, турмуштагы көйгөйлөр жана аларды чечүү негизги маселелерден болуп саналат.

«**Кутадгу билиг**» – **этикалык-дидактикалык дастан**. Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны – түрк тилиндеги алгачкы этикалык-дидактикалык чыгарма. А.Н. Кононов: «Благодатное знание является этико-дидактическим сочинением, написанным с целью указать путь, ведущий к познанию мудрости правления, житейского обихода и обращения с людьми», – деп жазган [7, с.506]. Ал «Кутадгу билиг» – жанрдык өзгөчөлүгү боюнча байыркыдан тамырланган дидактикалык чыгарма», – деген.

Дидактикалык жанр индия, араб, перс, кийинчерээк Ренессанс доорунда, «Куттуу билим» чыккандан дээрлик беш кылым өткөндөн кийин ошол эле идеяларды берүү үчүн алардын этикалык идеалдарын чагылдыруу үчүн европалыктар «күзгү» формасын пайдаланышкан [10, с.19].

Ж. Баласагын «Насаат» деген ырында мындай дейт:

Өзүндү отко салба байлык үчүн,
Бирөөнүн жибин алба, салба күчүн.

Ишинде адилет бол, түз жүргүнүң,
Бактылуу – чынчыл киши, сен билгиниң!

Баарын ук, бирок шашпа тыянакка,
Сырыңды өз ичинде бекем сакта.

Жалган сөздү жашоодо айта көрбө,
Жалганчы шылдың болот калың элге.

Дос-тууганың ала жүр жакын кылып,
Кичүүгө да, улууга да болгун сылык.

Ишти каар, ачуу менен баштаба,
Бул экөөнөн пайда келбейт эч сага.

Ачуулуу жан кийин кейит, кыйналат,
Кызуу кандуу дайым калат кур-жалак. [10, с.40-41]

Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанында акындын этикалык-нравалык принциптери, көз караштары чыгармадагы төрт каармандын маектешүүсү аркылуу ачылат. Бул китептин негизин бир нече түбөлүктүү баалуу маңыз түзөт: биринчиси – Адилет, экинчиси – Дөөлөт, үчүнчүсү – Акыл, төртүнчүсү – Каниет, ар бирине түркчө ат коюлган. Адилетке Күнтууду-элик деген ат берилген, ал өкүмдар; Дөөлөт – Айтолду ысмында берилген, бул – увазир; Акыл – Акдилмиш атын алып жүрөт, бул – увазир уулу; Каниеттин аты – Өткүрмүш, бул – увазирдин бир тууганы. Ал эми алардын ортосунда баарлашуулар болот – суроо-жооптор айтылат. [7, с.6]. Бул тууралуу китепте:

«...Баянын кабар этти, түшүнөбүз:
Төрт өзөк – бул китепти түзгөн негиз.

Адилет – анын бири, чындык жолу,
Дөөлөт дейт экинчиси, бакыт ою.

Негизи үчүнчүнүн – **акыл, ойлук**,
Төртүнчү – **каниет** делет, кылуу топук. [10, с.23]

Ж. Баласагындын гуманизми. Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасы болмуштун жалгандыгы, түбөлүктүү баалуулуктар жана гуманисттик идеалдар тууралуу баяндаган жазма эстелик болуп саналат.

Улуу акын Жусуп Баласагындын ою боюнча адамдын жашоосунун негизги багыттары – ак ниет эмгек, билим алуу, моралдык-эстетикалык чындыктын үлгүсү болуу. Ж.Баласагындын гуманисттик көз караштары тууралуу Г.С. Токаев мындай деген: «Ойчулдун гуманисттик көз караштары боюнча адамдын жашоосунун маңызы, максаты анын эмгегинде, жакшы иштеринде, моралдык-этикалык жүрүм-турумунда жатат. Адамдын өсүп-өнүгүшүндө билим менен тарбиянын ролу чоң. Адамдын жашоосунун мааниси жакшы билим алып, элге пайдалуу болуу» [11]. Ж.баласагын:

Билим берди – адамзат улуу болду,
Билим менен көп ачты сырдуу жолду.

Билим – байлык түгөнбөс, окуу – улук,
Адамда ушул эки артыкчылык.

Билим менен эмгек ишти бүткөрөт,
Илим бекти муратына жеткирет, –
деп жазган. [10, с.26-27]

Окуу – түндө алдыңдагы шам чырак,
Билим алсаң маңдай ачык жаркырап.

Оку-билим көп нерсеге жеткирет,
Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт.

Сокур дешет билимсизди жөн дебе,
Окуу гана жарык чачат дүйнөгө. [10, с.34]

Өмүрүңдү эл-журтуңа арнасаң,
Жыргап-куунап кор болбойсун эч качан.

Жакшы жандар иши менен даңк алат,
Даңктуу өлсө – артында ызат, сый калат. [10, с.35]

Адамдын жашоосундагы эң кымбат нерсе – бул өмүр, ошондуктан тирүү кезде аны татыктуу жашоо керек, чындыгында, адам өмүрүнүн, анын болмушунун мааниси мына ушунда [Баласагун, с.100] – дейт Ж. Баласагын.

Өткөргөн күндөрүңдү таразала,
Өмүр түш, өткөн кетет, турбайт сага!

Эгер сен жакшылыкты жасайсыңбы,
Калтырасың түбөлүк жакшы атыңды!

Баалагын тирүүлүктү элге арна
Бүт өмүрдү, кыпындай өзүң алба.

Жонуна өз элиңдин жүгүн арткын,
Сак жана ойлуу болуп, алга баскын.

Бардык элге жакшылык, пайда тиле,
Жамандыкты көздөбө ал иш күнө. [10, с.100]

Чыгыш Ренессансы Пиренеядан Индияга, Египеттен жана Аравий жарым аралдарынан Тянь-Шань тоолоруна жана ага жанаша жайгашкан талааларга чейинки абдан чоң территорияны камтыган. Чыгыш Ренессанс доорунун өкүлү Ж. Баласагын XI к. Карахандар мамлекетинин Баласагын шаарында (азыркы Чүй областындагы Токмок шаарынын түндүк тарабы) туулган жана жашаган:

Эске тут бул китепти жазган киши,
Атактуу, сыпаа, ойчул болгон өзү.

Кут-Ордо – ал төрөлүп өскөн жери,
Жатык тил, учкул сөздүү туулган эли! [10, с.23]

Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны Чыгыш Ренессанс доорунун алгачкы этабына мүнөзүү баалуу мурас, эң биринчи түрк тилинде жазылган этикалык-дидактикалык жанрдагы поэма. Орто кылымдардагы классик акын Жусуп Баласагындын бизге калтырган улуу мурасын окуп-үйрөнүү, жайылтуу, ар тараптан илимий негизде терең иликтөө учурдагы кечиктирилгис милдеттерден.

Колдонулган адабияттар

1. Online Etymology Dictionary. Дата обращения: 26 февраля 2011. Архивировано 29 июня 2009 года.
2. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. 2-е изд., испр. – Москва: Интрада, 2001, с.9.
3. Мец А. Мусульманский Ренессанс. – Москва: Наука, Восточная литература, 1996, с.457.
4. Гулыга А.В. Конрад – как философ // Проблемы истории и теории мировой культуры. – Москва: Наука, 1974, с.168.
5. Хайруллаев М.М. Фараби – крупнейший мыслитель Средневековья. – Ташкент: Фан, 1973, с.100.
6. Васечко В.Ю., Пургин С.П. Древняя и средневековая восточная философия: учеб. Пособие. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2017, с.196.
7. Кононов А.Н. Жусуп Баласагын жөнүндө // Куттуу билим. – Бишкек, 2024, с.102.; Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского / Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – Москва: Наука, 1983 с.495-517, с.506.
8. Иванов С.Н. О «О благодатном знании Юсуфа Баласагунского» / Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – Москва: Наука, 1983, с. 506; 518-537.
9. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – Москва: Наука, 1983 с.519.
10. Жусуп Баласагын. Куттуу билим (кыскартылган вариант). – Бишкек, 2024, с.102.
11. Токоева Г.С. Природа человека в социально-философских воззрениях. – Режим доступа: [https://7universum.com/pdf/social/10-11\(11\)/Tokoeva.pdf](https://7universum.com/pdf/social/10-11(11)/Tokoeva.pdf)

Жумаев М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Жумаев М.
КНУ имени Ж. Баласагына
Jumaev M.
KNU named after J. Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ МУСУЛМАН
РЕНЕССАНСЫНЫН КОНТЕКСТИНДЕ
ТВОРЧЕСТВО ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА В КОНТЕКСТЕ МУСУЛЬМАНСКОГО
РЕНЕССАНСА
THE WORK OF ZHUSUP BALASAGYN IN THE CONTEXT
OF THE MUSLIM RENAISSANCE**

Кыскача мүнөздөмө: Ислам дининин жаралып жана калыптанган мезгилинде чыгармачылыгын баштаган Жусуп Баласагын бийлик башындагылардын ашкере байлыкка азгырылуусуна каршы пайда болгон нааразылык суфий агымы күчүнө келген маалда реалисттик ой талдоолорун «Кут алчу билим» дастаны менен ортого салган. Анын чыгармасында гуманизм, адам баласынын жаратылыштагы миссиясы жуурулушуп, дин менен акыйкаттык ортосундагы идеянын синтезин ачууга жетишкен.

Аннотация: Деятельность Жусупа Баласагына началась после возникновения и укрепления религии ислама, в это время среди правителей процветали празднества, в результате недовольство простых людей послужило причиной широкого распространения суфизма. Поэту удалось в своем произведении «Благословенное знание» синтезировать некоторые противоречия между суфизмом и исламом, философски осмысливая проблемы человеческой миссии, религии и справедливости.

Abstract: The work of Zhusup Balasagyn began after the emergence and strengthening of the religion of Islam, at which time festivals flourished among the rulers, as a result of which, as a result of the discontent of ordinary people, Sufism spread widely. The poet managed in his work «Blessed Knowledge» to synthesize some of the contradictions between Sufism and Islam, philosophically comprehending the problems of human mission, religion and justice.

Негизги сөздөр: ислам; бийлик; суфизм; ислам ренессансы; билим; экономика; адилет башкаруу; адам табияты; кеңири регион; регионалдык тирешүү.

Ключевые слова: ислам; власть; суфизм; исламский ренессанс; знание; экономика; справедливая власть; природа человека; обширный регион; региональные войны.

Keywords: islam; power; Sufism; Islamic Renaissance; knowledge; economics; fair power; human drive; vast region; regional wars.

Дүйнөлүк тарыхый процеске назар салганда Европанын аймагында ренессанс деген маданий, экономикалык көтөрүлүү болгондугу тууралуу баам айтылып келет. Ал эми тарыхка тереңирээк кайрылганда Батыш Европадагы мындай кайра жаңылануудан бир нече кылым эрте мусулман өлкөлөрүндө кайра жаралуу процесси болгондугу ырас. Мындай кубулушту тастыктоочу фактылар кыйла. Мусулман ренессансы тарыхтан караганда Батыш

Европадан бир нече кылым мурда болду. Андай процесс баарыдан мурда ислам дининин тарашы менен тыгыз байланыштуу. Алгач Арабияда VII кылымдарда пайда болуп ар түрдүү диний ишенимдердеги урууларга акырындык менен түркүн каршылыктарына карабастан тарай баштаган. Ал мезгилде Арабиядагы уруулар түркүн идолдорго, керектей жана колдоочудай саналган тоо, таштарга сыйынып келишкен. Бир кылымга жетер жетпес убакыт аралыгында күч ала баштаган ислам дини тегерегиндеги элдерге жайылып, мезгил өтө түндүк Африкага, Египетке, бара-бара Жакынкы Чыгышка, Персия, Борбордук Азия элдерине чейин канат жайды. Түрдүү региондогу, ар башка тилдеги, ишенимдеги элдерди бир динге баш коштуруунун өзүндө зор тарыхый миссия бар эле. Соода, сатык, дипломатиялык мамилелер өз ара түшүнүүнү жаратып, мурункудай каракчылык, регионалдык тирешүүлөрдү толук болбосо да бир топ тыюуларга алып келди. Натыйжасында тынч өнүгүүгө мүмкүндүк түзүлдү. Мындай атмосферанын аркасында илим, билим, өз ара карым-катыш күч алды.

Белгилүү исламист А. Массэ [1] ислам дининин пайда болуш, таралыш тарыхын изилдеп келип, алгачкы төрт халифтин бийлигинин тушунда ислам дининин күч алышы интенсивдүү жолго түшө баштаганын көрсөткөн. Алгач адамдарды ынандыруу аракети куралдуу каршылыктарга тушуккан ислам дини, акырында өзү да ушундай жолду тандоого мажбур болгон. Мындан башкача болуусуна арга жок эле да. Бирок ислам динин кабыл алган элдер анын идеясында укуктук, тарбиялык, ыймандуулук, өз ара кайрымдуулук сыяктуу алымдуу көз караштардын бардыгына ишеним беришкен. Ич ара келишпөөчүлүктүн ордуна сабыр, кечиримдүүлүк, ар тилде сүйлөшсө да диний платформадагы боордоштук өңдүү пикирлердин жайылышы кең мейкиндеги түрдүү тилдеги элдердин жакындашуусун жаратты. Бул өз кезегинде зор аймактагы элдердин маданий, экономикалык байланыштарын арттырды. Мындай позитивдүү байланыштын аркасында зор аймакта соода сатык, маданий катнаштар күч алды. Ири калктуу отурукташкан жерлер кербен жолдорундагы оазистерде, дыйканчылык кылууга ылайыктуу жерлерде пайда болуп, өнүгө баштады. Ал шаарлардын түптөлүшүнө, кол өнөрчүлүктөрдүн өөрчүшүнө алып келди.

Шаарлардын элинде сабаттуу жандар арбып, табигый илимдердин, өнүгүшү арта баштады. Айрыкча Байыркы Грецияда топтолгон философиялык, медициналык жана башка илимдердин табылгалары болгон китептер которулду. Чыгыш, мында мусулман өлкөлөрүнүн аалымдары эске алынууда, илимпоздору тарабынан андай мурас эмгектер которулуп гана калбастан, аларды толуктоо, өнүктүрүү маселелери колго алына баштады. Ири шаарлар илим менен билимдин очогуна айланды. Ислам дини жайылган аймактарда астрономия, астрология, медицина, философия, так илимдер өнүгүп, андай жерлерде аалымдардын мектептери иштей баштаган. Ар кайсы аймактардан билимин тереңдетүү максатын көздөгөн жандар ал мектептерге агылып келе башташты. Борбордук Азия аймагынан чыккан андай жандар, мисалы, Аль Фараби, Макмут Кашкари, Баласагундук Жусуп, Авицена жана башкалар Кашкар, Багдад, Самарканд, Герат, Мисир жана башка шаарларга чейин жол басып, билим артынан түшкөн фактылары аз эмес.

Бирок ислам дини зор аймактарга тарап, халифат бийлиги күч ала баштаган менен бийлик башындагылардын жана байлыкка ээ болгон топтордун арасында шаан шөкөткө берилүү азгырыгы да жаралып, адам баласынын табиятындагы терс сапаттар жарыялана баштаган. Буга каршы ислам дининин аалымдарынын арасында нааразылык билдирүү аракети алгач философиялык агым иретинде жаралды. Ал ислам дининин тарыхында **со(у)физм же сопулук** деген аталыш менен белгилүү. Суфизм араб тилиндеги суф – жүн

дегенди билдирип, жүндөн токулган кийим суфий деп аталып, андай кийим кийгенден суфийлер деген атка ээ болушкан экен. Бул исламдагы диний мистикалык агым катары VIII-IX кылымдарда калыптанган. Анын тегин байыркы грек философиясындагы неоплатонизмден байкай алабыз. Анда пантеизмдин айрым материалисттик элементтери да орун алган. Суфизм толук калыптанган учурунда андагы жетектөөчү база аскетизм болуп калгандыгы менен өзгөчөлөнүп келет [2, с.360].

Жусуп Баласагындын чыгармачылыгы мусулман ренессансы апогейине жеткен учурунда белгилүү болгон инсан. Жалпыга белгилүү болгондой, мусулман ренессансынын IX-XIII кылымдар ичинде өнүккөн мезгили делинип, монгол-татарлардын чабуулунан кийин өксүй баштаганы. Анын «Куттуу билим» аталыштагы китеби он биринчи кылымдын ортолорунда жазылганынан карабастан али күнчө баркы өчпөгөн мурастын бирине кирүүдө. «Анын «Кут билим» аталган чыгармасы дүйнөлүк поэтикалык-философиялык ойдун сонун үлгүлөрүнө кирет» деген баа тегин жеринен берилбесе керек [3, 296-б.].

Чыгарма мезгилине гана тургай кийинки учурлардагы адабияттарга мүнөздүү сюжет, каармандарга ээ схемада курулбаган. Анын баш каармандары болгону символдук мааниге ээ төрт гана персонаж. Алар: Күнтууду Элик, Айтолду, Акдилмиш жана Өткүрмүш. Жусуп Баласагындын каармандарынын берилген ысымдарында терең маани бар. Кадыресе белгилүү аталыштарды каармандарына ыйгарганында китептин философиялык маңызы дүйнө элдерине, айрыкча башкаруучуларга жете берери күмөн эле. Анткени калк башында турган ар бир башкаруучуда менменсинүү деген дарт бардыгы шексиз. Ал «мен тигиге окшой тургандай жан белем» дегендей ойго алдырып, китептеги Жусуп Баласагын жарыялаган идеяны үстүрт кабыл алуу менен дастандын тереңиндеги ойду бир окуп итерип салып ыктымалдыгы бар. Жусуп Баласагындын чыгармасынын өчпөстүгүн арттырган генийлиги ушунда – ал адам баласы ар качан эңсеп, умтулуп келген оболуу нерселерди символ иретинде алып – Күндү, Айды, Акылды (Акдилмиш), Каниетти (Өткүрмүш) – сюжеттин борборуна койгон. Чыгармада бул каармандардын ортосундагы диалогдор да сырт жандарга тике багытталбагандай курулуп, бирок ар окурмандын аң сезиминдеги бугуп жүргөн маселелерге үн салып тим болбостон, кеңеш бергенге жарар тымызын көмөк берер орунда. Ошол себептен бул чыгарманы **дидактикалык** дешкен аныктамага жалгай **философиялык** деген да баа берилип келет.

Мындай ой тереңине жетишүүдө Жусуп Баласагын жашаган мезгилдин өзүнчөлүгү да бар. Анткени, «Жусуп илим билим кенен арым таштап, маданият гүлдөп өнүгүп турган орто кылымдагы Күнчыгыш ренессансынын өкүлү. Орто кылым чыгыш эли үчүн өзгөчө мезгил: ар башка элдин ар кыл маданияты, рухий мурастары тогошкон ошол учурдагы улуу ойчулдар, философтор аль-Кинди, аль-Фараби, Бируни, Ибн-Сина, Ибн Рушдун, таланты тамшандырган алп акындар Рудаки, Фирдоси, Жусуп Баласагын, Омор Хайям, Низами, Навои, Насилинин чыгармалары жаралган мезгил» [4, 13-б.].

Чыгарманы «Кут билим», «Куттуу билим», «Кут алчу билим» сыяктуу ар кыл аталыштарды ыйгарышып, каармандарынын да ысымдарын [3, 296-297-бб.].

1. Күнтогды (Күнтууду илик – падыша, ал Адилет, Акыйкат, Калыс).
2. Айтолды (Айтолду) – Күнтуудунун вазири, ал Дөөлөт, Кут, Бакыт.
3. Өгдүлмүш – Айтолдунун уулу, атасынын ордуна кийин вазир болот, ал Акыл, Эс.
4. Одгурмуш – Айтолдунун бир тууганы, ал Канаат, Акыбет, Нысап” деген сапаттык белгилери айкындалып, тыбыштык айырмачылыктар менен аташканына карабастан

маанилик жактан чыгармага байланыштуу иликтөөлөрдө автордук идеянын жалпылыгы сакталып келет.

Жусуп Баласагындын чыгармасы жазылган учурда динге карата радикалчыл күчтөрдүн мамилеси бекем болуп, кичине эле баштапкылыгынан тайыган көз караштар байкалса катуу жаза колдонууга даяр турган кез эле. Жусуп ислам коомунда ренессанстык процесс жүрүп турганына карабастан катаал мезгилдеги башкы диний талаптарды эске алуу менен адам баласына жогортодон берилген улуу мыйзамдын талабын аткаруу зарылдыгын туйгуза билүүгө жетишкен. Анын каармандарынын ортосунда колдонулган диалогдук форма коомдун ар бир мүчөсүнүн ордун, салымын гана тактабастан, ар биринин милдети эмнеде экендигин, аны так аткаруунун натыйжасы кандай болордугу тууралуу ой толгоолорун маектери аркылуу ортого салган. Бул чыгарма өз мезгили үчүн эле делинбестен кийинки адам коому үчүн **моралдык кодекс** катары мааниси көөнөрбөс мураска кирет. Жусуптун чыгармасында мындай ойлорду ортого салуусунун зор жөнү бар. Анткени, ислам дининин дүйнөдө салтанаты жүрүп турганы менен экинчи жагынан байлыкка белчесинен баткандардын обуру артып, карапайым элдердин турмушу жан жыргаткан даражада эмес эле. Ошондуктан улуу акын чыгармасында адам баласы эзелтен самаган адилеттүү башкаруучу тууралуу жомокторунда айтылып жүргөн утопиялык ойду дастанында кыпчып койгон.

Ушундай аруу идеяны жарыялоодо Жусуп эмгегинде бир эле Бекти албастан ал кандай адамдарды кызматка алуусу керек деген маселени да чечмелеп, аскер башыдан катардагы жоокерге, соодагерден карапайым дыйкан, кол өнөрчүгө, ордо башыдан, катчыга, эмчиден, билимдүүлөргө жана башка бардык социалдык баскычтагы жандарга чейин тизмектеп, бийликке, мамлекетке келтире турган салымдары туурасында маек салган. Анын диалогдорунда дөөлөттүн кызыкчылыгы гана биринчи орунда турбастан адамдардын өз ара мамилеси, андагы этикет тактап айтканда конокко баруу, тамак жеш жана башка майдадай көрүнгөн менен кимдин маданий деңгээли канчалык экендигин айгинелер сыпаа маселелер да чечмеленет. Андай турмуштук нерселер чыгармада насааттык иретте кургак берилбестен, ушундай майдадай саналган нерселердин адамдардын өз ара карым катышында мааниси канчалык экендиги мисалдар аркылуу кыска, логикалык тактыкка сыйдырылып баянга тизмектелген. Бир сөз менен жыйынтыктаганда Жусуп Баласагындын бул дастаны улуу мурас деп санала бербестен ал ар бир акыл эси алдыга жетелеген жандын рухуна дем бере турган, акыл калчоого үндөк берер, элдин дүйнөтаанымын улам жаңылап турган дареметке ээ кылымдар карыткан жана ар качан жандуу чыгармадан болуп саналат.

Колдонулган адабияттар

1. Массэ А. Ислам: Очерк истории / Пер. с франц. Изд. 3-е. – Москва: Наука, 1982, с.191.
2. Философский словарь. Изд. 4-е. / Под ред. И.Т. Фролова. – Москва: Политиздат, 1981, с.445.
3. Бөкөшев Ж. Кыргыз философиясы. – Бишкек: Бийиктик, 2013, 392-б.
4. Бекбоев А. Квинтизмден – гуманизмге // Жусуп Баласагын. Куттуу билим: Дастан. / Байыркы түрк тилинен которгон Т. Козубеков. – Москва, 1993, 13-27-бб..
5. Жусуп Баласагын. Куттуу билим: Дастан / Байыркы түрк тилинен которгон Т. Козубеков. – Москва: НИК, 1993, 496-б.

Исаева С.Н.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Исаева С.Н.
КНУ им. Ж. Баласагына
Isaeva S.N.
KNU named after J. Balasagyn

**ОРТО КЫЛЫМДАГЫ АДАБИЙ МУРАС МАСЕЛЕСИ – К.АРТЫКБАЕВДИН
ЭМГЕКТЕРИНДЕ³
ПРОБЛЕМА СРЕДНЕВЕКОВОГО ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ
К. АРТЫКБАЕВА
IN THE WORK OF K.ARTYKBAEV – THE PROBLEM OF MEDIEVAL LITERARY
HERITAGE**

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз эл жазуучусу, адабиятчы жана сынчы, акын жана котормочу К.Артыкбаев адабиятыбызга, маданиятыбызга байланыштуу баа жеткис мурас калтырып кетти. Ал мурас көп багыттуу болсо да, анда окумуштуунун чыгармачылыгында гана эмес, бүтүндөй кыргыз адабияты үчүн өзөктүү мааниге ээ болгон проблемалар бар. Алардын ирдүүсү - Жусуп Баласагын жана анын даңазалуу "Кутадгу билиг" дастаны. К.Артыкбаев – кыргыз адабиятынын байыртадан берки тарыхын туташ жана ырааттуу, ар тараптуу жана терең изилдеген илимпоз. Ал Кыргызстанда биринчи болуп Орхон-Енисей жазууларындагы адабий мурастарды жана XI кылымда кыргыз жергесинен чыккан Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкари (Барсгани) өңдүү даанышмандардын чыгармачылык мурастарын жалпы түрк элдери менен бирге кыргыз элине да таандык дөөлөттөр экенин далилдөөгө аракеттенген. Ал бул маселелерди Совет мезгилиндеги катуу цензурага, идеологиялык кысымга карабай күн тартибине алып чыккан. Анын бекем пикиринде адабиятыбыздын тарыхын Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкариден баштообуз керек. Ал мындай позициясын илимий жактан далилдеп, ал үчүн чейрек кылым күрөш жүргүзүп, көп талаш-тартыш, бут тосууларды жеңип, акыры адабиятыбыздын байыртан берки тарыхын түзүүгө жетишкен. Макаланын негизиги проблематикасын профессор Качкынбай Артыкбаевдин мына ушул багыттагы изилдөөлөрү түзөт.

Аннотация: Народный писатель Кыргызстана, литературовед и критик, поэт и переводчик К. Артыкбаев оставил неоценимое наследие, связанное с литературой и культурой кыргызского народа. Его творчество многогранно. Среди острых и значительных проблем литературной истории, поднятых К. Артыкбаевым, особое место занимает творчество Ж. Баласагына и его великая поэма "Благодатное знание".

Профессор К. Артыкбаев в своих исследованиях, впервые обращаясь к древним истокам кыргызской литературы, стремился доказать, что Орхоно-Енисейские письмена и наследие Махмуда Кашкари, Ж. Баласагына, наряду с другими тюркскими народами, имеют прямое отношение и к кыргызам. Эти острые проблемы он поднимал, несмотря на негласный запрет социалистической идеологии. Он скупуплезно, исследуя исторические факты,

³ Статья основана на материалах исследования, результаты которого опубликованы в Вестнике БГУ в 2023 году, и дополнена новыми данными, новым содержанием

доказал, что история кыргызской литературы начинается с творческого наследия Ж. Баласагына и М. Кашгари. Вновь и вновь обращаясь к данной проблеме, он сумел составить системную историю кыргызской литературы с древнейших эпох до наших дней. Предлагаемая статья посвящена исследованиям К. Артыкбаева творческого наследия Ж. Баласагына.

Abstract: The Kyrgyz national literary, critic, outstanding writer, scientist K. Artykbaev left behind the hundreds of works to literature and culture of Kyrgyz people. This article touched about the saga "Kutadgu bilig" by Jusup Balasagyn, which is the ancient history of Kyrgyz literature researched by K. Artykbaev. K. Artykbaev – is one the scientist who has studied the history of Kyrgyz literature since ancient times in coherent, comprehensive and deep way. He was tried to prove that our literature heritage in the Orchon-Yenisei inscription (writings) as well as the creative heritage of our wise ancestors such as J. Balasagyn and Mahmud Kashkari; who came from our land in the XI century, are deeds belonging to the kyrgyz people. Despite of all ideological pressure during the Soviet time) era, Jusup Balasagyn and Mahmud Kashkari scientifically proved that they are more relevant to the Turkic people, including the kyrgyz people. The history of our literature start from ancient heritage, then fought for a quarter of a century and faced many arguments and obstacles, won and finally the achievement of creating the history of our literature ancient times.

Негизги сөздөр: адабият; байыркы; дастан; түрк; адабий мурас; тарых; эмгек.

Ключевые слова: литература; древность; поэма; тюрки; литературное наследие; история; творчество.

Keywords: literature; ancient; saga; Turkic; literary heritage; history; work.

“Бул дүйнөң кептерконадур, Бири учса, бир конадур...” – деп Алишер Новаи жазгандай бул жалган дүйнөгө бири келсе, бири кетип жашоо уланып, канча адамдын көзү өтсө да дүйнө былк этпей, эч нерсе көрбөгөндөй, билбегендей жашоо нугу улана берет экен. Бирок, ошол былк этпеген дүйнөгө өчпөс из калтырып кеткен адам гана өлбөс болуп экинчи түбөлүктүү өмүргө ээ болот тура. Адамдын ким экендиги, анын нукура салмак-наркы көп учурларда көзү өтүп, бир канча мезгил оодарылып кеткенден кийин билинет экен. Ошол сыңары Качкынбай Артыкбаев аттуу албан адабиятчы жана сынчынын, педагог жана коомдук ишмердин ысымы эл оозунан түшпөй, эмгектери кесипкөй адистердин көз жаздымында калбай, аткарган иштеринин ажары өчпөй, алигиге айтылып, жазылып келет. К. Артыкбаев кай жерде болбосун өз ишинин майын чыгара иштей билген, майда-чоң нерсе деп үстүрт мамиле кылбаган илимдин дыйканы эле. Адабий сын менен адабият таанууда, публицистикада жана поэзияда да ал жоопкерчиликти туу туткан инсан болчу. Ал эми өмүрүнүн көбүн арнаган болочок филологдорду даярдоо ишинде К. Артыкбаев бүткүл дитин, күч-кубатын, убактысын аяган эмес.

К. Артыкбаев адабияттын үч бөлүгүндө тең тынымсыз иштеп, ириде адабият таануучу, адабият тарыхчысы, адабият сынчысы катары таанымал болду. Анын “Чалгын” (1962), “Издөнүүлөр жана табылгалар” (1966), “Ар түрдүү издер” (1968), “Сын сапары” (1970), “Чыгармалар жан ойлор” (1974), “Мезгил элестери” (1979), “Тандалмалар” (1984), “Акыйкат сабагы” (1991), “Талант сыры” (1994) сыяктуу ондогон монографиялары менен жүздөгөн макала-изилдөөлөрүндө профессионал адабияттын ар кыл актуалдуу маселелери терең талданып, өздүк көз караштары ачыкталган. Булардан тышкары К. Артыкбаев байыркы

адабий, маданий мурастар, кыргыз фольклорунун жана эл ырчыларынын чыгармачылыгы, адабий сын жана адабий процесс тууралуу эмгектери менен катар, орто мектептер жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептерин жана окуу программаларын жазды. 1982-жылы К. Артыкбаев “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы” аттуу ЖОЖтордун филология факультетинин студенттери үчүн окуу китебин жарыялайт. Мурда – кийин мындай окуу китеби жазылган эмес. Ошондуктан, бул китептин жарыкка чыгышы бир топ резонанс жаратып, ар кандай оң жана терс пикирлерге дуушар болду. Ошол учурда төш кагып, кемчилигин айтып чыккандардын бири да кийин мындай эмгек жарата алган жок. Ырас, 2013-жылы О. Ибраимов кыргыз адабиятынын тарыхын эки китеп кылып орус тилинде жарыкка чыгарды. Бирок, кыргызча жазылган К. Артыкбаевдин окуу китебиндей эмгек азыр да жарык көрө элек. Доор алмашкандан кийин К. Артыкбаев жогорудагы китебин олуттуу толуктап, кайра жаңыча иштеп чыгып, 2004-жылы “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” деген аталыш менен жарыкка чыгарды. Ал эмгек кыргыз адабияттаануусундагы фундаменталдуу окуу китеби болуп калды. Ал “Erzurum” университетинде көп жылдар бою эмгектенген, филология илимдеринин кандидаты, доцент Майрамкул Дыйканбаева тарабынан 2016-жылы түрк тилинде которулуп (автордун көзү өткөндөн кийин 7 жылдан кийин), Анкара шаарынан жарык көрдү. Окуу китебинин башка тилдерге которулушу сейрек учурай турганын эске алганда, анын канчалык салмактуу экенин баамдасак болот.

К. Артыкбаевдин дагы бир өзгөчөлүгү – башка көптөгөн мугалимдердей болуп сабагын берип, алган илимий темасынын үстүндө иштеп, тынч жүрө бербестен, дайыма элдин, улуттун кызыкчылыктары үчүн күрөшүп келди. Антпесе, жарым кылым мурда эле Кытайдагы кыргыз жазуучулары, илимпоздору менен тыгыз байланыш түзүп, Кытайдагы кыргыздардын оозеки чыгармачылыгы менен адабиятын тынымсыз иликтеп, өзүнчө чакан китепканасын уюштуруп, акыры “Кытайдагы кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы жана адабияты” аттуу типтүү окуу программасын түзүп (шакирти Н. Турдубаева менен), аны Жусуп Баласагын атындагы улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетинин студенттерине лекциялык курс катары окутууга жетишмек эмес. Кийин анын жасап кеткен бул чоң эмгегинин үзүрүн көрүп КУУнун кыргыз филологиясы факультетинин студенттери үч жолу Кытайдагы Кызыл-Суу автономиялык областына фольклордук экспедицияга барып келишти

Таланттуу адам бардык жагынан таланттуу болот. К. Артыкбаев жогорудагы ат көтөргүс эмгектерди жазып гана тим болбостон, акын катары да тынымсыз эмгектенип келген. Акындын “Байчечекей” (1964), “Тоолор менен сырдашуу” (1964), “Жаркын өмүр” (1975), “Жолдор жана тагдырлар” (1981), “Таазим” (1987), “Замана” (1994), “Теңирге ачык кат”, “Дил сыры” (2004) аттуу поэтикалык китептерин окуган окурман анын чебер лирик жана публицист, эпик акын катары да таанытты. Акындын ырларын мазмунга бай сынчыл поэзия катары мүнөздөсөк болот. Анын поэзиясында кайнаган турмуш чындыгы менен катар, турмуштун түркүн кыйынчылыгына эч муюбай, баш ийбей күрөшүп келе жаткан лирикалык “мендин” образын көрүүгө болот.

Ал эми ушулардын катарында К. Артыкбаевдин изилдөөлөрүнүн ичиндеги эң талаштуу, ар дайым актуалдуу маселелердин бири – анын Жусуп Баласагын жөнүндөгү эмгектери. К. Артыкбаев – кыргыз адабиятынын байыртадан берки тарыхын туташ жана ырааттуу, ар тараптуу жана терең изилдеген илимпоз. Илимде фактыларды гана таяныч туткан тактыкты туу туткан профессор К. Артыкбаев Жусуп Баласагын жана анын поэмасы тууралуу өздүк көз карашын жок жерден чыгарган эмес. Ал адегенде чыгарманы кайра-кайра

кылдат окуп, өзүнчө иликтеп, Жусуп Баласагынга тиешеси бар, колу жеткен маалыматтардын баарын чогултуп, системалап чыккан. Анын түрк элдеринде жарыяланышын, которулушун, изилденишин иликтеген. Француз А. Жобер, венгр Г. Вамбери, даниялык В. Томсен, академиктер Р. Радлов, В. Бартольд, С.Е. Малов, А. Кононов, профессорлор А.Н. Бернштам, Е. Бертельс, И. Стеблева, түрк окумуштуулары Решит Рахмети Арат, Р. Дилачар, өзбектерден К. Каримов, А. Валитова, Ф. Зейналов, В. Махпиров, казактардан Б. Кенжебаев, Б. Султановдор бул поэманы жана анын тарыхын изилдеп, которуп келишкенин К. Артыкбаев жакшы билген. Ал ошондой эле поэманын немисчесин В. Радлов (1897, 1900, 1910), орусчасын Н. Гребнев (1963), С. Иванов (1983), түркчөсүн Р.Р. Арат (1988), өзбекчесин К. Каримов (1971), уйгурчасын А. Өткүр, А. Зия, М. Зейди, казакчасын А. Егеубаев (1986), кыргызчасын Тургунбай Кылычбек, Нооруз Үсөнаалы (1992, Үрүмчү), М. Тойбаев (1986), Т. Козубеков (1988) которушкандыгын билген жана алардын бир тобун кунт коюп окуп чыккан. Мына ушундай иликтөөлөрдөн кийин гана ал кыргыз жергесинде төрөлгөн Жусуп Баласагын менен анын чыгармачылыгындагы жаркыраган Чолпон жылдыздай "Кут алчу билим" поэмасы кыргыздарга көбүрөөк таандык экенине көзү жетип, бул позициясын бекемдөө, далилдөө чечимине келген. (Ө. Караев, С. Эралиев, В. Тутлис, А. Абдразаков, А. Бекбоев сындуу кыргыз окумуштуулары К. Артыкбаевден кийин гана бул маселеге кайрылышкан – С.И.). Орхон-Енисей жазуулары боюнча да ал ушундай эле жыйынтыкка келип, маданиятыбыздын, "адабиятыбыздын тарыхын мына ушулардан баштообуз зарыл, ал үчүн аларды адабий-маданий тарыхыбызга киргизүүбүз керек" деп 1967-жылы "Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак" деген макаласын жарыялаган. Макаланын башталышында: "Кийинки жылдарда биздин адабият таануу илимибизде болсун, тарыхыбызда болсун кыргыз элинин XIX кылымдагы жана андан мурдагы доорлордогу жазма адабияты жөнүндө анча кеп болбой келатат" [1, 3-б.] – деп, өзгөчө, жазма жана оозеки мурастарыбыздын байланыштуу чечилбей келе жаткан орчундуу маселелерди дыкаттык менен изилдөөгө жана аны үйрөнүүгө мезгил келгенин белгилейт [6, 214-б.]. Автор өткөн мурастарды окуп үйрөнүүдө кошуна казак эли 1965-жылы Казакстандын "Жазушы" басмасынан "Үч кылым ырдайт" деген жыйнак чыгып, ага XVIII, XI, XX кылымдардагы казак адабиятынын отузга жакын авторлорунун ырлары топтолгонун, анын кандай темада жазылганына карабастан алар үч кылымдагы казак адабиятынан кабар алууга мүмкүндүк бере тургандыгын айта келип, кыргыздардын өз адабиятынын алгачкы башаттарына кайрыла албай жатканына өкүнөт. К. Артыкбаев Жусуп Баласагындын "Кутадгу билиг" дастаны, Махмуд Кашгаринин "Дивани лүгат ат-түрк" китеби биринчи түрк тилинде жазылган адабий мурас экенин, ал эми чагатай, түрк тилдери өз учурунда Орто Азия, Казакстанды мекендеген элдердин орток адабий тили болгондугун белгилейт. Буга байланыштуу: "Муну биз ошол эле Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн, же Жусуп Баласагындын дастанынын тилинен, мазмунунан ачык байкайбыз. Бул адабий мурастардын тили азыркы кыргыздар үчүн казак, өзбек, уйгур элдери сыяктуу эле түшүнүктүү жана фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык жактан азыркы кыргыз тилине өтө жакын турат. Муну С.Е. Маловдун "Байыркы түрк жазууларынын эстеликтери" (М.-Л., 1951) деген эмгегин, профессор Б. Юнусалиевдин "Кыргыз лексикологиясы" (1959) деген монографиясын жана жаш изилдөөчүлөр Ү. Асаналиев менен К. Ашыралиевдин "Кутадгу билиг" эстелигинин тилдик өзгөчөлөктөрү" деген эмгегин окуган адам ачык баамдайт" [2, 4-б.], – деп жазат К. Артыкбаев. Ал эми Махмуд Кашкаринин "Түрк сөздөрүнүн жыйнагы" боюнча изилдөөсүндө академик А.Н. Кононов: "словарь... содержит 7500 слов, отражающих лексику тюрок"

(караханских, хаканских), туркменов, огузов, чигилей, ягма, и кыргызов” [3, 12-б.] деген туура пикирин эске алсак, окумуштуу К. Артыкбаевдин бул сөздүк бүгүнкү күндөгү кыргыздардын XI кылымдагы түрк урууларынын турмуш тиричилигинин бардык тарабы, тили, маданияты жөнүндөгү бирден-бир булак экени деген пикири калетсиз болуп чыгат. Мындан тышкары К. Артыкбаев буга чейин чыгаан окумуштуулар Р. Радловдун, В.Томсендин, С.Е. Маловдун “Кутадгу билиг” дастаны жөнүндөгү изилдөөлөрүнүн алгылыктуу жана жаңылыштык менен айтылган ойлоруна токтолуп, аны өз көз карашы менен толуктайт. Эң башкысы Жусуп Баласагын дастанын түрк тилинде жазганын дастанда ачык жазып кеткенин айныксыз далил деп эсептейт. В. Радлов чыгаан түрколог болсо да бир катар жанылыш пикирлерин мойнуна алып, көп жылдык изилдөөлөрдүн жыйынтыгынан келип чыккан далилдүү илимий пикирлерин айтууга жетишкен. Анын акыркы бүтүмү мындай болчу: “...Мен башта “Кутадгу билиг” араб жана перс адабияты менен тааныш болгон уйгур окумуштуусунун эмгеги болуу керек деген элем. Ушундан улам, уйгер тили адабий тил катары колдонулуп жана уйгур тилинин жардамы менен ислам дининин таратылышы мүмкүн деген ойго да келген болчумун. Мындай көз карашты “Сельджук ырларынан” деген иликтөөнү жарыялаганда ордодо кызмат кылган түрк княздарынын сүйлөгөн сөздөрүн араб тамгасы менен берсе керек деп да негиздеген элем. Азыр Турфандан табылган кээ бир фрагменттерди изилдеп көргөндө, мындай көз караш туура эмес экендиги билинди... Эгерде бул эмгекти Тянь-Шандын түндүк тарабында орун алган Баласагун шаарында жашаган адам түзгөн деген көз карашты алсак, анда биз Юсуф хас-хажиб бул эмгекти уйгур алфавитин колдонуп жазбастан, перс жана араб илимий чөйрөсү аркылуу тааныш болгон кандайдыр бир тамганы колдонуп жазган деп ойлоого болоор эле, мындай алфавит араб алфавити болмок. Ал эми эмгек болсо, Баласагун шаарында колдонулуучу түрк наречиесинде жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган” (4, 31-б.). В. Томсен болсо, Орхон жазуусунун тилиндеги тыбыштар “Кутадгу билигдин” тилиндеги тыбыштарга туура келерин белгилеп кеткен. Мындай баалуу маалыматтарды эске алуу менен К. Артыкбаев С.Е. Малов “Памятники древнетюрской письменности” (ал эмгектин кол жазмасы “Памятники древнекыргызской письменности” деп аталаарын эскерте кетели – С.И.) деген эмгегинде түрк урууларынын тилинде жазылган эстелик экенине карабай уйгур элине таандык эстелик деп түшүндүрүүгө аракет кылганына, кийин уйгур туугандар “Кутадгу билигдин” уйгурча басылышында автордун атын “Йусуп хас хажип” деп беришип, автордун атын да бурмалоо болгонуна көңүл бурат. “Мындай өз элине гана таандык атуул деп көрсөтүү аракети жалаң эле уйгур туугандарда эмес, өзүбек, казак туугандарда да болду. Өзбек автору С. Муталибов Махмуд Кашкари дагы өзбек элинин ичиндеги уруудан чыккан деп аныктоого аракет кылса, ушундай эле аракети казак окумуштуусу Г.Г. Мусаев да сунуштап, ал казак уруусунан чыккан деген ойду айтканын” бирок мындай далилсиз бурмалоолор өз натыйжасын бербегенин К. Артыкбаев баса белгилейт. Ушундай талдоолордон кийин К. Артыкбаев Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жалпы эле түрк элдерине, анын ичинде кыргыз элине көбүрөөк таандык деген жыйынтыкка келет. Муну дастандын грамматикалык, лексикалык (мисалы, оз, ай, кой, тай, кайда, кир, кеч, лакап, карма, кызыл ж.б.) жактан гана эмес, Орто Азия, Казакстан аймагында жашаган түрк элдеринин турмушунда кездешкен жүрүм-турум нормаларынын ар кандай кырдаалга байланыштуу сүрөттөлөрүнөн ачык көрүнөөрүн мисалдар менен далилдөөгө аракеттенет. Жусуп Баласагын азыркы Токмоктун шаарынын түштүк жагындагы Баласагын шаарчасында төрөлгөнүн, ал Караханиддердин борбору болгонун, бул алгачкы байыркы түрк тилинде жазылган чыгарма экенин дастандын

өзүнөн мисал келтирүү менен анализдеп берет. Бул пикирди профессор К. Артыкбаев жөн салды эле айта койбостон, “Кутадгу билиг” дастанынын мазмунун терең талдап, түшүнүү менен бекемдейт, анын кээ бир бөлүктөрүн кыргызчага котормосун тартуулайт. Салыштыруулар көрсөткөндөй анын котормолору жакшы чыккан.

Эми биз кеп баштайлы акындардан,
Адамды ар кыл айткан асылдардан [6, 215-б.].

Мукам сөз бирде чачтай жумшак, назик,
Бирде ал кылыч өңдүү өтөт кесип.

Жакшы ырдын жакшы экенин билиш үчүн,
Акындын ич дүйнөсүн даана түшүн.

Деңиздин түп байлыгы - бермет, шуру,
Түбүнө түшпөгөн жан калат куру.

К. Артыкбаевдин бул котормолору мыкты деп эсептелген башка котормолордон төмөн турбастыгы атайын далилдөөнү деле талап кылбайт.

Жогоркудай далилдерди келтирүү менен профессор К. Артыкбаев совет мезгилинде эле кыргыз элине таандык адабиятыбыздын тарыхын мына ушулардан баштообуз зарыл деген демилге көтөрүп, анан чейрек кылым ал идеясы үчүн күрөш жүргүзүп, көп талаш-тартыш, бут тосууларды жеңип, акыры адабиятыбыздын байыртан берки тарыхын түзүүгө жетишкен эле. Ошентип, Совет доорунда колдоого алына бербеген мындай “демилгелери” үчүн ал бир далай запкы жеп, көп тоскоолдуктарды башынан өткөргөн учурлары да болгон. 1987-жылдан тарта Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкардын чыгармачылыгы орто мектептердин окуу программаларына, окуу китептерине, 1990-жылдан баштап жогору окуу жайларынын филология факультеттеринин окуу программаларына кирип, бул окуу планына киргизилген дисциплина боюнча кыргыз адабият кафедрасынын профессору А. Абдразаков “Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” дастаны”, “Түрк атанын балдары болсок...” деген эмгектерин жазып, окута баштаган. Ал “Байыркы мезгилден XX кылымга чейинки кыргыз адабиятынын тарыхы”, “Кыргыз акындар чыгармачылыгынын тарыхы”, “Кытайдагы кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы жана адабияты” сыяктуу бир нече предметтер боюнча типтүү окуу программаларын (бардыгы 9 программа) түзүүгө жетекчилик кылды. Мындай чоң иштер мурда аткарылган эмес эле. Мындай иштер түмөндөгөн түйшүктү, кайтпас кайратты талап кылса керек. Анын: “Эгерде алдыга койгон максатыңдын, ишиндин тууралыгына көзүң даана жетсе, эч кылчайбастан, кыйынчылыктын бардыгына туруштук берип жүзөгө ашыруу керек. Жок, күмөн болсоң, же ал иш быша элек болсо, элге жарыялаганга болбойт”, – деген прициби бар болчу. Анын мүнөзүндөгү ушундай көктүк, тактык, принципиалдуулук, мекенчилдик сыяктуу мыкты сапаттары аны урматтоого, личность катары сыйлоого аргасыз кылчу. Ал көшөкөрлүктү, жалганчылыкты, эки жүздүүлүктү жек көрчү.

Ошентип, кыргыз элинин байыркы эл экендигин байыркы адабий тарыхын түзүү менен иш жүзүндө далилдеп, күндөлүк турмушубузга киргизүү аркылуу Октябрь төңкөрүшүнө чейин кыргыз элинде жазуу да, адабият да, мамлекет болгон эмес деп элибизди кемсинтип келген саясатты К. Артыкбаев жокко чыгарууга батынып, элибиздин байыркы маданияты, адабияты, жазуусу болгон деген сыймыктануу сезимибизге шам жаккан кашкөй

инсан болгон. Ага чейин мындай чечкиндүү ойлорун бир гана залкар жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков айтып келген эле. Кийин К. Артыкбаев бул багыттагы иштерин улантып, Жусуп Баласагындын дастаны боюнча бир катар илимий иш жаздырууга жетишип, өзүнүн ойлорун илимий жактан дагы тереңдетүүгө өткөн. Жаш окмуштуулар Н. Турдубаевага Ж.Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны анын түрк тилдериндеги котормосу”, К.Кулалиевага “Мамлекет маселеси “Манас” эпосу менен Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастанында” деген темалардагы диссертациялык иштер берип, өзү илимий жетекчилик кылган [6, 217-б.]. Башкасын айтпаганда да, Качкынбай Артыкбаевдин Жусуп Баласагындын ысымын Кыргыз улуттук университетине койдурдууга жетишкени өзүнчө эрдик десек болот. Бардыгы 35 жыл, анын ичинде акыркы 13 жылы тынымсыз күрөшүп, “Жусуп Баласагын биздики эмес” деген айрым кыргыз интеллигенттеринин коркок пикирин жокко чыгарып, ага элди, бийликти ишендирип, анын атын университетке койдуруп коюш ар бир эле илимпоздун, жазуучунун колунан келе бермек эмес. Азыр университетибиз Жусуп Баласагын атын алып жүргөнүн сыймыктануу менен айтабыз. Көрсө, кичинекей кыргыз эли үчүн мындан он кылым мурда да Жусуп Баласагынга окшогон бабаларыбыздын болгону сыймык экендигин чыгаан окумуштуу билип, ошон үчүн күн-түн күрөшкөн тура. Кийин, 2004-жылы К. Артыкбаев улуу бабабыз жөнүндөгү өзүнүн жана жазуучу жана окумуштуулардын (Т. Сыдыкбеков, А. Какеев, Ө. Караев, А. Абдразаков, А. Бекбоев, З. Эралиев) макалаларын чогултуп “Жусуп Баласагын тууралуу баян” деген көлөмдүү китебин чыгарган. Ошентип акын элдин келечеги үчүн тынымсыз күрөшүн жеке эле адабий изилдөөлөрүндө, сындарында, публицистикалык макалаларында гана эмес, поэзиясында эң башкы темалардын кылып алган.

Бакыт деген – бүтпөс таттуу үмүтүн,

Бакыт деген – ден соолукта жүрүшүн.

Мээнет менен, күрөш менен абийир таап,

Бул турмушту жеңип өмүр сүрүшүн! [5, 140-б.] – деп К. Артыкбаев өзү жазгандай, ал өмүр бою кылган эмгегинен баар тапты, бакыт тапты. Бул дүйнөгө жаралган адам үчүн эмне керек болсо (сүйүктүү жарга, дени сак балдарга, өзү сүйгөн кесибине, чыныгы доско ж.б) баарына ээ болду. Эң башкысы – ал өмүр бою адал эмгектенип, эли үчүн ак эмгегин арнап, өлбөс эмгектерин кийинки урпактарга таштап кетти.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаев К. Адабияттын алгачкы башатына коз чаптырсаң: (Адабий мурастар жөнүндө ой) // Кыргызстан маданияты, 1967, №1, 1-январь.
2. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө (“Кутадгу билиг”, “Дивани лугат ат-түрк” эмгектеринин табылышы, изилдениши, таралышы жана талаш туудурушу жагдайында) // Кыргызстан маданияты, 1990, №38, 20-сентябрь.
3. Кононов А.Н. Махмуд Кашкарский и его “Дивани лугат ат-түрк” // Советская тюркология, 1972, №1.
4. Радлов В.В. “Кутадгу билигке” акыркы сөз. – Китепте: Артыкбаев К. Жусуп Баласагын тууралуу баян. – Бишкек, 2004, 342-б.
5. Артыкбаев К. Дил сыры. – Бишкек, 2004.
6. Исаева С. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны профессор К. Артыкбаевдин изилдөөсүндө // Вестник Бишкекского государственного университета, 2023, №2 (64), 213-218-бб.

Кожоева С.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Кожоева С.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kojoeva S.T.
KNU named after J. Balasagin

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ БИЛИМ» ФИЛОСОФИЯЛЫК ЧЫГАРМАСЫН
ЖАРАТУУ МЕЗГИЛИНДЕГИ ФИЗИКА ИЛИМИНИН АБАЛЫ
НАУКА НА МОМЕНТ СОЗДАНИЯ ФИЛОСОФСКОГО ТРУДА
ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «КУТ БИЛИМ»
THE STATE OF SCIENCE AT THE MOMENT OF CREATION
OF THE PHILOSOPHICAL WORK OF ZHUSUP BALASAGYN “KUT BILIM”**

Кыскача мүнөздөмө: Көпчүлүк чыгармачыл инсандар дүйнөнүн жаралышына, анын ар кандай өзгөрүп туруучу формаларда болуусу менен суктанып илхам алышкан. Мындан шыктанышып, терең философияны, так илимдерди, түбөлүктүү адабий чыгармаларды, скульптураларды жаратышкан. Көптөгөн ойчул-философтор адам жашоосунун бардык жактарын камтыган, цивилизациябыздын алтын кени катары кызмат кылган эмгектерди жаратышкан. Орто кылымдарда философиялык жана илимий эмгектер негизинен поэтикалык саптар түрүндө же цитата түрүндө же бап түрүндө берилген.

Жусуп Баласагын 11-кылымдагы түрк тилдүү элдердин дал ушундай философторунун бири. Анын “Куттуу билим” чыгармасы жашообуздун ар кыл тармактарынын синтезинин булагы болуп саналат. Анын билим, илим, адам жашоосунда кандай мааниси бар экендиги тууралуу саптарын окуган сайын таң калтырат. Жаратылыштагы жана айлана-чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө байкоо жүргүзүү менен Ж.Баласыгын төрт негизги агрегаттык заттын абалынан турган Жерди ыйык тутуп, аны жылдыздар башкарат деп жазган. Жылдыз - космостогу объект. Жер жана Космос бир жана карама-каршы. Заттар молекулалардан, атомдордон, иондордон жана элементардык бөлүкчөлөрдөн турат, алар өз ара аракеттенишет жана ар бир заттын курамында белгилүү концентрацияларда болушат.

Аннотация: Многие творческие личности находили вдохновение, затрагивая вопросы создания мира в его разнообразных меняющихся с течением времени формах. Вдохновленные этим, они создавали глубокую философию, точные науки, классическую литературу и произведения искусств. Многие создали произведения, которые отражают аспекты человеческой жизни и служат золотым фондом нашей цивилизации. В средние века философские научные работы излагались в основном в виде поэтических строк.

Жусуп Баласагын является одним из таких философов тюркоязычных народов XI века. Его труд «Куттуу билим» – это синтез всех сфер человеческой жизни. Его строки относительно образования и науки и ценности человеческой жизни при каждом чтении удивляют. Относительно изучения природы, окружающей среды Ж. Баласыгын писал, что Земля, которая состоит из взаимодействующих частиц, находится под управлением звезд. А звезды являются объектами космического пространства. Земля и Космос – это единое целое и в то же время противоположное. Все что мы видим и ощущаем, включая нас, состоит из

взаимодействующих в определенной концентрации находящихся частиц – это молекулы, атомы, ионы и элементарные частицы.

Abstract: Many creative people found inspiration by touching upon the issue of the creation of the world in its various changing forms throughout time. Inspired by this, they created deep philosophy, exact sciences, eternal literary works and sculptures. Many created works that are dedicated to all aspects of human life and serve as a gold mine for our civilization. In the Middle Ages, philosophical, scientific works were presented mainly in the form of poetic lines, either in the form of a quotation or in the form of a bar.

Zhusup Balasagyn is one of such philosophers of the Turkish-speaking peoples of the 11th century. His work "Kuttuu bilim" is a source of synthesis of various areas of our life. His lines regarding education and science and their importance to human life are surprising at every reading of these lines. Regarding the study of nature, the environment, Zh. Balasagyn wrote that the Earth, which consists of interacting parts, is under the control of the stars. And the star is an object of outer space. The Earth and the Cosmos are a single whole and opposite. Everything that we see and feel, including us, consists of interacting and certain concentrations of molecules, atoms, ions and elementary particles.

Негизги сөздөр: илхам; цитата; электрон; молекула, иондор, синтез.

Keywords: inspiration; quote; electron; molecule, ions, synthesis.

Ключевые слова: вдохновение; цитировать; электрон; молекула, ионы, синтез

Киришүү. Жаратылышты танууда жана байкоо жүргүзүүдө анын тарыхы жана ошол учурдагы стандарттары өкүм сүрөт. Орто кылымдын (X-XI кк.) тарыхына токтоло турган болсок, грек философтору Герон, Понталеомен, Аристотел өзүдөрүнүн цитаталарын адам баласынын жашоосундагы баардык тармактарга арнаган. Аристотель гидростатиканын негизги түшүнүктөрүн синтездеген.

Грек философ ойчулдарынын жетишкендиктерин египет философтору андан ары өнүктүрүшкөн. Орто кылымдын кийинки жылдарында варварлардын жүрүштөрүнүн натыйжасында грек ойчулдарынын мектебинин таасири жокко эсе боло баштаган. Ал эми Батыш философиясынын өнүгүшү компиляциялык, кайталоо жана псевдоилимий түргө өткөн. Бул мезгилде философиялык эмгектердин ардан ары өнүгүп-өсүшүнүн басымдуу көпчүлүгү Чыгыш мамлекеттериде өнүгө баштаган.

Арабдар чоң империя түзүү менен грек ойчулдарынын эмгектерин өздөрүнүн күнүмдүк жашоосунда, өзгөчө грек философу Аристотелдин эмгектерин колдонушкан.

Мухаммед ибн-Бируни (973-1048) философ, ойчул, энциклопедист, астроном жана физик катарында көптөгөн эмгектерди жараткан. Анын заттын салыштырмалуу салмагын аныктоодогу куйма идиштердеги эксперименттери азыркы күндө дагы сандык тактыгы менен таң калтырат.

Альхазен Ибн Аль-Хайтан, Абу Али Хайсама (965-1059) физик-оптик, астроном, медик, философ. Альхазен Басрада туулуп, Каирде араб империясында жашап, иштеген. Анын эмгектери ХII – кылымда гана жарыкка чыккан. Альхазен байыркы көрүү теориясынын негизинде, ошону менен бирге грек ойчулдарынын көз нур чачыратат деген түшүнүгүнө каршы болуп, көздүн функциясын өзүнүн физика-физиологиялык тажрыйбаларында далилдеген. Ал эгерде көзгө ак нур түз келип түшсө, анда көздүн көрүү функциясы жоголот деген. Альхазендин айтуусу боюнча көрүү образдары ак жана түздүү

нурлардын негизинде пайда болот. Табигый жарык бул күндүн ак нуру, ал эми түздүү жарык ар кандай түздүү буюмдардан чыккан түздүү нур деп түшүндүргөн.

Анализ. Бул түшүнүктөр азыркы күндө мындайча түшүндүрүлөт, заттын температурасы 0°C же андан жогору болсо, анда ал жылуулуктун булагы болуп эсептелинет. Ал эми ар кандай жылуулуктун булагы электромагниттик нурданууга ээ. Электромагниттик нурдануу электромагниттик шкаланын диапазондоруна карата үч интервалга бөлүнөт: инфракызыл (толкун узундугу 700 нм ден жогору), адамдын көзү көрүү (700 нм ден 400 нм чейин), ультрафиолет (400 нм төмөн). Альхазен караган жарыктын нуру бул адамдын көзү көрүү диапазону. Жарыктын ак нуру дисперсиянын закон ченемдүүлүгүнүн негизинде призма аркылуу өткөндө жети ар түрдүү нурга сынат. Ал эми жарыктын нуру, бизди курчап турган түздүү заттарга тийгенде жарыктын ак нурундагы ошол заттагы түзү затка жутулат дагы, ал эми калган жарыктын калган түздүү нурлары заттын бетинен чачырайт.

Орто кылымдын көпчүлүк философ, ойчулдары эмгектерин эпиграф, цитата же бап түрүндө жазып келишкен. Булардын катарында Ж.Баласагын дагы бар.

Жусуп Баласыгын орто кылымда турк дүйнөсүндөгү ойчул-философ катарында, адам баласына Жер бетиндеги жашоо-тиричилигине керек болгон баардык тармактар боюнча өзүнүн көз караштарын баптар түрүндө “Кут билим” чыгармасында жазган.

Анализ. Физика илими жаратылыштын закондорун, закон ченемдүүлүктөрүн изилдеп, окуп үйрөтөт. Жаратылыш бул материя, ал эми материя негизги төрт агрегаттык абалда боло турганы белгилүү. Материянын негизги абалдарына мисал катары Ж.Баласагындын “Кут билим” чыгармасындагы баптарында жазып кеткен сабындагы

“Топурак, аба, отту, сууну бөлөк,
Турушат үч топ жылдыз нурга бөлөп”,
ал эми экинчиси

“Жападан жалгыз Кудай адамзатты
От, ылай, аба, суудан жасап жатты”[1],

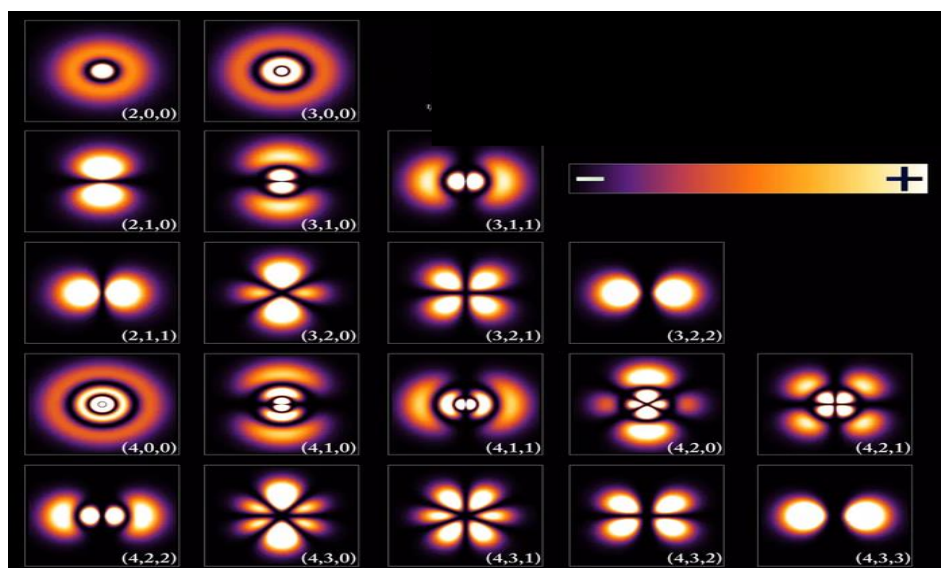
акылмандын оюн андан ары улантсак, анда биз жана бизди курчап турган дүйнө негизги төрт агрегаттык абалда боло турганы анык. Чыгармадагы ойлордун анализи Кыргызпатенттин кабарларында жарыкка чыккан [2]. Азырки мезгилде, адам баласынын окуп, изилдеп билим - илим алуу мүмкүнчүлүгү микро дүйнө үчүн 10^{-12} метрден кичине, ал эми макро 10^{12} метрден жогору чекте турат, ошондуктан аалам жөнүндөгү жалпы түшүнүктөр ар дайым керек. Баардык түшүнүктөр эң жөнөкөй кулагын угуп, көзүн көрүп, колун кармап ала турган нерселерден башталат. Угуп, көрүп жана колуна кармап эле көрбөстөн, аларга андан ары анализ жүргүзүш керек. Ошонтип философ-ойчул Ж.Баласагындын “Кут билим” чыгармасы котормолонгон чыгарма болгондугуна карабастан, ар бир сабына токтолуп баардык багыттар боюнча изилдеп анализ жүргүзүү биздин милдет.

Ар кандай агрегаттык абалдагы заттардын курамында молекулалар, атомдор, иондор жана элементардык бөлүкчөлөр бар. Алар бири-бири менен концентрациясы жана өз ара аракеттенүүсү менен айрымаланып турашат. Ошону менен бирге баардык заттарда бул бөлүкчөлөрдүн заттын касиеттерине түз таасирин тийгизген байланышкан же эркин электрондор бар. Мисалы, металл өткөргүчтөрдөгү электр тогунун өткөрүмдүүлүгү эркин электрондордун концентрациясынан көз каранды болот. Ал эми атомдогу ядро менен байланышкан электрондор анын нейтралдуулугун сактайт. Эгерде электрон атомдын сырткы катмарынан чыкса, анда оң заряддалган ион пайда болот, ал эми сырттан атом өзүнө бир электронду кошуп алса, ал учурда терс заряддалган ион түзүлөт.

Электрон элементардык бөлүкчө, башкача айтканда, электрондук флюиддердеги бузулууда пайда болгон бөлүкчө. Классикалык физиканын эрежеси боюнча анын энергиясынын мааниси үзгүлтүксүз катарды түзөт. Ал эми кванттык теориянын эрежесинин негизинде флюиддин бузулуудагы бөлүнбөй турган бир бүтүн бөлүк катарында каралат.

Шрёдингердин теңдемесинин негизинде электрондун атомдогу кыймылын толкун функциясынын табигый термелүүсү деп карайбыз. Электрон туруктуу абалда дагы табигый термелүүлөрүн сактайт, ошондуктан анын энергиясын эсептеп алууга болот.

Электрондун туруктуу абалдагы кезин карап көрөлү. Сүрөттө көрсөтүлгөндөй водороддун атомунун электрондорунун термелүү булуттарынын ыктымалдуулугунун бир кичине убакыт кезиндеги сүрөттөлүшү берилген.

Водороддун атомундагы электрондун табигый термелүү ыктымалдуулугу

Баардык учурда протон борбордо жайгашкан, ал эми электрон булуттун эң жарык жеринде орун алган.

Ошентип, көрөгөчтүк менен жазылган Ж. Баласагынын “Кут билим” чыгармасындагы заттын агрегаттык абалдарына келтирген мисалдары 10 кылымдан кийин илимдин жана технологиялардын өсүшүнүн башаты деп айтсак жанылбайбыз. Бул адам баласынын жогорку жетишкендиктери токтоп калбастан, андан ары дагы өнүгүп өсөт деген ойдомун.

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын. “Куттуу билим” / Кыргызчалаткан Кубанычбек Басылбеков. – Бишкек: Турар, 2018, 152-б.
2. Кожоева С.Т., Абдылдаев О.Т. “Ж.Баласагынын “Кут билим” чыгармасында каралган заттын негизги төрт абалы тууралуу түшүнүктөрдү салыштыруу”. – Бишкек: Кыргызпатенттин кабарлары, 2024, №1, 62-66-бб.

Крутиков Д.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Крутиков Д.А.
КНУ им. Ж. Баласагына
Krutikov D.A.
KNU named after J. Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫНДАГЫ ГУМАНДУУ
МОТИВДЕРДИН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ
СВОЕОБРАЗИЕ ГУМАННЫХ МОТИВОВ В ПОЭМЕ Ю. БАЛАСАГУНСКОГО
«БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»
THE PECULIARITY OF HUMANE MOTIFS IN Y. BALASAGUNSKY'S POEM
'GRACIOUS KNOWLEDGE'**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» («Кутадгу билиг») поэмасы адеп-ахлактык-эстетикалык позициядан каралат. Жусуп Баласагындын этикалык көз караштарынын маңызын чагылдырган гумандуу мотивдер табылууда. Макалада көрсөтүлгөндөй Жусуп Баласагындын поэмасы моралдык жакшылыктын идеалына көтөрүлгөн көп жагынан мотивациялык комплекс аркылуу өзүнүн этикалык-дидактикалык багытын бекемдейт. Бул онтологиялык, жалпы адамзаттык категория негизи адамзатка негизделген чыгарманын баалуу дүйнөсүн аныктайт. Жаш муун үчүн чыгармадагы каармандардын жана айтуучунун өзүнүн ой-пикиринин, сөзүнүн, эмоциясынын, кыймыл-аракетинин деңгээлинде ишке ашкан гумандуу мотивдер өзгөчө маанилүү көрүнөт.

Аннотация: В статье рассматривается поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» («Кутадгу билиг») с нравственно-эстетической позиции. Выявляются гуманные мотивы, отражающие сущность этических воззрений Юсуфа Баласагунского. Поэма Юсуфа Баласагунского, как показано в статье, усиливает свою этико-дидактическую направленность во многом благодаря мотивному комплексу, восходящему к идеалу морального добра. Эта онтологическая, общечеловеческая категория обуславливает ценностный мир произведения, в основе которого лежит человечность. Для подрастающего поколения в особенности значимыми представляются гуманные мотивы, которые реализуются на уровне мыслей, слов, эмоций, поступков персонажей произведения и самого повествователя.

Abstract: The article considers Y. Balasagunsky's poem 'Gracious Knowledge' ('Kutadgu bilig') from the moral and aesthetic position. The humane motives reflecting the essence of ethical views of Y. Balasagunsky are revealed. Y. Balasagunsky's poem, as it is shown in the article, strengthens its ethical and didactic orientation due in many respects to the motive complex, going back to the ideal of moral goodness. This ontological, universal category determines the value world of the work, which is based on humanity. The humane motives, which are realised at the level of thoughts, words, emotions, actions of the characters of the work and the narrator himself, are especially significant for the younger generation.

Негизги сөздөр: гумандуу мотивдер; идеал; баалуулуктар; адеп-ахлактык-эстетикалык; тарбиялык мааниси.

Ключевые слова: гуманные мотивы; идеал; ценности; нравственно-эстетический; воспитательное значение.

Keywords: humane motives; ideal; values; moral and aesthetic; educational significance.

К поэме «Благодатное знание» обращались многие исследователи, в той или иной мере затрагивая нравственные воззрения Юсуфа Баласагунского.

Так, в 4-м номере журнала «Советская тюркология» за 1970 г. поэма «Благодатное знание» получила многогранное освещение, при этом нравственно-эстетический аспект затрагивался главным образом в статье А.Н. Кононова «Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме "Кутадгу билиг"» [1].

Ценности, связанные с идеалом гуманности, затрагиваются в статьях С.Н. Иванова «"О Благодатном знании" Юсуфа Баласагунского» и А.Н. Кононова «Поэма Юсуфа Баласагунского "Благодатное знание"», вошедших в книгу «Юсуф Баласагунский. Благодатное знание», изданную в 1983 г. Её основу составляет поэтический перевод поэмы, выполненный с караханидско-уйгурского языка С.Н. Ивановым [2]. Учёный и переводчик, в частности, отмечает: «В беседах находят отражение "вечные истины" и вневременные нравственные ценности: понятия об идеальном государе, о преданных слугах, о пользе добра и т. п.» [2, с. 523-524].

В 1993 г. поэма Юсуфа Баласагунского вышла в переводе Т. Козубекова, осуществившего перевод произведения с древнетюркского языка [3]. Поэма предваряется вступительным словом Т. Сыдыкбекова «Кут белгиси билик» («Мудрец, излучающий благодать») и статьёй А.А. Бекбо «Квиетизмден – гуманизмге» («От квиетизма к гуманизму»), которая завершается важным выводом о том, что Юсуф Баласагунский своим произведением «...призывает к гуманизму, который учит ценить жизнь, человека, любить его (здесь и далее перевод научно-критических трудов наш. – Д.К.)» [3, с. 27].

Достаточно многогранно гуманные идеалы затронуты в очерках А. Бекбоева, Ө. Козубаева [4]. Исследователи, в частности, выделяют в мировоззрении Юсуфа Баласагунского идеализированный образ мудрого и образованного правителя, акцентируясь на качестве справедливости, «...поддерживающей благородные стороны человечности» [4, с. 31]. Мысль исследователей о том, что в понимании Юсуфа Баласагунского справедливость понимается как основа гуманности, встречается в очерках несколько раз. Вводится даже понятие «гуманной справедливости» – «...гумандуу адилет мыйзамдардын болушун ашкере баалаган» [4, с. 32].

Авторы приходят к выводу о том, что «...доброта – одно из самых необходимых качеств правителей. Важнейшее требование к правителю – быть справедливым, но не жестоким» [4, с. 33]).

Эта мысль поднимается в работе А. Бекбоева и Ө. Козубаева до важных обобщений. Так, Юсуф Баласагунский как истинный гуманист призывал людей разных сословий и социального положения «...быть щедрыми, мудрыми, терпеливыми и добрыми...» [4, с. 32].

По мнению исследователей, хотя поэма «Благодатное знание» создана согласно духу времени в русле исламских воззрений, «...бесспорно, что в философско-этическом содержании поэмы преимущество имеют гуманистические идеи, свойственные всему человечеству...» [4, с. 42].

Важное место в исследованиях, посвящённых жизни и творчеству Юсуфа Баласагунского, имеет, на наш взгляд, труд «Жусуп Баласагын тууралу баян»

(«Повествование о Юсуфе Баласагунском»), изданный в 2004 г. Видный учёный А. Абдыразаков в статье «Жусуп Баласагын жана анын "Кутадгу билиг" дастаны» («Юсуф Баласагунский и его поэма "Благодатное знание"») делает важное наблюдение: помимо того, что Юсуф Баласагунский славит мощь образования и науки, он «...выражает свою веру в человечество» [5, с. 167]. В той же статье, опубликованной в 2007 г. в расширенной и дополненной версии, А. Абдыразаков рассматривает поэму «Благодатное знание» преимущественно с религиозно-нравственных позиций исламского вероучения. Автор выдерживает вместе с тем мысль об общечеловеческом характере гуманных ценностей, содержащихся в поэме. Юсуф Баласагунский, как отмечает, А. Абдыразаков, «...призывает людей развивать в себе лучшие качества» [6, с. 190], то есть, как мы понимаем, совершенствоваться прежде всего в человечности.

А. Абдыразаков намечает пути исследования воспитательного значения поэмы. Он пишет: «В разделах "Написавший книгу просит прощения", "О названии книги и о старости" автор обращается непосредственно к потомкам, к молодежи. Юсуф хочет поделиться с другими увиденным и пережитым, своими мыслями о свободе, разуме и добре» [5, с. 167].

Н. Турдубаева в публикации «Ж. Баласагындын "Кутадгу билиг" дастаны жана анын түрк тилдериндеги котормолору» («Поэма Ю. Баласагунского "Благодатное знание" и её переводы на тюркские языки»), ссылаясь на стихи поэмы под номером 2477, приводит пример рассуждений о том, какими качествами должен обладать правитель. Этому лирическому отступлению в поэме исследователь даёт своё толкование, используя образ кыргызской народной пословицы «Жылуу-жылуу сүйлөсөң, жылан ийинден чыгат» («Ласково скажешь – и змея из норы выползет»): «...если будешь чистосердечен, достигнешь счастья, а будут добрыми твои слова – они и змею выманят из норы, и благодарность людей ты ощутишь» [5, с. 206].

В своём обстоятельном очерке «Жусуп Баласагын» З. Эралиев также затрагивает нравственно-эстетические аспекты поэмы «Благодатное знание». Что касается гуманных мотивов, они представлены в виде конкретных качеств, свойств, какими должны обладать люди. Так, правителю подобает быть заботливым к людям, терпимым, совестливым, нежестоким [5, с. 329], а визирю также важно быть совестливым, и, кроме того, сдержанным, ему следует обладать мягким нравом, быть кротким [5, с. 331].

Содержательный очерк «Жусуп Баласагын» («Юсуф Баласагунский»), охватывающий важнейшие аспекты гуманистического мировоззрения Юсуфа Баласагунского, опубликовал в 2010 г. один из крупнейших филологов республики А.А. Акматалиев [7]. Совершенно справедливо отмечает учёный тот факт, что «художественно-эстетическая природа произведения также проистекает из чистоты, широты, глубины, высоты душевного чувства автора» [7, с. 92]. А.А. Акматалиев обращается и к воспитательным аспектам произведения, отмечая, что «простые, но ценные по воспитательному значению глубокие строки очень часто встречаются в поэме» [7, с. 93], и вся поэма является «изумительным источником воспитания молодежи» [7, с. 95]. По мнению учёного, кульминации в воспитательном отношении достигают наставления визиря Айтолды, которые он даёт сыну перед уходом в мир иной. Учёный справедливо считает их «жемчужинами мысли не только для сына визиря, но и для народа в целом» [7, с. 94].

В той или иной мере нравственно-эстетические и воспитательные аспекты поэмы «Благодатное знание» затрагивали исследователи в 2014-2016 гг. (См., напр.: 8; 9; 10).

Отметим особо вышедшую в 2016 г. научно-популярную книгу Т. Козубекова «Жусуп Баласагын: бейне сүртүмдөрү» («Юсуф Баласагунский: иллюстрации») [11]. В главе «Жусуп Баласагын – таасын тарбиячы» («Жусуп Баласагын – подлинный воспитатель») автор проводит важную мысль: «Называя нашего прадеда Юсуфа Баласагунского подлинным воспитателем, мы не только принимаем во внимание советы, которые он давал своим современникам и молодежи той эпохи. Самое главное, а точнее, самое значимое, что можно сказать, его мудрость непосредственно посвящена нашей сегодняшней молодежи, сегодняшним наследникам наших предков» [11, с. 67].

Т. Козубеков, ссылаясь на главу «Повествуется о том, как воспитывать сыновей и дочерей», приводит в ряду других примеров важные строки, в которых говорится о том, что воспитатель должен быть человеком достойным, широкой натуры – «пейли кенен» [3, с. 345]. И в детях воспитывать следует прежде всего добрые свойства души – «жакшы сапат» [3, с. 345].

В 2021 г. нравственно-эстетическим и воспитательным аспектам поэмы «Благодатное знание» посвящены публикации К.У. Назарбековой [12] и А.К. Эмильбековой [13]. В частности, А.К. Эмильбекова подчёркивает как насущную необходимость в настоящее время воспитывать подрастающее поколение на основе духовных ценностей. Этой благородной цели как раз отвечает поэма «Благодатное знание»: «Использование этого произведения как ведущего средства воспитания учащихся и студентов, развития их мышления и интеллекта явилось основным объектом педагогических исследований» [13, с. 135]. При этом А.К. Эмильбекова приводит цитаты из «Благодатного знания», в которых провозглашается ценность доброй жизни, добрых слов и поступков.

Автор данной статьи ставит целью внести лишь некоторые дополнения в достижения предшественников, сделав акцент на идеале человечности как основополагающей этической категории и её ценностных понятиях, реализованных в виде комплекса гуманных мотивов.

Уже в первых главах поэмы Юсуфа Баласагунского мы встречаем гуманные мотивы.

Так, в 9-й главе «Повествуется о достохвальных свойствах и пользе добрых дел» на первый план выдвигаются мотивы добрых слов, речей: «От добрых речей украшается лик» [2, с. 50], – говорит автор поэмы. Мысль глубока сама по себе: когда человек находится в добром состоянии сознания и, соответственно, говорит доброе, приятное людям, он даже внешне преображается, становится привлекательным.

В 16-й главе «Айтолды рассказывает элику о свойствах счастья» мы фиксируем мотивы смирения, кротости. Айтолды говорит элику: «Кто ищет меня, да смирит он свой нрав...» [2, с. 81] и продолжает свою мысль, рисуя портрет кроткого человека: «Пусть то лишь, что нужно, собирает он впрок, / И будет и нравом и сутью высок. / Да будет он старшим служить всей душой, / Да будет обласкан им каждый меньшей. / И пусть не наносит он людям обид / И малых в гордыне своей не теснит» [2, с. 181].

В 21-й главе «Айтолды высказывает наставления своему сыну Огдюльмишу» визирь говорит сыну: «Кто добрый, тот тысячи благ обретет!» [2, с. 120]

Наиболее многогранно мотив доброты представлен в 22-й главе «Повествуется о том, как Айтолды давал наставления своему сыну Огдюльмишу». Человек обретёт все блага, если будет добрым, говорит Айтолды: «Чуждайся дурного, будь добрым всегда – / Все блага найдут к тебе путь без труда» [2, с. 123]. Эта мысль повторяется в другом бейте, двустииши: «Будь добрым и пещься о суетном брось: / Кто добр, для того и богатство нашлось» [2, с. 124]. И, наконец: «О чем бы муж добрый мечту ни берег, / Он все обретает в назначенный

срок [2, с. 124]. Мотив призыва быть всегда добрым повторяется в другом бейте: «Вреда не желай и не делай вреда, / Глуша свою прихоть, будь добрым всегда» [2, с. 124]. Он уже не связан с обретением материальных благ, а носит характер максимы – морального правила, ведущего гуманного императива.

Здесь же Айтолды возвращается к ценностям скромности, смирения, говоря: «А скромным, стыдливым – сто тысяч похвал!» [2, с. 124] И вновь превозносит доброе слово: «Лишь доброму слову дано вознестись» [2, с. 124].

В беседу с сыном отец утверждает значимость таких ценностей, как терпение, сдержанность: «Во гневе разумным и сдержанным будь – / Терпение – к завтрашней радости путь» [2, с. 124].

Далее мотив скромности повторяется в ином звучании, сопрягаясь с мотивом приветливости: «С друзьями всегда себя ровно веди, / На старших и младших с улыбкой гляди» [2, с. 125].

Для будущего помощника правителя, по мнению Айтолды, необходимо выработать свойства щедрости и великодушия. Эти мотивы представлены в следующих стихах: «И, щедро делясь хлебом-солью с людьми, / Прости им все вины, за грех не срами» [2, с. 125].

Непременным условием гуманизации сознания является духовное саморазвитие человека, сопряжённое с нравственным самоулучшением: «И богу молись и усердно служи, / Блюда себя, душу безгрешной держи!» [2, с. 125].

И вновь Айтолды напоминает сыну о скромности, стремлении к моральному добру: «Возвышен, собой не гордись никогда, – / Свершай лишь добро и не делай вреда» [2, с. 125].

Мягкость и доброта, отсутствие грубости – мотивы, которые получают интенсивное развитие в 23-й главе «Повествуется о том, как Айтолды написал завещание элику Кюнтогды». В своём предсмертном письме к правителю визирь даёт следующие наставления: «С людьми объясняйся спокойно, не грубо, / Знай: грубость – страшнее огня-душегуба! / Будь мягким и добрым в величье спокойном, / Направь свою руку к свершениям достойным» [2, с. 131].

Две первые строки, в которых говорится о значении мягкости и вреде грубости, цитирует в вышеупомянутом очерке учёный А.А. Акматалиев, посчитав эти гуманные ценности, как нам думается, заслуживающими пристального внимания: «Эл менен сүйлөшө бил токтоо, аяр, / Оройлук – казылган ор, отко салар» [7, с. 96].

В 28-й главе «Повествуется о том, каким должен быть бек, достойный сана бека» чрезвычайно важна беседа элика Кюнтогды с Огдюльмишем, сыном визиря Айтолды. В этой беседе получает развитие мотив мягкости человеческой души. Огдюльмиш делает особый акцент на этом свойстве: «Будь мягок с людьми, сердцем чуток и прям, / И повод быть добрым отыскивай сам. / Твори людям благо, не делай им зла, / Будь добрым...» [2, с. 181]. В виде устойчивого словообраза, ключевого слова мотив призыва быть мягким повторяется в 41-й главе («будь мягок» [2, с. 264], «мягок будь» [2, с. 166]), в 48-й главе («Ты должен быть мягок...» [2, с. 325]), 49-й главе («Будь мягок на слово...» [2, с. 328]), 65-й главе («мягок будь» [2, с. 351]). В кыргызском переводе понятию «мягкий» соответствуют, в зависимости от контекста, точные, на наш взгляд, эквиваленты, например: «жумшак болгун» [3, с. 190], «болгун сылык» [3, с. 272], «жумшак сүйлөп табынгын» [3, с. 329].

Мотивы кротости, смирения вновь обретают свою значимость в 29-й главе «Огдюльмиш рассказывает элику о том, каким должен быть муж, пригодный для должности везира»: «Кто кроток, тот будет друзьями любим, / И людям приятно общение с ним. /

Внемли слову мужа, что кроток душой, / А кротость души – это дар пребольшой» [2, с. 185]. В кыргызском переводе понятиям «кроткий», «кротость» соответствуют эквивалентные, на наш взгляд, понятия «момун», «момундук» [См.: 3, с. 195].

В 43-й главе «Огдюльмиш рассказывает Одгурмышу, как грядущий мир обрести служением этому миру» сын визиря напоминает Одгурмышу, брату визиря, о вечных ценностях. Здесь вновь появляются мотивы доброты, добрых слов: «Всем людям добром, добрым словом радей!» [2, с. 283]. К ним присоединяется мотив доброго чувства, когда Одгурмыш благодарит племянника: «Полна твоя речь добрых дум и тревог, / За добрые чувства воздаст тебе бог!» [2, с. 283].

Глава 45-я «Повествуется о том, как элик Кюнтогды отправил второе письмо Одгурмышу выдвигает на первый план такие гуманные ценности, как благотворительность, бескорыстное служение людям. Так, элик Кюнтогды пишет Одгурмышу: «Смешайся с народом, безвестен и тих. / Довольствуйся малым – чем сыт каждый день, / Голодных насыть и нагих приодень. / Дозволенным сытый, муж добрых примет / В обоих мирах будет сыт и одет» [2, с. 300]. И далее Кюнтогды детально разъясняет, кто в его понимании является действительно добрым человеком, он говорит о том, что следует быть полезным людям в их горестях и печалях, заботиться о людях. «И добрый – не тот, кто избрал тихий кров, / А тот, кто – с людьми и помочь им готов. / И что, скажи, люди зовут добротой? / Ответом, о мудрый, меня удостой! / Все добрым зовут мужа высших примет – / Того, кто людей исцеляет от бед» [2, с. 301].

В 67-й главе «Одгурмыш рассказывает Огдюльмишу о том, что следует отвратить чело от мирских соблазнов и довольствоваться тем, что есть» важным представляется мотив доброго сердца: «Прекрасно сказал превеликий мудрец, / Да внемлет ему ясноликий юнец: / «Блажен, кто всегда – до поры старых лет / Не делает зла, добрым сердцем согрет» [2, с. 358]. Воспитательное значение этих стихов усиливается введением образа юного человека, которого мудрец наставляет в доброте, говорит о том, что счастлив тот, кто до старости бережёт доброе сердце и согревает добротой окружающих.

В 69-й главе «Повествуется о приезде Одгурмыша к Огдюльмишу» имеет место мотив влияния доброты на внешность человека. Приведём цитату: «Внемли прозорливым словам мудреца: / "Нутро украшай, а не то, что с лица! / Всему – по достоинствам сути цена, / А нет доброй сути – краса не нужна!"» [2, с. 386]. Эти слова Одгурмыша, обращённые к элику, имеют глубокий смысл. Если в 9-й главе внешняя привлекательность человека ставилась в зависимость от добрых слов человека, то здесь говорится о гуманном сознании. Тот, кто впитал в себя человечность как осознанную ценность, становится и внешне приятным для людей.

В главе 71-й «Повествуется о том, как Одгурмыш давал наставления элику», Одгурмыш выдаёт максимы, которые, на наш взгляд, являются высочайшим образцом гуманности. В следующем фрагменте представлены мотивы доброй речи, нежности, мягкости в обращении с людьми: «Будь сдержан, себе не позволь грубой речи, / От грубости стынут сердца человечьи. / С людьми разговор веди мягко, не зло, / Держи лик открытым и светлым – чело. / Ты – избранный, будь в этой доле умелым, / Будь праведен сердцем и речью и делом» [2, с. 393]. Человечность Одгурмыш выдвигает на первый план: «Желаешь добра себе – будь человечным, / Ты будешь блажен в благоденствии вечном» [2, с. 394].

Мотивы добрых помыслов, желания блага людям содержатся в 72-й главе «Повествуется о том, как Одгурмыш давал советы Огдюльмишу». Так, Одгурмыш говорит

племяннику: «Внемли, что сказал благодетельный муж, / А благодетельность – глава человеческих душ: / "Поверь, меж людьми человек – только тот, / Кто людям и пользу и благо несет..." / Кто добрые помыслы в сердце упрочит, / Тот в жизни добьется всего, чего хочет. / К добру устремленный добро обретет..."» [2, с. 427].

Квинтэссенцией гуманистической мысли писателя стоит считать 75-ю главу «Повествуется о том, что за справедливость должно воздавать справедливостью и за человечность – человечностью». В ней содержатся строки, которые можно по праву расценивать как гимн человечности. В переводе С.Н. Иванова они звучат так: «Закон правит миром – о том не забудем, / Он – знак человечности, свойственной людям» [2, с. 429]. В переводе Т. Козубекова: «Бул дүйнөнү башкарат – билебиз заң. / Ал өзү адамгердик, карап турсаң» [3, с. 427]. Мы предлагаем свой поэтический перевод с кыргызского текста: «Этим миром правит, знаем мы, закон – / Человечностью мы все его зовём». В этих строках мотив человечности выражается через извечный закон добра, который чётко, на наш взгляд, сформулировал Юсуф Баласагунский. К слову сказать, данные строки, подчёркивая их значимость, цитирует учёный А.Ч. Какеев в работе «Этика государственного управления в трактате Джусупа Баласагына "Благодатное знание"» [14].

В этой же главе Одгурмыш продолжает наставлять Огдюльмиша в доброты: «Внемли, ведь сказал муж предобрый, сердечный. / Что истые люди всегда человечны: / "О доблестный муж, человечным пребудь, / Лишь так утвердишь человечности путь. / Да будут твои человечны дела, / Тебя назовет человечным хвала!"» [2, с. 430].

Элик Кюнтогды говорит о значении доброты, человечности Огдюльмишу: «"Того меж людьми мы достойным зовем, / Кто добр и всегда человечен во всем. / За все человечною платой плати, / Отзывчивый с доброю славой знаком!"» [2, с. 437].

Приведём ещё одну цитату из главы 81-й «Повествуется о том, как Одгурмыш давал наказ Огдюльмишу», в которой большое значение имеют мотивы доброты, кротости, служения людям, идеалу добра, добрых слов, приветливости: «Будь добр ко всему, что ни дышит, живому, / Прямым сердцем и словом, служи всеблагому... / Будь тих и спокоен и сдерживай гнев... / Во благо народу служи до конца. / Будь прям и правдив, добрым словом пригож... / С людьми будь приветлив, исполнен участия..."» [2, с. 453].

Таким образом, в поэме «Благодатное знание» обнаруживаются многочисленные гуманные мотивы: доброты, человечности, добрых чувств, доброго сердца, добрых слов, смирения, кротости, мягкости, приветливости, благотворительности, служения людям и многие другие. По нашему мнению, эти мотивы выражают сущностные общечеловеческие ценности и способствуют активной гуманизации сознания читателя, в особенности юного. Вполне очевидно гуманно воспитывающее значение поэмы Юсуфа Баласагунского, чтение и изучение которой способствует эффективному нравственно-эстетическому развитию личности.

Список использованной литературы

1. Советская тюркология, 1970, № 4, 144 с.
2. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание / Изд. подгот. и с караханид.-уйгур. пер. С.Н. Иванов. – Москва: Наука, 1983, 558 с. (Лит. памятники).
3. Куттуу билим: дастан / Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков. – Москва, 1993, 496-б.

4. Бекбоев А., Козубаев Ө. Уңгу сөздөн улама: Кыргыз философиясынын очерктерине карата / Жооп. ред. О.А. Тогусаков. – Бишкек [б. и.], 1994, 62-б.
5. Жусуп Баласагын тууралу баян / Китепти түз.: К. Артыкбав; жалпы ред. башкарган: А.Ч. Какеев. – Бишкек: АРХИ, 2004, 344-б.
6. Абдыразаков А. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны // Адабият жана котормо Кыргызстандын кубулма дүйнөсүндө. Проф. В.И. Шаповаловдун 60 жылдыгына карата – Жусуп Баласагын атындагы КУУнун жарчысы: Сер. 1. Гуманитардык илимдер. – Чыг. 5. Адабият таануу. – Бишкек: КУУ, 2007, 181-192-бб.
7. Акматалиев А. Жусуп Баласагын // Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил – Кыргызская литература: история и время. – Бишкек, 2010, 89-97-бб.
8. Дөөлөтбакова Р.Ж. Кыргыз тилин интеграциялоо менен окутуу // Вестник КНУ, 2014, Вып. 3, с. 319-322.
9. Тайиров М.М., Касымов Т., Миталипов К.М. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны жана анын тарбиялык мааниси // Вестник КНУ, 2015, с. 602-607.
10. Бактыбекова А.Б. Жусуп Баласагындын чыгармасындагы паракорлук маселесинин чагылдырылышы // Вестник КНУ, 2016, № 2, 273-242-бб.
11. Козубеков, Төлөгөн (Таластан). Жусуп Баласагын: бейне сүртүмдөрү (илим.-популярдуу китеп). – Бишкек: «САЛАМ», 2016, 120-б.
12. Назарбекова К.У. Кыргыз топторунда Ж. Баласагындын «Кут билим» дастанын окутуу // Вестник КНУ, 2021. Атайын чыгарылыш, с.397-401.
13. Эмильбекова А.К. Изучение поэмы великого мудреца Жусупа Баласагына «Благодатное знание» как источник воспитания молодого поколения // Вестник КРСУ, 2021, т. 21, №10, с. 134-138.
14. Какеев А.Ч. Этика государственного управления в трактате Джусупа Баласагына «Благодатное знание» // Общечеловеческое и национальное в философии / Кантовские чтения в КРСУ (22 апреля 2004 г.); II международная научно-практическая конференция КРСУ (27-28 мая 2004 г.). Материалы выступлений / Под общ. ред. И.И. Ивановой. – Бишкек, 2004, с.114-120. – URL: <https://clck.ru/3CZd4C>.

УДК 82.01/09+574

Мамбетакунов Э.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Мамбетакунов Э.
КНУ имени Ж. Баласагына
Mambetakov E.
KNU named after J. Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН "КУТТУУ БИЛИМИНДЕГИ" ЭКОЛОГИЯЛЫК ЖАНА
ЭТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ И ЭТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА
БАЛАСАГЫНА "КУТТУУ БИЛИМ" ("БЛАГОДАТНЫЕ ЗНАНИЯ")**

ECOLOGICAL AND ETHICAL ISSUES IN THE WORK OF ZHUSUP BALASAGYN "KUTTUU BILIM"

Кыскача мүнөздөмө: Макалада XI кылымдагы улуу ойчул, даанышман бабабыз Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" чыгармасында социалдык экологиялык маданияттын жана адамдардын этикалык сапаттарынын чагылдырылышы жөнүндө сөз болот. Алар бир нече бөлүктөргө бөлүнүп, чыгармадагы конкреттүү мисалдар менен тастыкталган. Ар кандай кесиптеги жана социалдык-административдик абалдагы адамдардын ишмердигине коюлган талаптар менен аларга жасалуучу мамилелер жөнүндөгү насааттар талданган.

Аннотация: В статье исследованы вопросы социально-экологической культуры и этические качества людей, отраженные в книге выдающегося мыслителя-гуманиста XI века Жусупа Баласагына "Куттуу билим". На конкретном материале, взятом из этого произведения, обсуждены проблемы взаимоотношения людей, занятых в разных областях народного хозяйства и на административно-управленческих должностях.

Abstract: The article examines the issues of social and ecological culture and ethical qualities of people, reflected in the book of the outstanding thinker-humanist of the 11th century Zhusup Balasagyn "Kuttuu bilim". On the specific material taken from this work, the problems of relationships, engaged in different areas of the national economy and in high-management positions are discussed.

Негизги сөздөр: Жусуп Баласагын; "Куттуу билим"; экология; этика; табияттын экологиясы; социалдык экология; адамдардын өз ара мамилеси; сый урмат; ишеним.

Ключевые слова: Жусуп Баласагын; "Куттуу билим"; экология; этика; экология природы; социальная экология; взаимоотношения людей; уважение; убеждение; доверие.

Keywords: Zhusup Balasagyn; "Kuttuu bilim"; ecology; ethics; ecology of nature; social ecology; human relationships; respect; conviction; trust.

Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" чыгармасы Манас эпосу саяктуу эле энциклопедиялык мазмундагы эмгек болуп эсептелет. Аны окуганда адамзат жашоосунун баардык тармактарында кездешүүчү окуяларды, жагдайларды, мамилелерди, моралдык, ыймандык, башкаруучулук, насыяттарды кездештиребиз. Анын ичинде жалгыз эле коомдук-гуманитардык илимдерге тиешелүү болгон маселелер эмес, табигый – математикалык багыттагы далилдүү маалыматтар да бар. Алардын ар бири өз алдынча изилдөөнү талап кылган проблемалар. Макаланын темасына жараша биз Жусуп Баласагындын чыгармасындагы экологиялык, этикалык, ошондой эле эстетикалык маселелерге токтолууну чечтик.

Мурдагы өткөн замандарда кыргыз эли табият менен таттуу мамиледе болушуп, жандуу жана жансыз жаратылыштагы кубулуштардын маани – маңызын жакшы түшүнүшкөн. Аларга аяр мамиле жасашып, азыркы учурда биз илимий тилде атап жүргөн экологиялык, этикалык, эстетикалык маселелерди эң жөнөкөй ыкмалар менен чечишкен. Ушул илимий түшүнүктөрдүн мазмунуна, маани – маңызына токтололу.

Экология – (грек сөзү oikos үй, мекен+...логия). Сөздүктөрдө ал мындайча аныкталат:

1. Өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын, микроорганизмдердин өздөрү менен, ошондой эле айлана – чөйрө менен болгон мамилесин окуп үйрөнүүчү биологиянын бөлүмү;

2. Социалдык экология-адамдардын өз ара карым-катнаш проблемаларын изилдөөчү социология илиминин бир бөлүгү. Бул аныктамалардан көрүнүп тургандай экологиянын эки багыты кездешет:

1) Табияттын экологиясы.

2) Социалдык экология. Илимпоз – изденүүчүлөр көбүнчө табияттын экологиясына өзгөчө көңүл буруп келишет. Жаратылыштагы жер-суу ресурстарын сактоо, аларга аяр мамиле жасоо, көбөйтүү, өркүндөтүп өстүрүү, ири техникалык түзүлүштөрдү жасап, аларды сарамжалдуу колдонуу боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Натыйжада көптөгөн теориялык жана практикалык сунуштар берилген. Алар адамдардын күндөлүк турмушунда, эл чарбасынын ар кандай тармактарында, медицинада, таалим-тарбия ишинде кеңири колдонулуп жүрөт. Адамдардын табиятка болгон экологиялык маданияты кайсы бир денгээлде калыптанып калды десек болот. Албетте, кемчиликтер да жок эмес. Аны билгендер көп, аткаргандар аз. Негизинен бул орундалып кетүүчү маселе.

Ал эми социалдык экологияда проблемалар көп. Эмнегедир анын маани-маңызына адамдар үстүртөн мамиле жасагандай сезилет. Адамдардын ой жүгүртүүсүнүн тазалыгы, адамдардын бири-бирине жасаган мамилелеринин мүнөзү, адамдардын жан дүйнөсүнүн абалы, адамдардын адистик жана кесиптик ишмердүүлүгүндөгү билгилик, адамдын жүрүм-турумунун маңызын сыноо, баалоо социалдык экологияга тиешелүү болгон элементтер. Адамдын экологиялык абалынын негизги көрсөткүчү анын ден соолугу. “Ден соолук адамдын организминин айлана-чөйрө менен болгон туруктуу тең салмактуулугу”. Ошол тең салмактуулукту буза тургандардын алдынкы сабында адамдар өздөрү турат. Адамдын организминдеги тең салмактуулукту бузуп коюу оңой эле. Аны айрым бир пенделер атайын жасабаса, көпчүлүгү эч маани бербей эле жасап коюшат. Бири-бирин адилетсиз сындашат, башкаларга жаман көрсөтүүгө аракеттенишет. Ошондой иштерди жасап жатканда, өзүнүн ички дүйнөсүндөгү тең салмактуулукту бузуп жатканын байкашпайт. Элес алышпайт. Ал акыры бир учурда өзүнө жетет, түшүнөт. Бирок аны оңдоого кеч болуп калат. Анын баары жакшы болсо да, начар болсо да адамдын этикалык сапатын көргөзөт.

Этика – (грек сөзү *ethica* салт, мүнөз) мораль жөнүндөгү философиялык окуу. Этиканы илимге биринчи жолу Аристотель киргизген. Мораль (фр. *morale*) – нрава (ыйман, нарк), адамдардын коомго жана башка адамдарга салыштырмалуу жүрүм-турумунун нормалары жана принциптеринин жыйындысы. Демек, этика адамдардын жүрүм-туруму жөнүндөгү эрежелердин мазмунун, алардын аткарылышынын сапатын мүнөздөйт. Ушул негизде социалдык экология менен этика тыгыз байланыштуу. Бул жерде сөз адамдардын социалдык экологиясы менен этикасы жөнүндө болуп жатат. Адамдын мына ушундай касиеттери Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасында кандай ачылган деген суроого жооп издеп көрөлү. Бул жердеги негизги принцип – адамдардын бири-бирине жасаган мамилелери менен алардын табиятка жасаган мамилелеринин бирдей даражада моралдык мааниге ээ болгондугу.

Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасынын мазмуну 85 майда бөлүктөн турат. Анын ар биринин темасы эле социалдык экология менен этиканын элементтерин камтып турат. Мисалы: Адам баласынын эң жакшы сапаттары - билими менен акылында деген бөлүмдө: “Адамзатты жаратты жандан артык, Акыл, билим, өнөрдү берди калпып” же “Билимдин маанисин бил, айтканын ук, Акыл ал, ар балээден кутулуп чык”. Ал эми “Тилдин асыл сапаттары жана пайда-зыяны” жөнүндөгү бөлүмдө төмөнкүлөрдү айтат:

“Илим менен билимге көпүрө – тил,

Көкөлөткөн адамды тили деп бил.
Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.
Тил арстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе өзүңдү да жеп койгон.. ”

Кийинки бөлүмдө “Адамдын жакшы иштери жана анын пайдасы” жөнүндө айтылат. Андагы бир эле ойду, башкача айтканда:

“Өмүрүңдү Ата-Журтка арнасаң,
Жыргап куунап, кор болбойсун эч качан”
же

“Жакшы адамдар иши менен даңкталат,
Даңктуу өлсө-артында ызат, сый калат” – дегенинде эле эмне деген ойлор жатат.

Кийинки сөзүн угалычы:

“Укчу сөзүн көзү ачык адамдын,
Көптү көргөн, көп жашаган бабаңдын.
Төрдөн орун тийген болсо нааданга,
Улагада калганыңа арданба.
А акылман улагада калса эгер,
Анда ал жер ардактуу деп биле бер.
Акылына жараша сый урмат,
Ага төр да, улага да жарашат”.

Бул адамдардын социалдык абалын баалоонун жана аларга сый көрсөтүүнүн критерийи гана болбостон, ар бир адамдын этикалык касиетин мүнөздөөчү сапат. Мындай мисалдар Жалаледдин Руминин “Месневисинде” жана “Апендинин жоруктарында” да кездешет.

Кийинки бөлүмдөрдө “Бийликке татыктуу өкүмдар кандай болушу керек? Ордо кызматчысы кандай болуш керек? Элчи болууга дайындалган адамдын сапаттары. Катчы кандай болуш керек? Казыначыга ылайык сапаттар. Ашпозчулардын башчысы кандай болуш керек?” деген суроолорду коюп, анын ар бирине насыйкат жоопторун берген. Алар жогорку кызмат өкүлдөрүнө коюлган объективдүү талаптар. Булар бүгүнкү күндө да өзүнүн күчүн жоготкон жок. Анын ар биринин мазмунун талдап, азыркы илимий, социалдык-экономикалык, маданий жана саясий абалдарга жараша жаңы талаптарды иштеп чыгууга болот.

Жусуп Баласагын ордо башчыларынын кызматчыларга жасаган мамилесин, ошол эле кызматчылар ордого кандай иштерди жасоосун да көз жаздымда калтырган эмес. Өз учурунда бийлик ээлери жана жалпы эл илимпоздорго, дарыгерлерге, акындарга, дыйкандарга, малчыларга, соодагерлерге, кедей-кембагалдарга, өнөрчүлөргө кандай мамиле жасоо керектигин баяндайт. Мисал келтирели:

“Жок болсо илимпоздор элибизде,
Береке толмок эмес жерибизге.
Аларсыз дөдөй малбыз чогуу-чаран,
Кайтарып, баккан бизди алар чабан.
Аянба, илимпоздор сенин бактың,
Тамагын, ичер суусун берип баккын”.

Илимпоздорго кандай мамиле жасоо керектигин мындан ашыра айтуу мүмкүн эмес. Азыркы биздин жетекчилер муну түшүнүп эле турушат. Бирок кулак кагыш кылып коюу ашыкча болбойт.

Акынга: “Чоңдорду жазып жапыз кылган-акын,
Майданы жазып бийик кылган-акын.
Акындын түшүнө бил капа, дартын,
Аянба оңдоп анын жашоо-шартын.”

Дыйканга: “Дыйканда таза эмгек бизди баккан,
Дөөлөтүн, мээнетин да иштеп тапкан.
Жер айдап, эгип, отоп өмүр бою,
Алардын токчулукта таза ою.
Жеткирип бардыгына берет нанын,
Таратып Жараткандан буюрганын”

Дагы бир өзгөчө белгилей турган жагдай – Жусуп Баласагын өз чыгармасында бир эле турмуштук маселени ар кандай аспектиде талдоого алганы. Мисалы, Өткүрмүш менен Акдилмиш “Элине ак кызмат кылуу кандай болот?” – деген маселени бир нече жолу талкуулашат. Башында ойлору ар кандай багытта болуп, кайра-кайра маектешүүнүн натыйжасында бир пикирге келишкендиги айкындалат. Бул чындыкка жетүүнүн айныгыс, туура жолу. Аны Сократтан баштап, көптөгөн ойчулдар колдонушкан. Объективдүү, бири-бирине ызаат менен жүргүзүлгөн диалог, ар кимисинин ой жүгүртүүсүн өстүрүп, оюн эркин айтууга көнүктүрөт. Сүйлөй-сүйлөй чечен болосун, көрө-көрө көсөм болосун деген сөздүн мааниси ушунда. Турмуштук маселелерди чечүүдөгү чындыкка жетүүнүн диалектикалык жолу мына ушул калыс жүргүзүлгөн маектешүүдө. Бул азыркы учурдагы актуалдуу маселелердин бири. Социалдык экологиянын маданияты, адамдын этика-эстетикалык сапаты мына ушундай жол менен калыптанат жана өнүгөт. Ушундай эле этикалык маселе чыгарманын дагы бир жеринде кездешет. Ал Өткүрмүш менен Акдилмиштин түш көрүү жана түштү жоруу жөнүндөгү маеги. Мисалы Өткүрмүш Акдилмишке кандай түш көргөнүн айтып берет:

Айтып кирди Өткүрмүш тактап сөзүн:
“Мен айтайын – сен аны туура түшүн.
Шаты көрдүм, тепкичи элүү экен,
Бийик болчу, жаңылбайм жазы десем.
Көтөрүлдүм шатыга чыктым тынбай,
Чокусунда бир нече тепкич бардай.
Чокусунан бир атчан суусун сунду,
Баарын ичтим, суусунум канып турду.
Андан соң көтөрүп көккө жеттим,
Дайыным чыкпай асманга сиңип кеттим”.

Бул түштү Акдилмиш мындайча жоруду:
“Шаты көрсө түшүндө – урмат, атак,
Ар тепкичи урматка жакындатат.
Канчалык бийик чыкса, абийри артып,
Бакыт да, бийлик жана урмат табат.
Идишин колго алып суусун ичтиң,
Өмүрүң сенин узун болот экен.

Көкөлөп көккө сиңип учуп кетсең.

Теңирим бар тилегиң берет экен”.

Өткүрмүш түштүн мындай жорулушуна маакул болбойт. Бирок Акдилмишке акаарат айтпастан, өз түшүн өзү мындайча жоруп берет.

“Бийик келген шатыны көргөндүгүм,
Ал менин сүрүп келген өмүр – күнүм.
Чыккандыгым шатынын кылда учуна,
Өмүр жолдун түгөнүп бүткөнү да.
Эң башынан жоолуккан жалгыз атчан,
Андан алып колундагы сууну жуткам.
Идиштеги сууну бут ичкенимди,
Өмүр дедиң эң узун мага келчү.
Жарымын ичкен болсом ошол суунун,
Калмак дечи алдыда жарты өмүрүм.
Түшүмдө өзүм бийик учуп чыктым,
Дайынсыз көк асманга түпсүз жеттим.
Ал учкан жан, бийиктеп денден кетип,
Кайтып келбес жайына кетип калган”.

Карагылачы! Экөөндө тең улуу логика бар. Албетте, кимиси түштү туура жооруду, ал мага белгисиз. Аны түш жоору боюнча адистер айтышар. Мени кызыктырган нерсе бул эки каармандын бири-бирине жасаган урмат сыйы. Акдилмиштин ак тилеги. Өткүрмүштүн өзүнүн жашап өтөн өмүрүнө каниет кылып, өлүмдөн коркпой, ажалга тике карап турганы. Акырында ал:

“Толук ичтим мен сууну идиштеги,

Эсен-соо өмүр сүргүн өзүң эми” деп Акдилмишке ак пейилинен ак жол каалап отурбайбы. Мына ушунун өзү социалдык маданияттуулукту даңазалоонун үлгүсү. Инсандын этикалык жан дүйнөсүнүн жаркыраган элеси. Ошондон көп өтпөй Өткүрмүш каза болуп, анын жаназасын окушат.

Жусуп Баласагындын чыгармасында мезгилдин катаалдыгы, адамдын бузулгандыгы, достор арасындагы мерездик, ишенимсиздик жөнүндө да баяндалат. Мисал келтирели:

“Эл бузулду унутуп үрп адатын,
Кандай күнгө туш болдум, айтчы бачым?
Ишенимдүү адам жок таппай келем.
Мерез жанга көңүлдү кантип берем?
“Адам” – деген жаңырык, орду толбойт,
Кайда кеттиң? Изин да таап болбойт.
Жакын көрүп көптөрдү көздөй тутсам,
Душман чыкты бардыгы, эмне кылам?
Эми кимди өзүмө эш кылайын,
Кимге ишенип, кимдерди дос кылайын?”

Улуу акылмандын айткандары бүгүнкү күндүн да олуттуу проблемалары. Аны заманыбыздын улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматов да айтпадыбы. “Адамга эң кыйыны күн сайын адам болуу”. Же болбосо “Өмүрдүн баасы – ишенген адамдарыңдын ишеними”.

Урматтуу кесиптештер! Табияттын экологиясы менен социалдык экологияны сактайлы! Этикалык, эстетикалык табитибизди өркүндөтөлү! Бири-бирибизди сыйлап-

урматтайлы, бизде ишенген адамдардын ишеничин актайлы! Ата-журтубузга ак пейилден ак кызмат өтөйлү! Ал үчүн акылман бабабыз Жусуп Баласагынды окуйлу, үйрөнөлү, сүйөлү! Жаш муундарга жеткирели!

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын. Кут билим: Дастан / Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков; сүрөтчүсү А. Акматов. – Москва, 1993, 496-б.
2. Жусуп Баласагын. Кут билим: Дастан / Кыргызчалаткан К.Басылбеков. – Бишкек: Турар, 2018, 152-б.

УДК 82.1:821.51

Миясаров И.А.

Борбордук Азиядагы эл аралык университети

Миясаров И.А.

Международный Университет Центральной Азии

Miyasarov I.A.

International University of Central Asia

**ПОЭМАНЫН АДАБИЯТ ТАРИХЫНДАГЫ ИЛХАМ БУЛАКТАРЫ ЖАНА АНДАН
КИЙИНКИ ТААСИРИ
ИСТОЧНИКИ ВДОХНОВЕНИЯ И ПОСЛЕДУЮЩЕЕ ВЛИЯНИЕ ПОЭМЫ
В ИСТОРИИ ЛИТЕРАТУРЫ
SOURCES OF INSPIRATION AND THE SUBSEQUENT INFLUENCE OF THE POEM
IN THE HISTORY OF LITERATURE**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Жусуп Баласагунинин "Кутадгу билиг" поэмасынын дүйнөлүк адабияттын башка тексттери менен текстинин өз ара байланышы, поэманы жана башка маданий жана адабий салттарга таандык башка чыгармаларды бириктирген жалпы мотивдер каралат.

Аннотация: В этой статье рассматривается взаимосвязь текста поэмы Жусупа Баласагуни "Кутадгу билиг" с другими текстами мировой литературы, общие мотивы, объединяющие поэму и другие произведения, принадлежащие другим культурным и литературным традициям.

Abstract: This article examines the relationship of the text of the poem "Kutadgu bilig" with other texts of world literature, common motifs uniting the poem and other works belonging to other cultural and literary traditions.

Негизги сөздөр: ислам; аллюзиялар; реминисценциялар; суфизм; бейт; диалог.

Ключевые слова: ислам; аллюзии; реминисценции; суфизм; бейт; диалог.

Keywords: Islam; allusions; reminiscences; Sufism; beit; dialogue.

Поэма Жусупа Баласагына «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») появилась на свет в середине XI века. Её автором стал талантливый поэт, одновременно занимавший высокий придворный пост хасс-хаджиба. Поэма была единодушно признана шедевром и ярким образцом литературы Востока, или, говоря иначе, литературы мусульманского мира. В ней отчётливо звучат мотивы ислама, и это произошло не случайно, так как поэма была опубликована в эпоху каганата Караханидов, когда тюрки данного каганата приняли ислам. В поэме часто упоминаются персонажи Корана, и в отличие от поздних образцов восточной литературы, в нём почти не чувствуется влияние суфизма. Однако помимо влияния ислама, в поэме встречаются и много других культурных аллюзий и пересечений, и поэма находится в межкультурном диалоге с литературой других стран и эпох. Кроме того, в своей поэме Жусуп Баласагын предьявил новаторские, невиданные до него, художественные приёмы. Литературным влияниям и художественному и межкультурному значению поэмы посвящена статья.

Прежде всего, сразу бросается в глаза, что поэма написана в афористичной форме. Используются двустишия, так называемые бейты. Поэма относится к широко распространённым на Востоке сочинениям назидательно-дидактического характера, к произведениям этико-моралистического характера, где читателю объясняются принципы и ценности, по которым нужно строить свою жизнь. Её можно отнести к жанру дидактической поэмы, уходящему своими корнями в глубокую древность. Этот жанр был известен древним египтянам, индийцам, арабам, персам (например, в таких произведениях, как «Сиасет-наме», «Пенд-наме»), а позднее и европейцам, которые в эпоху Ренессанса, почти через пять веков после появления «Кутадгу билиг», для выражения тех же идей пользовались формой «зерцал», отражавших их этические идеалы. У французов были «*Miroire des Princes*», у англичан «*Mirror of Princes*», у немцев «*Furstenspiegel*», у славян близкими к этому жанру были свои нравоучительные книги: старославянский «Златоструй», русский «Златоуст», «Домострой» и т.д. К сочинениям аналогичного характера принадлежат, например, «Возлюбленный сердце» Алишера Навои, «Кабус-намэ». Безусловно, большое влияние на этику и эстетику поэмы оказал величайший памятник восточной литературы – «Шахнамэ» Фирдоуси. Другим важным источником вдохновения для автора послужили воззрения его выдающегося современника – филолога Махмуда Кашгарского, также на него повлияли труды арабских мыслителей Ибн Сины и аль-Фараби. В области формы новаторство поэмы состояло в том, что она была написана арузом – системой стихосложения, основанной на чередовании длинных и коротких слогов. Кроме того, поэт ввёл в литературу новую поэтическую форму – месневи. «Благодатное знание» стало первым произведением, написанном на языке мусульманских тюрков эпохи мусульманского Возрождения.

Среди многообразия образов поэмы доминирующую роль играют коранические образы, многие из которых также имеют отношение и к Библии – Ветхому и Новому Заветам. Среди таких образов поэмы «Кутадгу билиг» – коранический пророк Иса – библейский Иисус Христос [19, суры 5, 79]. Развивая свои философские сентенции, Юсуф Баласагуни в разных бейтах использует разные аспекты семантики этого образа, строя на нем в одном случае перифраз, в другом – сравнение:

И где ныне муж, мертвецов воскресавший,
И сам в лапы смерти безвинно попавший?

(4718)

Или будь, как Иса, я на небо взнесен...

(6551)

Ветхозаветный Моисей, который в Коране зовется Муса (суры 7, 21, 26, 32), обладатель волшебного змееобразного жезла, которым он разверз море, появляется в «Кутадгу билиг», скрытый в блестящем перифразе:

Где муж, что жезлом с острым жалом змеиным
Морским повелел расступиться пучинам?

(4716)

В Коране ветхозаветный Соломон носит имя Сулейман (суры 2, 21, 96) и является легендарным властителем всех живых существ, которому было известно таинственное, “неизреченное” имя Бога, вырезанное у него на перстне-печати. В образную ткань своей поэмы Юсуф Баласагуни вводит его также перифразом:

И где ныне слывший великим владыкой
Всех тварей – несметной толпы многоликой?

(4717)

И еще один коранический персонаж, соответствующий ветхозаветному Ною, – Нух [19, сура 71], который известен своим долголетием, украшает мир образов Юсуфа Баласагуни:

...Иль судьба мне бы Ноевы лета дала, ...

(6549)

Из таких коранических персонажей, которые вошли в образную систему «Кутадгу билиг», можно назвать Лукмана – мифического мудреца, врачевателя всех недугов. В Коране 31 сура так и называется – Лукман, и содержит наставления Лукмана своему сыну [19]. В поэме Юсуфа образ Лукмана служит основой, например, такого сравнения:

И пусть благоденствует вечно народ
И, словно Лукман, неизбывно живет!

(123)

Здесь же Карун, легендарный богач, упоминаемый в Коране [19, суры 28, 38]. Семантическое поле этого коранического образа используется Юсуфом Баласагуни так:

Где жадно копивший несметные блага,
В могилу унесший сокровища скряга?

(4714)

Да имей я богатства Каруну под стать...

(6552)

Фираун (Фараон) – упоминаемый в Коране [19, суры 28, 38, 40] деспот, возомнивший себя богом и за это сброшенный Богом в море, появляется в «Кутадгу билиг» в виде перифраза-загадки, ответ на которую читатель-мусульманин обязан знать:

Где богом себя возомнивший в гордыне
И сгубленный богом в бездонной пучине?

(4713)

Кроме того, в поэме нашли отражение суфийские, доисламские и даже буддистские мотивы. Композиция поэмы «Кутадгу билиг», основанная на вопросах и ответах, беседах героев, позволяет говорить о влиянии на Юсуфа Баласагуни индобуддийской литературной традиции, в которой издавна использовалась такая форма построения литературного сочинения. Буддизм и буддийская литература были широко распространены в это время в Восточном Туркестане. Здесь к этому времени уже появились буддийские сутры на тюркском языке: «Алтун ярук» («Золотой блеск», X в.), «Секиз юкмек» («Восемь

преходящих свойств», XI–XII вв.) и др. Последняя сутра (речь бодхисатвы Асанга) представляет в связи с поэмой «Кутадгу билиг» особый интерес. Большие фрагменты ее текста построены по определенной, неизменной модели (“таких-то людей – мало, таких-то людей – много”). Точно такую же модель поэтического текста мы видим у Юсуфа Баласагуни. Более того, можно говорить даже не о структурном, а о дословном совпадении текстов:

Сутра: Мудрых – мало, невежественных – много, господин мой. [35, № 016]

Юсуф Баласагуни: Мудрых – мало, невежественных – много.

(199)

Другим, повлиявшим на поэта источником, стала манихейская культура. Один из персонажей своей поэмы – отшельник Одгурмыш произносит такие слова:

Знай, сел в лодку тот, кто женился,

В море вышел севший в лодку.

Если родится сын или дочь, его лодка разбивается,

Если лодка разобьется, кто останется живым в воде?

(3386, 3387, подстрочный перевод автора. – М.Ф.)

Эти бейты и текстуально, и образно-семантически полностью совпадают с изречением чрезвычайно популярного в Средней Азии суфийского шейха Ибрахима Ибн Адхама (VIII в.). Как отмечает Е.Э. Бертельс, этому раннему мусульманскому аскету источники уделяют чрезвычайно большое внимание. В частности, известный персидский поэт Фаридаддин Аттар (умер около 1230 г.) в своем сочинении «Тазкират ал-аулия» («Жизнеописания святых»), описывает, как Ибрахим Ибн Адхам спрашивает у некоего дервиша: Спросил он у некоего дервиша: “Есть у тебя жена?” Тот ответил: “Нет”. Спросил: “А дети есть?” Ответил: “Нет”. Молвил: “Это хорошо”. Дервиш спросил: “Почему?” Ответил: “Дервиш, который женился, сел в лодку, а когда появился сын – утонула (лодка)”.

Почти то же самое Аттар повторяет в «Иляхи-наме» («Божественной поэме»), формулируя заключительные слова шейха таким образом:

Дервиш, который женился, сел в лодку, без пищи и сна,

А если у него появился сын, то утонула лодка.

[Цит. по: 7, с. 182-183]

Таким образом, приведенная выше цитата из Юсуфа Баласагуни и обе цитаты из Аттара абсолютно совпадают. Влияние Юсуфа на Аттара теоретически возможно, влияние Аттара на Юсуфа исключено. Следовательно, все три цитаты имеют один и тот же источник. Е.Э. Бертельс показал, что этим источником была манихейская легенда, лишь впоследствии связанная с образом суфия Ибрахима Ибн Адхама. Как известно, ранняя суфийская поэзия вообще хранила много манихейских реминисценций, а Кашгар играл в свое время важную роль в жизни манихейства, которое сохранялось там значительно дольше, чем в Средней Азии.

Таким образом, поэма «Благодатное знание» Жусупа Баласагына является мультикультурным произведением, не замыкающимся в границах какой-либо одной культуры, содержит в себе много литературных и книжных переключек и связей и является примером произведения, в котором разные составные части (в данном случае – бейты) находятся в межкультурном и межлитературном диалоге с другими книгами.

Список использованной литературы

- 1) Фомкин М.С. Поэтическая картина мира Юсуфа Баласагуни, 2019.
- 2) Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание». – Москва: изд-во «Наука», 1983.
- 3) Иванов С.Н. О «Благодатном знании» Юсуфа Баласагунского. – Москва: изд-во «Наука», 1983.

УДК 82.0:821.51

Мамедли Н.Б. уулу, Казымов И.Б. уулу
Азербайжан Улуттук Илимдер Академиясы
Мамедли Н.Б. уулу, Казымов И.Б. уулу
Национальная Академия Наук Азербайджана
Məmmədli N.B. oğlu, Kazımov İ.B. oğlu
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Mammadli N.B. uulu, Kazimov I.B. uulu
National Academy of Sciences of Azerbaijan

“KUTADGU BİLİK”DƏ ORTA TÜRK DÖNEMİNİ SƏCİYYƏLƏNDİRƏN KELME- KAVRAMLAR

"КУТАДГУ БИЛИКТЕГИ" ОРТО ТҮРК МӨЗГИЛИН МҮНӨЗДӨГӨН СӨЗ ТҮШҮНҮКТӨРҮ

ТЕРМИНЫ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ СРЕДНЕТУРЕЦКИЙ ПЕРИОД В «КУТАДГУ БИЛИК»

TERMS CHARACTERIZING THE MIDDLE TURKISH PERIOD IN "KUTADGU BİLİK"

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Жусуп ажы Баласагунинин "Кутадгу-билик" эстелигинин көптөгөн сөз-концепциялары ачылган. Секулярдык мааниси чоң жана кылымдын аягында кеңири жайылган түркизмдин кайра жаралуусуна жарык чачуу үчүн Жусуп Баласагуни түрк тарыхынын жаңы кереметин — "Кутадгу Билик" (бакытка жетелеген илим) аттуу керемет чыгарманы (6520 ыр) жазган. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, эстеликтин лексикасынын өзөгүн ягма, чигил жана тукси урууларынын сөздөрү түзөт. Огуз жана жарым-жартылай кыпчак тилдеринин элементтерин да кездештирүүгө болот: бютүрк (селсаяк), эджю (ата-бабасы), ютуз (аялы), йылджыг (бай) жана башкалар. Байыркы түрк сөздөрүнүн көбү Орто түрк доорунда эч кандай өзгөрүүсүз кайра иштелип чыккан. Орто түрк дооруна таандык бул эстеликте көптөгөн үнсүз фонемалар жазылган. Үндүү жана үнсүз үнсүздөр буга чейин айырмаланат. Бардык чыгармалардын сөз байлыгын азыркы түрк тилдерине жана диалектилерине салыштырып көрсөк, абдан кызыктуу фактыларга туш болобуз. Бул чыгарманын лексикасын азыркы түрк тилдерине жана диалектилерине салыштырганда абдан кызыктуу фактылар табылды. Бул сөздөрдүн кээ бирлери эч кандай өзгөрүүгө (фонетикалык да, семантикалык да) чыдабай бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган жана активдүү жана активдүү эмес колдонуудагы айырмачылыктар эске алынбаса, бардык түрк тилдеринде колдонулат: тилек, кюн, гүвенмек, тан, юрек, тон, йылкы, тениз, кыз ж. б. Бул эмгек орто

түрк доорун мүнөздөгөн абдан баалуу эстелик экенин дагы бир жолу далилдейт, ошондой эле бул мезгил үчүн баа жеткис лингвистикалык материал берет. Бул эстелик түрк тилинде жазылган, ага чейин Караханийлер доорунда Согди тили үстөмдүк кылган. Согди тили жана цивилизациясы түрк тилине жана маданиятына орун берди. Юсуф Хас хажиб Баласагунинин "Кутадгу-билик" эмгегинде Кудай түшүнүгүн тереңирээк түшүнүү бири-бирине көз каранды болгон бир нече маселелерди иликтөөдөн көз каранды. Теманы туура түшүнүү жана баалоо үчүн, биринчи кезекте, ошол мезгилдеги адамдар жана сүрөтчүлөр тарабынан ислам дининин чечмелениши, анын мүнөзү, Ислам чөйрөсүнө, цивилизацияга жана адабиятка болгон мамилеси эске алынышы керек.

Özet: Məqalədə Yusif Has Nacib Balasaqunlunun “Kutadgu Bilik” abidəsinin bir çox kelme-kavramlarına aydınlıq gətirilir. XI yüzüylün sonlarında çox böyük dünyəvi əhəmiyyəti olan, geniş yayılan türklüyün yenidən dirçəlişinə gur işıq salmaq üçün Yusif Balasaqunlu türk tarixinin yeni bir möcüzəsini_ möhtəşəm “Kudadgu Bilik” (Xoşbəxtliyə, səadətə aparan elm) əsərini (6520 beyt) yazdı. Müşahidələr göstərir ki, abidənin lüğət tərkibinin nüvəsini yağma, çığıl və tuksi tayfalarının kəlmələri təşkil edir. Oğuz və qismən də qırpaq dillərinin elementlərinə də rast gəlmək olur: büntürk (sərsəri), ecü (əcdad), yutuz (arvad), yılıq (varlı) və s. Qədim türk kəlmələrinin böyük qismi heç bir dəyişikliyə uğramadan orta türk dönəmində işlənmişdir. Orta türk dönəmi üçün səciyyəvi lən bu abidədə əksər samit fonəmlər sabitləşir. Burada artıq kar və cingilti samitlər əsasən diferensiallaşmış. Həmin əsərin lüğət tərkibini çağdaş türk dilləri və dialektləri ilə müqayisə etdikdə çox maraqlı faktlarla rastlaşmaq olur. Bu sözlərin bir qismi isə hər bir dəyişikliyə (həm fonetik və həm də semantik) məruz qalmadan bu günə qədər gəlib çıxmış, işlənmə dairəsinin fəal və qeyri-fəallığı cəhətdən fərqlər nəzərə alınmazsa, bütün türk dillərində istifadə olunmaqdadır: tilek, kün, güvenmek, tan, yürek, ton, yıldı, teniz, kız və s. Bu da bir daha sübut edir ki, bu əsər orta türk dönəminə xarakterizə edən, həmçinin də bu dönəm üçün zəngin, əvəzsiz dil materialı verən çox dəyərli bir abidədir. Bu abidə türk dilində yazılmış və bundan öncə Qaraxanilər dönəmində sogdi dili hakim bir dil olmuşdur. Soğdi dili və mədəniyyəti öz yerini türk dili və mədəniyyətinə vermişdir. Yusif Has Hasibin «Kutadgu Bilik» əsərində Tanrı anlayışı mövzusunun dərinədən öyrənilməsi bir-birindən asılı olan bir neçə məsələnin araşdırılmasına bağlıdır. Həmin konunu doğru kavramak və dəyərləndirmək üçün ilk sırada dövrün insanların, sənətkarlarının İslam dini haqqında təsəvvürlərini, onun xarakterini, İslam mühitinə, dininə, mədəniyyətinə və ədəbiyyatına aid mənbələr və hədəflər düzgün müəyyənləşdirilməlidir.

Аннотация: В статье раскрываются многие слова-концепты памятника Юсуфа Хас Хаджиб Баласагуни «Кутадгу-билик». Чтобы пролить свет на возрождение тюркизма, имевшего большое светское значение и широко распространившегося в конце XI века, Юсуф Баласагуни написал новое чудо тюркской истории — великолепное произведение «Кутадгу билик» (Наука, ведущая к счастью) (6520 стихов). Исследования показывают, что ядро лексики памятника составляют слова племен ягма, чигил и тукси. Также можно встретить элементы Огузского и частично кыпчакского языков: бютюрк (бродяга), эджю (предок), ютуз (жена), йылджыг (богатый) и другие. Большинство древнетюркских слов было переработано в среднетюркский период без каких-либо изменений. В этом памятнике, историческом для среднетюркского периода, зафиксировано множество согласных фонем. Здесь уже различаются звонкие и глухие согласные. Когда мы сравниваем словарный состав всех произведений с современными тюркскими языками и диалектами, мы сталкиваемся с очень интересными фактами. При сравнении лексики этого произведения с современными тюркскими языками и диалектами обнаруживаются весьма интересные факты. Некоторые из

этих слов сохранились до наших дней, не потерпев никаких изменений (как фонетических, так и семантических), и употребляются во всех тюркских языках, если не принимать во внимание различия в активном и неактивном употреблении: тилек, кюн, гювенмек, тан, юрек, тон, йылкы, тэниз, кыз и т. д. Это ещё раз доказывает, что данный труд представляет собой весьма ценный памятник, характеризующий среднетюркский период, а также даёт бесценный лингвистический материал для этого периода. Этот памятник был написан на тюркском языке, а до этого, в период Караханидов доминирующим языком был согдийский язык. Согдийский язык и цивилизация уступили место тюркскому языку и культуре. В работе Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни «Кутадгу-билик» более глубокое понимание концепции Бога зависит от исследования нескольких вопросов, зависящих друг от друга. Чтобы правильно понять и оценить предмет, первое, что следует учитывать, это интерпретации людьми и художниками того периода исламской религии, её характера, её отношения к исламской среде, цивилизации и литературе.

Abstract: The article reveals many word-concepts of Yusuf Has Hadjib Balasaguni's monument "Kutadgu-bilik". In order to shed light on the revival of Turkism, which had a great secular significance and spread widely at the end of the 11th century, Yusuf Balasaguni wrote a new miracle of Turkic history - a magnificent work "Kutadgu bilik" (Science leading to happiness) (6520 verses). Studies show that the core of the monument's lexicon is made up of words of the Yagma, Chigil and Tuxi tribes. One can also find elements of Oguz and partly Kypchak languages: Byutyurk (tramp), Edju (ancestor), Yutuz (wife), Yyldzhyg (rich) and others. Most of the Old Turkic words were reworked in the Middle Turkic period without any changes. In this monument, which is historical for the Middle Turkic period, many consonant phonemes are recorded. Here we already distinguish between voiced and deaf consonants. When we compare the vocabulary of all the works with modern Turkic languages and dialects, we encounter very interesting facts. When we compare the vocabulary of this work with modern Turkic languages and dialects, we find very interesting facts. Some of these words have survived to our days without any changes (both phonetic and semantic) and are used in all Turkic languages, if we do not take into account the differences in active and inactive use: tilek, kyun, guvenmek, tan, yurek, ton, yylky, teniz, kyz, etc. This once again proves that this work is a very valuable monument characterizing the Middle Turkic period and also provides invaluable linguistic material for this period. This monument was written in the Turkic language, and before that, in the Karakhanid period, the dominant language was Sogdian. Sogdian language and civilization gave way to Turkic language and culture. In Yusuf Has Hajib Balasaguni's work "Kutadgu-bilik", a deeper understanding of the concept of God depends on the investigation of several issues that depend on each other. In order to properly understand and appreciate the subject, the first thing to be considered is the interpretations by the people and artists of that period of the Islamic religion, its character, and its relation to the Islamic environment, civilization, and literature.

Негизги сөздөр: Жусуп Баласагунлу; "Кутадгу Билик", орто түрк доору; каврамдар; жаңы тилдик чындыктар.

Açar sözlär: Yusif Balasaqunlu; "Kutadgu Bilik"; orta türk dönəmi; kavramlar; yeni dil gercəklikləri.

Ключевые слова: Жусуп Баласагун; «Кутадгу билик»; среднетюркский период; концепции; новые языковые реалии.

Keywords: Yusif Balasaqunlu; “Kutadgu Bilik”; middle Turkish period; concepts; new language realities.

Məqalə

XI yüzyıl tarix səhnəsinə Kaşğarlı Mahmudun «Divanü Lüğati t-Türk» divanını və Yusif Has Hacibin «Kutadgu Bilig» əsərini gətirdi. Bu yüzyıl «Tanrının devlet güneşini Türk burclarından doğdurmuş olduğu, gökyüzünün bütün dairelerini onların mülkləri üzərində döndürmüş bulunduğu, zamanın bütün hökəmdarlarını onlardan çıxardığı, onlara Türk adını verip kendilerini hak üzere kuvvetləndirdiği» (Mahmud Kaşğarlı) bir zaman idi.

Yeni dil reallıqları xüsusi tipli poetik ədəbi-bədii mətnlərdə üzə çıxır. Əxlaq, ədəb, təlim-tərbiyə məsələləri, mənəviyyatda, ideal həyatda davranış tərzləri xüsusi bir dil və üslubla ümumiləşdirilmişdir.

Sözüm söylədim mən bitidim bitik,
Sunun iki ajunnu tutğu elik
Kitab adı urdum Kutatğu Bilik,
Kutadsu olıklıka tutsu elik.

Tərcüməsi:

Sözümü söylədim mən, kitabı yazdım,
Uzanıb iki dünyanı tutan bir əldir,
Xoşbəxt olsun oxuyan, əlindən tutsun,
Kitabın adını qoydum Qutadqu Bilik.

Dönəminin ensiklopedik alimi, Şərq poetikasının bilicisi, zəmanəsinin görkəmli filosofu Yusif Balasaqunlu öz müdrikliliyi ilə aşkarlamışdı ki, türkün həssas psixologiyası, həşəmətli tarixi, ədəbi və fəlsəfi düşüncəsi bilavasitə onun dilində əks olunur və ancaq yazılı tarix kimi məhz bu canlı dil onun düşüncəsini, psixologiyasını, tarixini qoruyub saxlayır, nəsil-dən-nəslə ötürür. Bəllidir ki, XI yüzillikdə bütün türk dillərini əhatə edən vahid bir dil yox idi. Buna görə də “xalis” türk dilində anlayışı da havadan asılı qalır. “Qaraxanlıların dili”- Xaqaniyyə türkcəsi anlayışı da şərtidir. Ona görə bu həmin dövlətin ətrafında birləşən bir neçə türk ailəsini ehtiva edir. Əslində, belə bir dil olmayıb. Burada türk tayfalarının hamısının dərk etdiyi bir dil qrupu haqqında söhbət gedə bilər. Yusif Balasaqunlu özü də yazır ki, “Türkiстан ellərində Buğraخان tilince bu kitabın yaxşıraq hərgiz kim ersə təsnif kılmadı” [1].

“Kutadgu Bilig”-in yeni dil gerçəkliklərinin bir parçasını «Tengri-Tanrı» kavramı təşkil edir. İnsan hafızasında “Tengri-Tanrı” adının kavramsal faktörü göz önündə bulundurulur. Türkologiyada yeni dil gerçəklikləri deyərəkən bu başa düşülür: Bunu möxtəlif dil formaları ilə konkret olaraq obyektivləşdirilən və insan təfəkküründə özəl quruluşları ilə mövcud olan çevrələri, çevrələnmələri, səhnələri və s. təşkil edir. Tanrı-Tengri insan hafızəsindəki konseptual tablolu əks etdirir.

Bilindiği kibi, Tengrinin-Tanrının tarixən kökeni *Dinqir* olmuşdur. Şumer mətnlərində bu adla qarşılaşmaq olur. Türklər İslamiyyət sonrası da «Tanrı» və «Çalap» deməyi sürdürmüşdür. Məsələn, «*Gönül Çalabın tahtı, Çalap gönüle baktı*» (Yunus Emre) Tengri-Tanrı universal (nadir) kavramlardandır. Ona görə ki, o, bir varlıq kimi təkdir, göyləri və yeri yaradandır. İxtiyar sahibidir. İman gətirəndir.

Tengri-Tanrı haqqında bilgi və ayrıntılar, XI yüzyıl mətnlərində nasıl kullanılmakta, açıklanmakta ve insan hafızasına yerleştirilmektedir. Bu soru makalede cevaplanmıştır [2: 19].

O, bu əsərlə “*Klassik türk poeziyasında xüsusi bir mərhələ yarada bilmiş*”dir [3].

Tengri-Tanrı kavramının mərkəzində «yeni gerçəklik» dayanır. Tengri adı Türkötlərin Ön Asiya mənşəli olduqlarının təsdiqi üçün mühüm faktlardan biridir. Aşinalıların da Ön Asiya köçəriləri olduğunu sübut edən iki mühüm dəqiq faktlar vardır: Birincisi Tengri sözü ilə bağlıdır. Azərbaycan tarixçiləri Tengri sözünün uzağı e.ə. III yüillikdə qeydə alındığını göstərmişlər [4: 31]. E.ə. 1700-ci ildə Nippur şəhərində tərtib edilmiş iki şumer elegiyasında Tengqi sözü «**dinqir**» biçimində dəfələrlə işlənmişdir. Bir örnək: **98. Dinqir-kur-ke, sud (= KA X SU)- de mu-ra (ah?-be [7] - Boqi zaqrobnoqo mira budut (proiznosit (?) molitvi za ğebə [5: 18].**

Kutadgu Bilig'inin kavramsal düzlemde sözlüksəl anlamsəl katmanı zengindir. Bu katmanlardan biri İslam'dır. Tengri- Tanrı bu kelimelerden biri. Tengri-Tanrı adı güçlü kavramsal bilgi verici özelliğe sahiptir. Söz konusu kitapta, bu özellikler, yani bilişsel işaretlər, günümüze kadar araşdırılmamışdır. Bilişsel dilbilimde insan bilgisi veya bilgi düzeyi nasıl kurulur, hangi biçimlerde ve mekanizmalarda çalışıyor? Tüm bunları ve varlık sembollerinin deęişimlerine dair olgu ve olayların ve duyguların yarattığı bilgiyi biliş süreçlerinin düşünme yansımalarını günümüzde *kognitif dilbilim* öğrenir.

Müşahidələr göstərir ki, sözügedən bu əsərin hər səhifəsində demək olar ki, Allaha sevgi hissi aşılır. Tengri –Tanrı semantik alanını eserde gerçək prototiplər belirlər. Tengri insan bilincinde ve düşüncədə ilk aşamada bilinçdışı olarak kavramsal düzlemde belirlənir.

Tengri kavramının dilde təzahürü: 1) adla: Allah'ın ne kadar ismi varsa (örn.: *Dingir, Çeleb vb.*), bu Tengri konseptinin sözcük təzahürüdür; 2) deyimlə: Tanrı'nın adı ilə söze başlamaq, tüm müminlərin didarı, Tanrım- Rabbim, Tanrıya gönül kapatmaq, kıyamette dolun ay gibi, karanlık gecenin ışığı, karanlık gecədə bir meşale, Tanrı'ya sığınmaq, Tanrıya umut beslemek, Allah'ın eteğindən tutmaq vb.

Dünyanın dil haritasında yer alan bu "bilgi Denizi" nde "Tengri-Tanrı" kavramı kitabın ilk sayfalarında Tengri karakteri ilə karşılaşırız. Yazar önce Tanrıya yönelir, eseri yazıp bitirmək için yardım ister.

Bugra Han dilinde yazılmış bu eserde Tengri konseptinin derinliğı ve çok anlamlılığı meydana çıkar.

Tengri anlayışı gerçəkliğı, insan varlığını, hayatını, inanç ve itikadını, devleti, adaleti, gerçeğı, egoyu, mutluluğı, büyüklüğü, fedakarlığı ve en yüksek aklı ortaya çıkarır. Bu noktada Tanrı kavramı, etik temeller, onları ifade eden kavramlar (doğruluk, mutluluk vb.) ilə birleştirilir.

Tanrı – iman getiren için, rehber ve merhamettir (yani, doğru yol gösteren rehber).

Tenqrinin ilkesel olasılığı. Göklerin ve yerin mülkü Tengrinindir. O'ndan başka hiçbir Tanrı yoktur. O hayat verir ve öldürür.

"Kutadgu bilig" de Tanrı baş, başkan. Tanrı – büyüklüğün sahibi, tam kudretli padişah; tüm canlılara rızık-bereket veren; kadir bir olan, sonsuz hamt, kudretin kemaline sahip olan.

"Kutadgu bilig" de Tanrı – yaratıcı varlık, varlığı – yeri göğü yaratan, parlak güneş, ay.

Müəllifin Tanrı haqqındaki görüşləri milli və bəşəri ideyalarla eyniyyət təşkil edir. Klassik sənətkarlarımızın məsnəvilərində də bu görüşlər bənzərlik yaradır. Tanrı barədə burada toplanmış didaktik fikirlər dünya korifeylərindən Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin və başqalarının əsərlərində də düzxətt boyunca inkişaf edir.

Tanrı – birlik, gönül için yüksəklik, yücelik. Tanrı – karanlık geceleri aydınlatan. Tanrı – Ümit yeri, sığınacak yeri. Tanrı – insanın muhtaç yeri. Tanrı – el tutan, merhamet, yardımcı. Yaşamın deęer yönlərinin koordinasiunu ve karşılaştırılması: Tanrı-deęer veren. Tanrı maneviyyatı zənginləşdirən.

Bu əsərdə Tanrının her tərəfli tanıtılması ilə ilgili təmsil olunan düşüncələr yer almaqdadır.

Tanrı və Türkün gücü, qüdrəti kavramı. Tanrı-Gökte bir günəş, yeryüzündə de bir hükümdar.

Tanrı ilə bağlı metaforalar. Bu mövzuda metaforanın formalaşması təfəkkürün müxtəlif əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri dərk etmə bacarığı ilə bağlıdır: Tanrı doğruluk və kanundur.

Tanrı, hökm və qanunlar. «İster oğlum, ister yaxının veya akrabam olsun; ister yolçu, ister misafir olsun; kanun qarşısında benim için bunlardan hepsi birdir; hüküm verirken hisbiri beni fakrlı bulmaz» (Kutadgu Bilig. B. 817-18) Tanrı-adalet, akıl, səadət və devlet. Tanrı-ideal insan. «İdeal insan nasıl olmalıdır? Ne gibi özellikleri olmalıdır?» (Nefsini bütün kötülüklerden arındırmış, *Allaha sıkı sıkıya bağlı*, Takva sahibi...)

«Kutadgu Bilig»də Tanrı inancı. «Bir topluluğa peyğamber gönderilmemiş bile olsa, o topluluk akli kullanarak kadir-i mutlak olan tek yaratıcı inancına ulaşabilir» Bu o deməkdir ki, İslamiyettən önceki eski Türk dininin tek Tanrılı bir inanca dayanmış olması, en kesin bir sübutdur. Üstelik eski Türk toplumunda, İslam dinine girmeden önce kendilerine tek Tanrı inancını tanıtacak ve benimsetecek bir peyğamber de görülməmişdir. Bu duduma görə, Türklər, tek Tanrı inancına, akıllarını və məntıqlarını kullanmak suretiyle ulaşmış ender millətlərdən biridir.

"Tengri-Tavnrı" kavramı duyğusal və entelektüel düzeyde. Bu kavram insanın çabasını, girişimini, can atımını, bilgeliğini, umudunu, Allaha bağlılığını, arzu və isteklerini, dileklerini geleceğe yönləndirir. Bilgelik fenomeninin anlaşılması "Tanrı bilge yaratıcı və üstü güçdür" kavramına dayanmaktadır və dünyanın yaratılışı hakkında dini təsəvvurları təmsil edir. Bu, dünyanın yaratılması haqqındaki dini inançları yansıtmaktadır.

Tanrının etimoloji lüğətlərdə leksik mənası. Sözü tərkibindəki *-an* allah anlamında tarixi şumer mətnlərdə kullanılmaktadır.

Derivasiya əlamətləri. Tanrı+ad: Tanrıverdi, Tanrı berdi, Tanrıverən, Tanrıberən, Xudaverdi, Xudaberdi, Xudafərin (Bax: int: 4: 666)

Tanrı adının konseptual mənalarnın pəremioloji və frazeoloji fonda əksi: Tanrı yar olsun, Tanrı korusun, Allah razı olsun, Allah saxlasın və s.

«Tenqri»nin məna qrupları: «Tenqri-mifik orqanizm (varlıq, həyat)

Tenqri-simvol, emosiya, «enerji simvolu», təhlükəsizlik simvolu. İnsan həyatında Tanrının rolu və əhəmiyyəti. «Tenqri»nin konsepsferada olan əlamətləri: İnsanın sosial dünyasında rolu, dini, həyat, müdriklik, yaradıcı, ədalətlik və s.

Ad sintaqmatik əlaqə yaradır: *Dünür-Dünqür-Tenqri-Tanrı-Allah-Çələb-Gög*.

Tanrının güc və mənəvi dəyər əlaməti. Təbiidir ki, dəyər yoxdursa, azad, öz kimliyini anlayan fərqli bir millət də yoxdur. Çünki dəyər bizim sərhəddimizdir, dəyər bizim ölçümüzdür, dəyər bihi başqalarından ayıran cövhərdir. Dəyər Tanrını güc qaynağına çevirir. Hacıbin əsərinin başlıca hədəfi isə uca Tanrını insana tanıtməkdir, qadir Allahı və onun aciz qulunu bir-birinə sevdirməkdir. Əsərdə aşılır ki, uca, yüksek Tanrını tanımağın yolu da onun göndərdiklərini öyrənmək, onun buyuruqlarını (əmr və yasaqlarını) yerinə yetirməklə mümkündür. Bu, insan və toplum olaraq diri qalmağın, xilasın, azad və ədalətli olmağın tək yoludur.

Deyildiyi kibi, dünyanın konseptual xəritəsində «Tengri» konsepti mühüm yer tutur. Əski sözlər (atalar sözləri və məsəllər) bəlli olduğu kimi mühüm informasiya mənbəyidir. «Kutadgu Bilig»də əski sözlər çoxdur. Həmin xüsusi sözlərdən biri də Tengridir. Tengrinin semantik məkanını onu dərk etmə prosesində belə müəyyənləşdirmişik:

1. Can, ruh semantik məkanında Tengri kavramı: Hər bir vücuda can gəlməsi üçün Tanrının fərmanı olmalıdır. Allahın yanında can deyib can eşitimək.

2. Könül, qəlb, ürək semantik məkanında Tengri kavramı: Allah ürəyincə versin!, Tanrının

açıqqəlbli (açıqürəkli) adamı: Gönül kimi sever, onun kusuru fazilet olur. Kimi sevməzse, onun fazileti kusur görülür; Gönülsüz nereye doğru atılsa ayak O yer nice yakın olsa da olur uzak.

3. Tale, bəxt semantik məkanında Tengri kavramı. «Tale, bəxt» konseptferasının semantik strukturu: xoşbəxtlikdən! Tanrı seni xoşbəxt eləsin!

4. Emosional məkanda Tengri kavramı: İlahi! Ay Allah, Allah eləməsin; köhnə: **bismillah** [5: 98].

5. Yaxşılıq, xeyirxahlıq məkanında Tengri kavramı: adamlara yaxşılıq etmək, Tanrı sənə yaxşı yol bəxş etsin!, Xeyrin, işığın konseptferada Tengri kavramının deyimlərlə ifadəsi. Xeyirxahlıq, yaxşılıq kavramının «Tengri» adı ilə əlaqəsi.

6. «Göy» konseptmanın koqnitiv əlamətləri. Dilin bir funksiyası da informasiyavericilik funksiyasıdır. Göy, Tanrı haqqında olan informasiyaların gizli, örtülü tərəfləri implisit xarakter daşıyır, söz-stimul mahiyyəti kəsb edir. Mifoloji semantikada həmin dəyərlər transformasiya olunur.

7. Tengri kavramı mürəkkəb və çoxsəviyyəli bir konseptdir, bir sıra sahələri əhatə edir, məzmun və mahiyyəti genişdir

Tengri/Tanrı kavramı deyimlərin (frazoloji vahidlərin) tərkibində. Digər konseptlər kimi Tanrı adı da deyimlərin tərkibində gerçəkləşir (reallaşır). Sinonim frazeoloji sıra yaradır: Tanrı haqqı-Allah haqqı.

Dilin frazeoloji fondu xalqın yaşadığı dövrün xarakterini, mədəniyyətini və mentalitetini öz içinə alır, onun adət-ənənəsini, inam və etiqadını, ritual tərəflərini, mənəvi keyfiyyətlərini və s. əks etdirir. Tanrı haqqında əsərdə özünü göstərən deyimlərdə də bu hal qabarıq görünür. Məs.: Haqqın səsi. Allah haqqı. Haqq (ər. Həqq). Allahın adlarından biri; allah, tanrı (Bax: 6).

Tengri – islam linqvokulturologiyasında mədəniyyət fenomeni kimi təsvir olunur. Linqvokulturologiya linqstikanın sahəsidir, sözlər, adlar dilin, etnosun və mədəniyyətin işığında öyrədilir. Məqsəd sözügedən əsər üzrə Tanrını mental söz kimi araşdırmaq, onun semantik strukturunu müəyyənləşdirmək; Tanrının leksik mənası ilə koqnitiv strukturu (konsept) arasındakı oxşar və fərqli münasibətləri təyin etmək; Tanrını fenomen bir konsept olaraq, mürəkkəb mental vahid kimi «fikir-məna-ideya» dixotomiyası əsasında nəzərdən keçirmək və s.

Tanrı bir kavram vahidi kimi dərin fikir vahididir. Tanrı konsepti öz-özlüyündə mənanın çətin ifadəsidir. D.S.Lixaçevin fikrincə, «Tanrı konsepti nəinki sözün lüğəvi mənasından, eləcə də insanın şəxsi təcrübəsinin, hərtərəfli müşahidələrinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır» [7: 36, 35-39].

Tanrı konsepti ilə mədəniyyət insanın əqli dünyasına daxil olur. Tanrı konsepti bizim Allah haqqında bildiyimiz biliyin tam məcmusudur. Tanrının mənası onu dərk edənlərin ehtimalı, fikirləşdiyi, təsəvvür etdiyi informasiya və məlumtadan ibarətdir.

Kutadğu-Bilig dəYusif Has Hacıp Tanrının adından danışır: Bey adil olmalıdır. Ey hakim, memlekette uzun müddət hüküm sürmək istersen, kanunu doğru yürülmeli ve halkı korumalısın.

Yusif Has Hacıpin əsərində hükümdara Tanrı tərəfindən verilen kutun korunması ve yüceltilmesi için, hükümdar dışındakilerin ise, yene ikitidarca olumlulanan ve bakı aleme (dini kaynaklara uygun olarak) dayandırılan payelere ve nimetlere ulaşabilmeleri elde edilmesi gereken temel kavram «bilgi»dir.

Əsərdə «Tanrı» haqqında kavramsal fikirlər aşağıdakı kimi sıralaqlar:

Tanrı azze ve celenin medhini söyler; Her şeyden önce kadir ve bir olan Tanrı gelir, sonsuz hamdve sena da ancak ona layıktır; Böyüklük sahibi, kadir, zü l-celal; yaratan, türeten ve kudretin kemaline sahib olan Tanrıdır; Bu kitaba ad koymuş olan o büyük ve iyi kulları Tanrı yarlıgasın.

Bismillahi R-Rahmani R-Rahim (mənası). Əsərin əvvəlinci hissələri Tanrının mahiyyətinə həsr edilmişdir: Yazar yaratan, yetiştiren və göçürən rabbin-Tanrının adı ilə sözə başlayır. Kadir və bir olan Tanrıya çox hamd və binlerce sena olsun: onun için fanilik yoktur.

Yaradıcı keyfiyyət: Kara yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi və mahlukatı o yarattı. İstedi ve bütün bu varıqları yarattı; bir kere: «ol!» dedi, bütün diledikleri oldu. Bütün bu yaratılmış olanlar ona muhtacdır; muhtac olmayan yalnız Tanrıdır; onun eşi yoktur. Ey kuvvetli, kadir, ebedi ve müstagni olan tANRI, sendən başkasına bu ad yakışmaz. Ululuk və büyüklük sana mahsusdur; sana e şve denk olan başka biri yoktur. Ey bir olan Tanrı, bir başkası sana şerik koşulmaz; başta her şeyden evvel ve sonda her şeydən sonra sensin. Senin birliğin hesaba gelmez; bu kudretin her şeye hakimdir. Sen, şuphesiz, birsin, ey sonsuz Tanrı; istisna sayıya gelmez. Ey içi ve dışı bilen, ey hakku l-yakın, gözden uzaksın, fakat gönüle yakınsın. Senin varlığın, parlak güneş ve ay kibi, bellidir; fakat nasıl olduğunu kavrayacak gönül ve akıl yoktur. Senin birliğin eşya ile ilgili degildir; eşyayı sen yarattın, onlar senindir. Şer varlığı sen yarattın; varlık yok olur, bakı kalan yalnız sensin. Yaradıcı varlığına yaratılmış olanlar şahiddir; yaratılan iki-birin hazır şahididir. Onun eşi yahud benzeri yoktur; nasıl olduğuna mahlukların aklı ermez. Yürümez ve yatmaz, uyumaz, uyanıktır; ne benzer, ne kıyas edilir, ne de tasvavvur götürür. Arkada veya önde degildir; ne sağdadır, ne solda; yeri ne altta, ne üstte, ne de ortadadır. Yeri o yarattı, onun için yer bahis mevzuu degildir; şunu bil ki, onsuz da yer yoktur; Ey her sırta yakın, ey her gönül için yüksek Tanrı, bütün süret ve şeşiller sana şahittir.; Bu sayısız, yüz binlerce canlıyı, ova, dağ,deniz, tepe ve çukurları sen yarattın. Mavi göğü saysız yıldızları ile süsledin, karanlık geceyi ışıqlı gündüz ile aydınlattın; Uçan, yürüyen ve duranların hepsi rızıklarını sendən bularak, yeyip, içirler; Yüksek Arş tan alttaki toprağa kadar bütün her şey, hepsi sana muhtactır, ey Rabbim ; .Ey Tanrının birliğine inanmış olan, onu dilin ile ög; gönülün tereddütsüz inandı ise, aklını işe karıştırm; .Nasıl olduğunu arama, gönlünü göet; varlığına inan, sükün ve huzura kavuş; Nice ve nasıl olduğuna karışma, kendini tut; onu nicesiz ve nasılsız bil, sözünü uzatm; .Ey müştagni olan RABBİM, sen bu muhtac kulun bütün günahlarını şefakle affet; Asıl sana sağındım, *ümidim* sendedir; *muhtac* olduğum yerde elimden tut; .Mahşer günü beni sevgili Peygamber ile birlikte haşret, onu bana şefaətçi et.

Müəllif «Peyğamber Aleyhi-selamın medhini söylerken» de Tanrı haqqında düşüncelenini verir: Esirgeyen RABBİM, halkın en seçkini ve insanların en iyisi rlan sevgili Peyğamberi gönderdi. O sana Tanrı tarafından gönderilen davetçi idi. Tanrıdan seni istedi Atadan ve anadan daha merhametli ili; Tanrıdan daima bunu niyaz eder, bunu dilerdi. O (Peyğamber) ümmeti üzerine Tanrının bir rahmeti idi; güzel tavırlı, dürüst ve kendisine güvenilir bir tabiyyette ili. Kara yerde de aziz idi, mavi gökte de; Tanrı ona çok deger vermişti. (*Tanrı- deger verən*). Ey Tanrım, benim gönlümü gözet; kiyamette beni sevgili Peyğamber ile birlikte haşret. Kiyamette dolun ay gibi yüzünü göster; ey Tanrım, kendisini bana şefaətçi kıl. Başta her keşten önce, Tanrıya inanmış (İnam yeri) gönülü ve dili dürüst (siddık) olan Ebu Bekir gelir.

Diqqət edilsə, görərik ki, metnler Ay-Tolının Hükümdara və əksinə hükümdarın Ay-Toldıya sözü, sualı ve cavbından ibarətdir. Metnlerde de «Hükümdarın Ay-Toldıya cavabında da TANRİNIN kimliyi göstərimli; Hükümdar: _ Bütün sözlerini dinledim_ dedi- sözü beni aydınlattığı kadar, seni de beğendim; Ben de şimdi senin gibi bir insan ayrıyordum; ey insanların ileri geleni. Tanrı dilediğini verdi; Tanrı birini dilek ve arzısına kavuşturunca, karşılığında onun da Tanrıya şükür etməsi gerekir; Ey nimet sahibi olan muktedir kimse, şükür et; şükür edersen, Tanrı nimetini artırır; Yoktan var olan her şey təkrar yok olacaqtır; yaratan Tanrı ne isterse, onu yapar (Ay-Toldının hükümdara cavabından); Ben asi bir kulunum, günahım çoktur; ey aziz Tanrı, beni kendi fazlın ve

keremin ile affet.

Tanrı Türk ağıl, düşünce sistemini formalaşdıran kavram: Akıl senin için iyi ve yeminli bir dosttur. Bilgi senin içine çok merhametli bir kardeşdir.

Əsərin «İnsan oğlunun dəğərinin bilgi ve akıldan geldiyini söyler» hissəsində bilik, anlayış, ağıl kavramları ilə tanış oluruq. Öyrənirik ki, fəzilət sahibi olanlar biliyin, ağıl sayəsində həmin mərtəbəyə yüksəlirlər: Tanrı insanı yarattı, seçərək yüksəltdi; ona fazilet, bilgi, akıl ve anlayış verdi. Ona hem gönül verdi, hem de onun dilini açtı; ona güzel biçim, güzel tavır ve hareket ihsan idti. Ona bilgi verdi ve insan bugün yükseldi; ona anlayış verdi ve böylece düğümlər çözüldü. Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliklərə elini uzatır.

Hacip «Yedi yıldız ve on iki burcu söyler» hissəsində qeyd edir ki, «Tanrı adı ilə söze başladım; o yaratan, yetişirən və göçürən rabbimdir. Her şeyi yoluna koyan Tanrım bunları da yola getirdi; tənzim etti, düzəltdi və birbirləri ilə barıştırdı. Ateş, su, yel, toprak- bunlardan dünya ve memleketlər meydana gəlir. Bunlar birbirlərinə düşmandır. Tanrı düşmana qarşı düşman gönderdi ve savaşı kesdi.

Səadət həyatda ən yüksək məmnunluq hissəsidir; bir şəxsin hər hansı bir şeydən duyduğu dərin məmnunluq və sevinc hissəsidir, xoşbəxtlikdir. Bu kavram aşağıdakı düşüncədə yer tapmışdır: Ey devletli hükümdar. *Tanrı sana saadet verdi*; adını bin kere zikredərək, ona şükür lazımdır.

İnsan bir-biri ilə ünsiyyətə başladığı gündən müraciət vasitəsi kimi xitablar da yaranıb. Bu baxımdan Tanrıya xitab mətnlərinin bədii-estetik keyfiyyətini xeyli artırmış olur.: *Tanrım, rabbim* ancak sensin, hepimizi yarlığa; bütün müminlərə didarını nasip et. *Ey Rabbim*, sen onun devletini artır; bütün dileklerini yerinə getir, hər işinə arka ol, destek ol.

Usta sənətkar qələminin məhsulu olan həmin müraciətlər təbiidir, bunlar bir tərəfdən də emosionallığı xidmət edir. Xitabların müəyyənlişməsi bəzən *ey* nidasından asılı vəziyyətə düşür. Bu müraciətlərdə qarşılıqlı səmimiyyət, eyni məhəbbət, təbii nitq xüsusiyyəti var.

Kutadku Biligdə *Allah* kəlməsi də işlənmişdir: Kimin yaşı kırkı keçərsə, gənçlik insana: _ «Allaha ısmarladık!» _ der.

Tənqri-Tanrı – doğru yol. Yusuf Has Hasipə görə, doğru həyat düşüncəsi və yolu ancaq islamdır, yəni uca Tanrıya təslim olmaqdır. Uca Tanrının yaratdığı insanların islamdan savayı, həyat tərzi olmamalıdır. Tanrı yanında haqq, ədalət olan dil, əlbəttə, islamdır.

Tənqri-Tanrı-Peyğəmbər münasibətinin ifadəsi: «Ey insanlar! Mən Tanrının sizin hamınıza göndərilmiş Peyğəmbəriyəm. (O Tanrı ki) göylərin və yerin hökmü Onundur, Ondan başqa heç bir Tanrı yoxdur. O, dirildir və öldürür. Buna görə də, Allaha, Allahın sözlərinə inanan və ümumi Peyğəmbər olan Rəsuluna iman gətirən və Ona tabe olun ki, doğru yolu tapa bilərsiniz!» «Tanrı çox bağışlayıcıdır, çox mərhəmətlidir»

Tanrı-iman gətirən. Hacipin Tanrı haqqında düşüncələrindən bəlli olur ki, imanın bir sıra əsasları vardır: Tanrının mövcudluğuna və birliyinə inanmaq, mələklərə inanmaq, kitablara inanmaq, peyğəmbərlə inanmaq, axirət gününə inanmaq, xeyir və şəri ilə birlikdə qədərə inanmaq [8: 36].

Tanrıya yalvarış kavramı: Hz. Yusif uca Allaha belə yalvardı: «Ey Rəbbim! Sən mənə səltənətdən (istədiyindən də artıq) bir pay verdin. Mənə yuxu yozmağı öyrətdin. Ey göyləri və yeri yaradan. Sən dünyada da, axirətdə də mənim ixtiyar sahibimsən. Mənim canımı müsəlman olaraq al və məni əməlisalehlərə qovuşdur!» [9: 11].

Böylece, Tanrı konseptual cəhətdən təhlil olunur. Bütün fikir və mənalər, dil daşıyıcıları tərəfindən dərk edilən bütün tərəflər üzə çıxır.

Aydınlaşır ki, «Kutadğu-Bilig» bir tərbiyə kitabıdır, bu kitab insan üçündür, onun səadət bəyannaməsidir, təsəvvürünü, aqlını, qəlbini, vicdan və əxlaqını təməl ölçülərini, metod və vasitələrini açıqlayan ilahi mətdir. Yazar oxucularına Tengri-Tanrı haqqında çoxaspektli mənalara bəxş edir. “Tengri-Tanrı” kavramı yazarın aklında ulusal kultürel bir hayal gücü olaraq bütünleşir. Tanrı da bir konsept olaraq hər dövərdə dəğərli və günceldir, kendisinin tespiti için çok sayıda dil birimlerine sahiptir, aynı zamanda, deyimlerde, tabirlerde gerçekleşir.

Kutadğu Bilig»də Tanrı kavramının universal əlaməti ondan ibarətdir ki, bu kavram zəngin mədəni fon yaradır. Bu fon, hər şeydən öncə, insan qəlbinin Tanrıya bağlı olarsa, o zaman xoşbəxt ola biləcəyi düşüncəsini aşlayır, dərinləşdirir. Uca Tanrı hər şeyi mənalı və məqsədli yaradır. Uca Tanrıya təslim olmayan azad olmaz. Azad olmayanın dəyəri olmaz. İnsanın dəyəri uca Tanrıya təslim olduğu qədərdir. Bütün ələmdə əziz olmağın iki şərti var: uca Tanrı yolunda cihad və Onun yardımını. Sən uca Tanrıya qulluq et, ruzi dərdi çəkmə. İnsanları razı sal ki, uca Tanrı da səndən razı olsun. Aca Tanrının hidayət qanunu var: Ona təslim ol ki, səni doğru yola yönəltsin. Uca Allahın dəlalət qanunu var: Onu inkar edən yolun azar.

Beylece, orta türk dövəmini səciyyələndirən kəlmələr, kavramlar şüurun struktur-məzmun vahidi kimi fikir hədəfi, obyektinə bərdə ideya, görüş və biliklərin toplusunu inikas etdirir. Söz konusu *Tanrı, ecö, tabar, bəntök* konseptlərini əhatə edən bu və ya digər düşüncələr günümüzde insan faaliyyətinin aktivitesinə, onun uyumlu gelişimini başlatır. Bizə görə, həqiqətin qaynağı olan Kutadğu Bilig insan tərbiyəsi üçün mükəmməl bir layihədir. Hacıp bu hədəfin gerçəkləşməsinə mane olan problemləri həll etməyin yollarını təqdim edir. Hacıbin bu dəyərlili əsəri əsasında qeyd olunan kavramları duyduqca, düşündükcə insan həyata, varlığı məftun olur...

Kaynaklar

1. Yusuf Nas Hacıp. Kutadğu Bilig / Tercme Reşid Rahmeti Arat. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959.
2. Musayev M.M. Türkoloji dilçilik. – Bakı: «Mütərcim», 2012.
3. Stebleva İ.V. Pogtika «Kutadğu bilik» // «Sovetskaə türkoloqiə», 1970, № 4, s.34-42.
3. Dilaçar A. Kutadğu Bilik. – Ankara, 1972.
4. Kazımov İ. “Kutadğu Bilik” – Türk tarixinin yeni möcüzəsi. – Bakı: “Təknur”, 1998, 54 s.
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. – Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1989.
6. Kramer S.N. Dve şumerskie gleqii. – Moskva: İzd-vo Vostoçnoy literaturı, 1960.
7. Sravnitelno-istoričeskaya qrammatika turetskogo yazıka. – Moskva, 2004.
8. Rusca-Azərbaycanca lüğət. Üç cildə. I cild. – Bakı: «Şərq-Qərb», 2005.
9. Bazarova L.V. Kontsept «Boq» vo frazeoloqiçeskix edinitcax anqliyskoqo, russkoqo, tatarskoqo i turetkoqo yazıkov. – Kazanğ: AKD, 2011.
10. Lixaçev D.S. Konseptosfera russkoqo yazıka. İzd. RAN, Sr. lit. İ yazık. 1993.
11. İslamda İncə Esasları. – İstanbul, 2002.
12. Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəviyə görə, insan qəlbini həqiqətləri. – 5-ci kitab. – Bakı, 2012.
13. Zeynalov F. Yusif Balasaqunlunun “Qutatğu Bilik” əsəri. _ Qədim türk yazılı abidələri. (Orta türk dövri). – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1980, s.26-38.

Наиле А.

АМБА, Фольклор институту, Баку, Азербайжан

Наиле А.

АМБА, Институт фольклора, Баку, Азербайджан

Naile A.

AMBA, Institute of Folklore, Baku, Azerbaijan

Naile A.r

AMBA, Folklor Enstitüsü, Bakü, Azerbaycan

**КОТОРМОНУН, ИЗИЛДӨӨНУН ЖАНА ЖАРЫЯЛООНУН ТАРЫХЫН КАРАП
ЧЫГУУ КУТАДГУ БИЛИГ АЗЕРБАЙЖАНДАГЫ ПОЭМА
ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ПЕРЕВОДА, ИССЛЕДОВАНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ
ПОЭМЫ КУТАДГУ БИЛИГА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
AZERBAIJAN'DA KUTADGU BILIG MANZUMESININ ÇEVIRISI, ARAŞTIRILMASI
VE YAYINI TARİHİNE BİR BAKIŞ
A LOOK AT THE HISTORY OF TRANSLATION, RESEARCH AND PUBLICATION
OF KUTADGU BILIG POEM IN AZERBAIJAN**

Кыскача мүнөздөмө: Карахандар мамлекетинин убагында жашаган түрк элинин улуу жазуучусу, окумуштуу жана мамлекеттик ишмери Жусуп Баласагын 1017-1019-жылдар аралыгында Ошол кезде Куз-Орду деп аталган Баласагун шаарында туулган. Жусуп Баласагын түрк адабий искусствосунда алгачкы саясий билдирүү (кеңеш), Кутадгу Билиг (куттуу билим) китебин жазган. Бул чыгарманын сейрек кездешүүчү өзгөчөлүктөрүнүн бири, анын темасынан тышкары, ал ыр түрүндө, маснави (эки сап ыр түрүндө) жанрында жазылган. Жазуучу өз китебин 1070-жылы Кашкарда Караханийлер мамлекетинин башкаруучусу Улуу Кара Бугра ханга сунуштап, жогорку баага татыган. Андан кийин Кара Бугра хан ага вазирдин орун басары кызматын жана Хас-хажиб наамын ыйгарган. Бул эмгек орто түрк же Караханлыча деп да белгилүү болгон Хакание диалектисинде жазылган. 6645 куплеттен турган поэмада окуянын көрүнүшү 4 символикалык каарманга негизделген: Кун Тогди – "гундогду" (башкаруучу же адилеттүүлүк); ай Толды – "Долунай" (Бакыт); Одгурмыш – "Уянмиш" (акыбет же тагдыр); Огдулмиш – "Өвүлмүш" (акыл же билим). Макалада Улуу Түрк ойчул жана жазуучусу Юсуф Баласагунлунун "Кутадгу билиг" эмгеги жөнүндө жалпы маалымат берилет. Поэма Азербайжанда табылган жана изилденген мезгилди карап чыгуу, ошондой эле биринчи котормо, кийинки мезгилдердеги толук котормолор, кеңири изилдөө жана басылмалардын тарыхы жөнүндө сөз кылынат. Азербайжанда орто мектептерде жана Университеттерде Кутадгу билиг поэмасын окутуунун тарыхы да айтылат.

Аннотация: Предполагается, что Юсуф Баласагунлу, великий турецкий писатель, ученый и государственный деятель, живший во времена государства Караханидов, родился в городе Баласагун, который в то время назывался Куз-Орду, между 1017-1019 годами. Юсуф Баласагунлу написал первый политический трактат (книгу советов) в турецкой литературе "Кутадгу билиг" ("Знание, которое делает его священным"). Еще одной особенностью, которая делает это произведение редким, помимо его тематики, является то, что оно написано стихами в жанре месневи (арузский метр). Автор представил свою книгу Улу Кара

Бугра хану, правителю государства Караханидов, в Кашгаре в 1070 году и получил высокую оценку. После этого Кара Бугра хан назначил его помощником визиря и присвоил титул Хасгаджиба. Работа была написана на диалекте хаканийе, также известном как среднетюркский или караханлыджа. В стихотворении, состоящем из 6645 двустиший, событийный феномен основан на 4 символах: Kün Togdı – ”Гюндогду” (правитель или справедливость); Ay Toldı – ”Долунай” (счастье); Ođgurmıř – ”Уянмыш” (судьба или предначертание); Öđdölmıř – ”Övölmüş” (разум или знание). В статье представлена общая информация о творчестве великого турецкого мыслителя и писателя Юсуфа Баласагунлу "Кутадгу билиг". Дается обзор периода, когда поэма была обнаружена и исследована в Азербайджане, а также упоминается первый перевод, полные переводы в более поздние периоды, подробные исследования и история публикаций. Также упоминается история преподавания поэмы "Кутадгу билиг" в средней школе и университетах Азербайджана.

Abstract: It is estimated that Yusuf Balasagunlu, the great Turkish writer, scholar and statesman who lived during the Karakhanid State, was born in the city of Balasagun, which was called Kuz-Ordu at the time, between 1017-1019. Yusuf Balasagunlu wrote the first political treatise (advice book) in Turkish literary art, Kutadgu Bilig (Knowledge that makes it sacred). Another feature that makes this work rare, apart from its subject, is that it is written in verse, in the mesnevi genre (aruz meter). The author presented his book to Ulu Kara Buğra Khan, the ruler of the Karakhanid State, in Kashgar in 1070 and received great praise. After this, he was given the position of assistant vizier and the title of Has Hacib by Kara Buğra Khan. The work was written in the Hakaniye dialect, also known as Middle Turkish or Karahanlıca. In the poem consisting of 6645 couplets, the event phenomenon is based on 4 symbolic characters: Kün Togdı-"Gündođdu" (ruler or justice); Ay Toldı-"Dolunay" (happiness); Ođgurmıř-"Uyanmıř" (fate or destiny); Öđdölmıř-"Övölmüş" (intelligence or knowledge). The report provides general information about the Kutadgu Bilig work of the great Turkish thinker and writer Yusuf Balasagunlu. A look at the period when the poem was discovered and researched in Azerbaijan is taken, and also the first translation, full translations in later periods, detailed research and publication history are mentioned. The history of teaching the Kutadgu Bilig poem at high school and university levels in Azerbaijan is also mentioned.

Özet: Karahanlı Devleti zamanında yaşamıř büyük Türk yazarı, âlimi ve devlet adamı Yusuf Balasagunlu'nun o zaman Kuz-Ordu adıyla anılan Balasagun şehrinde 1017-1019 yılları arasında doğduđu tahmin edilmektedir. Yusuf Balasagunlu, Türk edebî sanatındaki ilk siyasetnameyi (nasihatname), Kutadgu Bilig (Kutlu kılan bilgi) kitabını yazmıřtır. Bu eserin, konusundan başka nadir olan özelliklerinden biri de nazım şeklinde, mesnevi türünde (aruz vezni) yazılmıř olmasıdır. Yazar kitabını 1070 yılında Kařgar'da Karahanlı Devleti hükümdarı Ulu Kara Buğra Han'a sunmuř ve büyük övgü kazanmıřtır. Bundan sonra Kara Buğra Han tarafından vezir yardımcısı görevini ve Has Hâcib unvanını almıřtır. Eser Orta Türkçe veya Karahanlıca olarak da adlandırılan Hakaniye lehçesi ile yazılmıřtır. 6645 beyitten ibaret olan manzumede olaylar olgusu 4 sembolik karakter üzerinde kurulmuřtur: Kün Togdı-"Gündođdu" (hükümdar veya adalet); Ay Toldı-"Dolunay" (mutluluk); Ođgurmıř-"Uyanmıř" (akıbet veya kader); Öđdölmıř-"Övölmüş" (zekâ veya bilgi). Bildiride büyük Türk düşünürü ve yazarı Yusuf Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig eseri hakkında genel bilgi verilmiřtir. Azerbaycan'da manzumenin tespit edilmesi, arařtırılması dönemine bir bakıř atılmıř, aynı zamanda ilk arařtırmaları, sonraki dönemlerde tam çevirileri, ayrıntılı arařtırılması ve yayınlanması tarihinden bahsedilmiřtir. Azerbaycan'da aynı zamanda Kutadgu Bilig manzumesinin lise ve üniversite düzeyinde öğretilimi tarihine de değinilmiřtir.

Негизги сөздөр: Кутадгу Билиг; Жусуп Баласагын; Азербайжан; изилдөө; котормо.

Ключевые слова: Кутадгу Билиг; Юсуф Баласагунлу; Азербайджан; исследование; перевод.

Keywords: Kutadgu Bilig; Yusuf Balasagunlu; Azerbaijan; Research; Translation.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig; Yusuf Balasagunlu; Azerbaijan; Araştırma; Çeviri.

Giriş

Karahanlı Devleti zamanında yaşamış büyük Türk yazarı, âlimi ve devlet adamı Yusuf Balasagunlu'nun o zaman Kuz-Ordu adıyla anılan Balasagun şehrinde 1017-1019 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Yusuf Balasagunlu, Türk edebî sanatındaki ilk siyasetname (nasihatname) kitabını, Kutadgu Bilig (Kutlu kılan bilgi) kitabını yazmıştır. Bu eserin, konusundan başka nadir kılan özelliklerinden biri de nazım şeklinde, mesnevi türünde (içerisinde rubai de yer almakta), aruz ölçüsü (kesik mütekarib bahri) ile yazılmış olmasıdır. Kitabın giriş kısmı nesirle yazılmıştır. Yazar kitabını 1070 yılında Kaşgar'da Karahanlı Devleti hükümdarı Ulu Kara Buğra Han'a sunmuş ve büyük övgü kazanmıştır. Bundan sonra Kara Buğra Han tarafından vezir yardımcısı görevini ve Has Hâcib unvanını almıştır.

Kutadgu Bilig Orta Türkçe veya Karahanlıca olarak da adlandırılan Hakaniye lehçesi ile yazılmıştır. 13200 mısradan, 6645 beyitten oluşmuş manzumede olaylar örgüsü 4 sembolik karakter üzerinde kurulmuştur: Kün Togdı-"Gündoğdu" (hükümdar veya adalet); Ay Toldı-"Dolunay" (mutluluk); Oğurmuş-"Uyanmış" (akıbet veya kader); Öğdülmiş-"Övülmüş" (zekâ veya bilgi).

Yusuf Balasagunlu, Kutadgu Bilig manzumesine önce Tanrıyı, sonra Peygamberi metheden münacatlarla başlar. Bundan sonra sırasıyla dört halife övgülerle anılır. Esas metine başladığında bahar mevsiminin güzelliklerinden bahsedilir ve hükümdar Ulu Kara Buğra Han'a övgüler söylenir. Bundan sonra sırasıyla yedi yıldızdan, on iki burçtan bahseden bölümler yer alır. Bilim, dil, sanat, akıl hakkındaki bölümlerden sonra kitabın adı, anlamı, amacı, yazarın kendisi hakkındaki fikirleri yer alır.

Daha sonra yazar, manzumenin konusu olan dört sembolik kahramanın kendi aralarında konuşmalarına yer verildiği esas konuya geçer. Gündoğdu adlı adil ve bilgili bir hükümdar ve Dolunay adlı zekâlı bir genç varmış. Dolunay bir gün Gündoğdu'nun yanına gelerek çalışmak istediğini söyler. Sarayda göreve başlayan Dolunay kısa sürede Gündoğdu'nun veziri olur. Vezirle hükümdar zaman zaman devlet yönetimi hakkında konuşurlar. Bu konuşmalardan gelinen kanaatlere göre Gündoğdu'nun adaletin, Dolunay'ın ise mutluluğun simgesi olduğu ortaya çıkar. Hayatta olduğu gibi eserde de mutluluk uzun süre devam etmez, vezirin da ömrü uzun değildir. Dolunay hastalanıp ölür. Dolunay'ın Övülmüş adlı oğlu vardır, ölümünden önce oğluna adaletli yönetim hakkında nasihatlerde bulunur. Dolunay halkı, devleti adil olarak yönetmenin yolları hakkında aldığı bu nasihatlerini aynı zamanda yazarak hükümdara taktim eder. Mal varlığını halka dağıtarak ölen Dolunay'ın vezirlik görevini oğlu Övülmüş alır. Bundan sonraki konuşmalar Gündoğdu ile Övülmüş arasında devam eder. Yönetimin hassas konuları ve ayrıntıları hakkında konuşan hükümdar ve veziri, o gün için aktüel olanı ve çağdaş hayatı değil, ebedi olanı, devletin baki kalması için gereken değerleri tartışırlar. Bu konuşmalar devlet yönetiminin temelini oluşturan adalet, zekâ, bilim, siyaset; aynı zamanda zevk, yiğitlik vs. hakkındadır. Gündoğdu ile Övülmüş, devlet yönetimindeki vezirin, komutanların kim olması gerektiği konusunda konuşurlar. Onlar kapıcı, kâtip, hazinedar, elçi, aşçıbaşı ve başka görevlere kimin getirilmesi gerektiği meselelerinden bahsederler.

Bu konuşmalar sırasında Övülmüş, yakın akrabası Uyanmış'tan bahseder. Uyanmış, kanaat ve gözü tokluğu ile kader ve akıbeti simgeler. Bundan sonra Uyanmış, Övülmüş ve Gündoğdu gerektiği zaman yüz yüze, bazen ise bir birilerine mektup yazarak dünya konularıyla yanı sıra din ve ahiretten de konuşurlar. Sonuçta, Gündoğdu Uyanmış'ın sürekli ibadet etmesinin felsefesini anlar; çünkü artık Gündoğdu da ebedî dünya, öteki âlem kavramını idrak etmektedir. Uyanmış, kendi zahit hayatı ile hükümdarı manevi olarak çok etkiler (19).

Uyanmış'ın Kutadgu Bilig manzumesine girmesine kadar bütün konuşulan konular dünya ve devlet işleri, güzel ahlak, iyi bir hayat, liyakatli görev yapmak vs. hakkındaydı. Uyanmış'ın gelmesiyle eserde İslam inancı, tefekkürü, tasavvuf hayatı ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Dünyevi olan veya olmayan bütün insanların çeşitli ihtiyaçları olduğu dile getirilmiştir. Burada farklı sınıf ve zümrelerin güzel ahlaki yönleriyle yanı sıra olumsuz yönleri, Allah ve bende karşısındaki başlıca görev ve sorumlulukları bir sosyolojik tahlil olarak şiirin estetik diliyle verilmiştir. Bütün zümrelere dâhil insanlar: âlim, köylü, memur, şair, hekim vb. kendi görevlerini idrak ederler ve bunun gereksinmelerini yerine getirilirse, o zaman hem dünya hem ahiret saadetine kavuşabilirler. Kutadgu Bilig manzumesinde bütün meslek ve zümrelere ait insanlar hakkındaki görüşler gerçek bir analizdir, toplumu yönetmek için yönetici bunların hepsini bilmelidir. Bireysel meseleler, aile, evlilik, çocuk eğitimi gibi meseleler de devletçilik bakımından özel bir değere sahiptir. Kutadgu Bilig manzumesine bu bakımdan bütün Türk dünyasının ahlaki değerler kodeksi, medeniyet ansiklopedisi söylememiz mümkündür.

Karahanlılar döneminden bize miras kalmış eser olan Kutadgu Bilig manzumesi, Türk ve İslam dünyası için bugün de aktüeldir, insanların yaşam tarzına ve duygu dünyasına, sosyal ve kültürel hayatına yansıyan bir aynadır. Zaman ve mekândan bağımsız olarak kendi yüceliğinde kalmış bu eser tebliğ ettiği manevi değerleri ile beşerî nitelik taşımaktadır.

Azerbaycan ve Kutadgu Bilig

Azerbaycan'da Kutadgu Bilig manzumesinin araştırma tarihinden bahsederken ilk başta bu eser hakkında burada ilk bilgilerden ve onun yaptığı yankıdan söz etmemiz gerekmektedir. İlk olarak kimin kitap hakkında bilgi verdiği ve ilk nüshaları nasıl elde ettiği hakkında kesin bilgi yoktur. Ama edindiğimiz bilgilere göre 1930'lu yıllarda artık Yusuf Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig manzumesi Azerbaycan'da bazı yazılı kaynaklarda zikredilmekteydi. Demek ki bundan on yıllarca önceki tarihlerden bu eser Türkolog âlimlerce ve kadim Türk yazılı kaynaklarını araştıran kişilerce bilinmekteydi. Bu araştırmacılardan Emin Abid'in Kutadgu Bilig'de değindiği mesele onun türüyle ilgiliydi. O, Türk edebiyatında hecenin tarihi hakkında yazdığı makalelerinde Kutadgu Bilig'i temel alarak Türk şiirini kıyaslamalı-karşılaştırılmalı analiz etmekteydi. Onun yazıları özellikle eserin araştırmalarına ait olmasa da bu manzumenin adının zikredilmesi de o dönem için yeniydi ve ilginçti: "Yüzyılın eseri Kutadgu Bilig mütakib miladi on iki ve on üçüncü yüzyıllarda Türkçe rubailer yazıldığını son araştırmalar ortaya çıkarmıştır" (Emin Abid, 1930: 15).

Bu tespitten ve bir kaç yerde karşılaştırmalarda eseri kaynak gibi gösterdikten sonra yazar, V.V.Bartold'a istinaden eser hakkında okurlarına kısa bilgi de vermiştir: "Aruz iskolastik edebiyatın bilim âlemince bilinen ilk eseri Kutadgu Bilig, V.V.Bartold'un elde ettiği neticeye göre Kaşgar'da hükümet sürmüş olan Karahaniler hükümdarlarından Tafğac Buğra Karahan Ebu Ali Hasan ibn Süleyman Arslan Karahan adına ithaf edilen Kutadgu Bilig 1069-1070 yıllarında Yusuf Has Hâcib namında bir zat tarafından yazılmıştır. 6500 beyit kadar bir hacim tutan bu eser Şahname gibi 'Feulen, feulen, feulen, feul' veznindedir" (Emin Abid, 1927).

Azerbaycan'da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra 1920'lerin sonundan 1930'ların ortalarına kadar ister edebiyat ister sanat alanında yeni eserler ortaya çıkmaya, folklor türleri derlenmeğe, eski yazılı abidelerimiz yeniden tespit edilemeye ve araştırılmaya başlanmıştı. "Aynı dönemde Yusuf Balasagunlu'nun çağdaşı, büyük Türk bilgini ve dilcisi Kaşgarlı Mahmut'un ünlü Divanü Lugat-it-Türk eserinin Azerice çevirisi üzerinde coşkulu çalışmalar yapılmaktaydı. Kamuoyunun heyecanla beklediği bu kitabın yerel aydınlar ve halk üzerinde büyük etki yapacağı, hatta milliyetçilik duygularını körükleyeceği endişesi KGB'yi harekete geçirmiş, tercüman, Özbek asıllı Türkolog Halit Sait Hocayev sahte ithamlarla kurşuna dizilmiş, böylece Azerbaycan'da Divanü Lugat-it-Türk üzerine sessiz bir yasak perdesi çekilmiştir" (Asker, 2016a: 248).

Aynı kaderi Emin Abid ve dönemin birçok aydını da yaşadı. Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm ithamlarla birçok aydın kurşuna dizildi, kürek cezasına mahkûm edildi veya sadece ev tutsağı yapıldı. Bununla da Türkoloji alanında yapılmakta olan birçok proje yarım kaldı, el yazmalar yandırıldı, yayınlanmış eserler toplatıldı ve yasaklandı. Kutadgu Bilig de yasaklı kitaplar listesinde yer almaktaydı, değil araştırılması-çevirisi-yayınlanması, adının anılması bile sakıncalıydı. Uzun yıllar bu türden araştırmalar yapılmadı, hayatta kalmış aydınlar Türkoloji alanındaki bu abide eserlerin adını zikretmeğe dahi çekindiler.

1970'den sonra daha ılımlı bir ortam başlasa da bu dönemde eserle ilgili kapsamlı ve ciddi çalışmalar yapılmaz. 1970'de Bakü'de yayınlanan Sovetskaya Türkologiya dergisi ilk olarak bu yasağı delmiş, konuyu yeniden gündeme getirmiş ve bir sayısını özel sayı olarak Kutadgu Bilig eserinin 900 yıllık jübilesine adanmıştır. Bu sayıda Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinden ve aynı zamanda Azerbaycan'dan makaleler yer almıştır. Önceden ilan olunmuş konuyla bağlı Azerbaycan'dan akademisyenler Vagif Aslanov'un (Aslanov, 1970: 43-47), Haluk Koroğlu'nun (Koroğlu, 1970: 108-115) ve Azade Rüstemova'nın (Rüstemova, 1970: 116-119) bilimsel yazılarında Kutadgu Bilig'in şiirsellik, tarihi, edebî özellikleri ele alınmıştır. Bunlardan başka Azerbaycan'da Sovyet Türkologlarından Ferhad Zeynalov'un, Aliyar Seferli'nin, Penah Halilov'un manzumeyle bağlı makaleleri de alanında ileri doğru atılmış adımlar hesap edilmektedir.

1976'da Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi yayınlanmaya başladı. 'Balasaguni Yusif Has Hâcib' makalesinin de ilk ciltte (ASE, 1976: 582) yer alması dönem için ileri bir durumdu. Bunlardan sonra bazı ders kitaplarında, edebiyat ve dil tarihi dergilerinde Yusuf Balasagunlu ve onun eserinin adına rastlamak mümkün oldu.

Azerbaycan'da Kutadgu Bilig manzumesinin kapsamlı araştırılması bağımsızlıktan sonra başladı. 1994'te Bakü'de ilk defa eserin metni tam olarak Azerbaycan Türkçesine çevrildi ve kitap şeklinde yayımlandı. Kutadgu Bilig manzumesini Kamil Veliyev (Nerimanoğlu) ve Ramiz Asker çevirerek yayına hazırlamıştı (Balasagunlu, 1994). Ama kitabın Krill alfabesiyle basılması yeni kuşakların onu okumasını zorlaştırdığı düşünülerek bu eser 2006'da Latin alfabesiyle tekrar yayınlanmıştır (Balasagunlu, 2006). Çevirinin veya çevirmenlerin dediği gibi mealin yayınları Kutadgu Bilig-Mutluluğa Götüren Bilimdir adlı sunuşla basılmıştır. Çevirmenler bu yazıda Yusuf Balasagunlu ve onun eseri hakkında geniş bilgi vermişler. Manzumenin yazılma nedeni, dönemi, dönemin siyasi ve sosyal ortamı, eserin konusu, kahramanları, dili, türü vs. hakkında konuşurken bu bilgileri titizlikle ve doğru kaynaklardan okurlara sunmaya dikkat etmişler. Çünkü bu ilk metin olduğu için kamuoyunu doğru bilgilendirmek gerekmekteydi. Yusuf Balasagunlu hakkında elde çok az bilgi olduğunu da düşünürsek mümkün olan en geniş, ayrıntılı ve sistemli şekilde yazar ve onun şah eseri okurlara taktim edilmiştir. Çeviri zamanı eserin orijinali ile beraber çağdaş Özbek ve Türk dillerindeki çevirilerinden de yararlandıklarını bildiren yayıncılar ileriki seferlerde eserin şiirsel metninin hazırlanması zaruretinden bahsetmişler. Aynı zamanda başka bir zaruret de bu eserin kısa

sürede Azerbaycan Türkçesiyle kıyaslamalı bilimsel araştırması olmalıydı (Nerimanoğlu-Asker, 1994: 3-7; Nerimanoğlu-Asker, 2006: 3-7). Sonraki dönemlerde bu iki zaruret de yerine getirildi.

Bu çeviri ile büyük Türk yazılı yapıtı olan, XI yüzyılda siyasetname ve nasihatname türünde, yazarın da dediği gibi kendi ana dilinde yani Karahanlı Türkçesiyle yazılmış, bütün dönemlerin en büyük eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig manzumesi Azerbaycan Türkçesine kazandırıldı. Yakın zamanlarda vefat etmiş her iki çevirmeni (bunlardan biri - Ramiz Asker sonraki dönemlerde eserin en büyük araştırmacısına dönüşecektir) rahmetle anıyorum.

Şair Halil Rıza Ulutürk 1998'de Kutadgu Bilig manzumesini şiirsel çevirisini hayata geçirerek yayınlamıştır (Balasaqunlu, 1998). 2017'de kitap tekrar basılmıştır. (Balasaqunlu, 2017). Bu yayınların İlk Muhteşem Abidemiz adlı ön sözünde çevirmen kitap hakkında geniş bilgi vermiş, çeviri zamanı karşılaştığı durumlardan bahsetmiştir (Ulutürk, 1998: 8-12).

1999'da yayınlanmış Min Beş Yüz İlin Oğuz Şeiri antolojisinde hem Yusuf Balasagunlu hem de Kutadgu Bilig hakkında bilgi verilmiştir. Kitapta eserin bir kısmının metni yer almıştır. Kutadgu Bilig manzumesinin giriş kısmı Veliyev-Asker çevirisinden, şiirlerden parçalar ise Ulutürk çevirisinden alınmıştır (Anar, 1999: 43-47).

Kutadgu Bilig eserini Azerbaycan Türkçesine çevirmiş Ramiz Asker, 2002 yılında Bakü Devlet Üniversitesinin Türkoloji kürsüsünde doktora tezi olarak Yusuf Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig Manzumesinde Adlar konusunu araştırmaya başlamış, kısa sürede başarıyla 180 sayfalık Doktora tezi (Asker, 2004) ve tez özeti (Asker, 2004a) hazırlamıştır. 2004 yılında savunmasını yapmış ve Filoloji alanının Türkoloji dalında Doktora payesini almıştır.

Bu bağlamda 2002-2005 yılları aralığında araştırmacı, Kutadgu Bilig manzumesinin kelime bilgisi, araştırma tarihi vs. konularını kısım kısım makale şeklinde dergilerde yayınlamaya başlamıştır. Bu makalelerden manzumenin kelime hazinesi (Asker, 2002: 34-36), araştırma tarihi (Asker 2002a: 95-100), üniversitelerde lisansüstü eğitim programı (Asker, 2005: 139-142), eserin Türk edebiyatı tarihindeki yeri (Asker, 2003: 40-46), bunlardan başka adlarla bağlı konular (Asker, 2002b: 136-139), aynı zamanda zamirler (Asker, 2003c: 239-248; Asker, 2003ç: 168-171), ismin hâlleri (Asker, 2022c: 31-41) ve miktar kategorileri, (Asker, 2002ç: 28-32) sıfatlar (Asker, 2003d: 117-124), eserin bazı özellikleri (Asker, 2003a: 117-123) olmakla toplamda 10'dan fazla araştırma yayınlamıştır. Bütün bunların başka Ramiz Asker'in İstanbul'da çıkan Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisinde kapsamlı bir makalesi (Asker, 2003: 283-298) de yayınlanmıştır.

Ramiz Asker, Kutadgu Bilig manzumesini bilimsel yönden araştırmış, bu konuda 320 sayfalık bir monografi yazmıştır (Asker, 2003e). Bu araştırma, daha 1994'te eseri Azerbaycan Türkçesine çevirirken yapmayı planladığı bilimsel-eleştirel araştırma zaruretinden doğmuş bir monografiydi. Eser giriş, sonuç ve 6 bölümden oluşmaktadır. Ramiz Asker'in bu monografiyi yazmakla en büyük armağanı, eserin pratik öneminin gerekli tarafını ortaya koyması, Yusuf Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig manzumesinin Azerbaycan Filolojisinin, milli Türkolojinin bilimsel devriyesine dâhil etmesidir.

Giriş kısmında yazar, yazar ve eser hakkında genel bilgi vermiş, dönemin benzer eserleri ile kıyaslayarak Kutadgu Bilig manzumesinin onlar içerisindeki yerini belirlemiştir. Bu monografinin esas yeniliğinin eserin dilinin Azerbaycan yazılı abidelerinin, özellikle Kitab-i Dede Korkut'un dili, Ahmet Harami destanının dili, klasiklerimizden Nesimi, Hatayi, Füzuli, Gazi Burhaneddin, Yusuf Meddah, Kişveri ve başka temsilcilerinin dili ile kıyaslamasıdır.

Birinci bölüm Kutadgu Bilig Hakkında Genel Bilgiler adlanmaktadır. Bu bölümde yazar, eserin yazıldığı dönem ve muhit, Yusuf Balasagunlu'nun hayatı, eserin el yazma nüshaları olan Viyana (Herat), Kahire, Fergane (Nemenkan) nüshaları hakkında bilgi vermiş, eserin araştırma

tarihi, yapısı hakkında konuşmuştur. Bu bölümde, aynı zamanda mukaddime, I-XI bablar (1-397. beyitler), XII-XXXIII bablar (398-6520. beyitler), ekler, eserin türü, eserin kahramanları olan Küntoğdı, Aytoldı, Ögdülmiş, Odğurmuş, Küsemiş, Has Hâcib, Kumaru hakkında, bundan başka eserin yaranma fikri, kaynakları, İran, Hint, Çin, Batı-Yunan unsurları hakkında bilgi alabiliriz.

İkinci bölüm Kutadgu Bilig ve Azerbaycan Dili adlanmaktadır. Yazar eserin dilini tespit ederken bunu Yusuf Balasagunlu'nin kendi sözleriyle böyle belirtmiştir: Eser "Buğra Han tilinçe ve Türk lügetinçe"dir. Bu bölümde adından da belli olduğu gibi, eserin yazıldığı dil, eserin kelime hazinesi ve Kutadgu Bilig dilinin günümüz Azerbaycan Türkçesi ile benzer ve farklı yönlerinin tespiti hakkında araştırmalara yer verilmektedir.

Üçüncü bölüm Kutadgu Bilig'de İsim adlanmaktadır. Bu bölümde yazar, eserdeki ismin anlam türleri, somut nesneyi ve soyut kavramı ifade eden isimler, genel ve özel isimler, tek ve çoğul isimler, ismin yapı türleri, sade isimler, türemiş isimler, birleşik isimler, ismin miktar kategorisini tek tek gösterilmiş ve günümüz Azerbaycan Türkçesiyle kıyaslamalı şekilde araştırmıştır. Aynı zamanda ismin hâlleri olan: yalın, iyelik, yönelme, belirtme, bulunma, ayrılma hâlleri, ismin bağıllık ve haber kategorisi de çağdaş Türk dillerindeki yeri ve fonksiyonları belirtilmiştir. Gelenen sonuçlara göre o dönemde, gramerin bazı alanlarında ismin gelişimini devam ettirdiği, özellikle zamirlerden farklı olarak ismin haber kategorisinin daha tam şekillenmediği belirtilmiştir.

Dördüncü bölüm Kutadgu Bilig'de Sıfat adlanmaktadır. Yazar, eserde geçen sıfatların, hemen hemen hepsinin, yani tüm anlam çeşitlerinin günümüz sıfatları ile aynı olduğunu yazmaktadır. İnsana, doğaya ait olan bütün sıfatlar, özellikle renkle bağlı tüm sıfatların eserde canlı şekilde kullanıldığı tespitine varılmıştır. Bu bölümde yazar, sıfatın anlam çeşitleri, yapı bakımından türleri olan sade, türemiş birleşik sıfatlar, sıfatın kıyaslama derecelerini analiz etmiş ve eserde karşılaşılan sıfatlar üzerinde tespitlerde bulunmuştur.

Beşinci bölüm Kutadgu Bilig'de Sayı adlanmaktadır. Yazar bu bölümde eserde yer almış sayılar üzerinde araştırma yapmış, miktar (belirli ve belirli olmayan miktar sayıları) ve sıra sayıları, toplu sayıları tespit ederek günümüz Türkçeleri ile kıyaslayarak cümle içerisinde yerini ve verdiği anlamı araştırmış, aynı zamanda sayıların bir bölümü olan numaratif (sayısal) sözleri belirlemiştir.

Altıncı bölüm Kutadgu Bilig'de Zamirler adlanmaktadır. Zamirlerin geçen zaman içerisinde ve Türk lehçelerin hemen hemen hepsinde fazla değişime uğramadığı konusunda yazarın tespitleri Kutadgu Bilig üzerindeki araştırmalar sonucunda geldiği kanaatler içerisinde yer almaktadır. Kutadgu Bilig'de tek ve çoğul olan tüm şahıs zamirleri kullanılmıştır. Eserde şahıs zamirleri, işaret zamirleri, soru zamirleri, tayini ve dönüşlülük zamirleri, belirsiz zamirleri belirlenmiştir.

Sonuçta yazar, Kutadgu Bilig'in Orta Türk döneminin ilk ve en büyük edebi örneği olduğunu; genel Türk medeni tarihinde müstesna yeri ve ağırlığı olduğunu belirtmiş, kısa bir sürede eserin şöhret kazandığı ve belirli el yazmalarının yarandığını yazmıştır. Yazarın fikrinde belki eserin en önemli hususlarından biri de eserin sade ve temiz Türkçede kaleme alınmasıdır. Kutadgu Bilig Türk dilinin gelişim sürecini takip etmek, onun fonetik, leksik ve sözdizimi değişimlerini anlamak, çeşitli Türk lehçelerini kıyaslamak bakımından eşsiz bir eserdir. Kutadgu Bilig aynı zamanda bin yıl bundan önceki Türk toplumundaki manevi ve psikolojik havayı, dönemin tüm siyasi, içtimai, medeni, askeri durumunu sergiler. Bu bakımdan eser çok önemi kültürolojik, sosyolojik, etnografik kaynaktır, Türkler'de epik ve estetik fikrin gelişimini belgeleyen eşsiz bilgi çeşmesidir. İdeal devlet ve toplum anlayışının Türk epik fikrindeki modeli olmuş eser, tek Karahanlılar döneminin değil, bütün dönemlerin şah eseridir.

Sonuç kısmında aynı zamanda bütün bölümlerdeki başlıklar ve alt başlıklar altında ayrılmış konular üzere tek tek gelinmiş kanaatler gösterilmiştir. Kutadgu Bilig manzumesinin dilini çağdaş

Azerbaycan dili, klasik edebi örneklerin dili, özellikle destanlarımızın dili, bazı durumlarda diyalekt ve ağızların dili ile fonetik, leksik, yapıbilimsel olarak araştırılmış, benzer ve farklı yönler belirlenmiştir.

Kaynaklar kısmında eserin ortaya çıkmasında kullanılmış toplam 13 dilde olmakla 511 kaynak yer almıştır.

Kısaltmalar bölümünde bazı özel dilcilik, edebiyat terimlerin kısaltılmış şekilleri gösterilmiştir.

Ramiz Asker'in Kutadgu Bilig manzumesi konusundaki daha sonraki araştırmaları da bu alanda ilkler hesap edilmektedir. Onun Yusuf Balasagunlu ve Kutadgu Bilig manzumesi hakkında yazdığı 3 değerli eser daha vardır. Bunlar Kutadgu Bilig Bibliyografyası (Asker 2016), Kutadgu Bilig Hikmetleri (Asker, 2017a), Yusuf Balasagunlu ve Kutadgu Bilig Bibliyografyası (Asker 2017) kitaplarıdır.

Yazar bibliyografilerin temel yazılma nedenlerinin başında konuyla bağlı çok sayıda yayının olması ve bunların araştırmacılar için bir yere toplanma gereksinmesinin oluşmasını göstermekte: "Kutadgu Bilig iki asra yakındır ki, muhtelif ülkelerdeki Türkologların ve Şarkiyatçıların odak merkezindedir. Bugüne kadar eser, onun yazarı ve Karahanlılar dönemi hakkında saysız hesapsız kitap, monografi, makale ve tez kaleme alınmıştır. Kutadgu Bilig hakkında ilk makale ünlü Fransız Şarkiyatçı Pierre Amadee Jaubert tarafından 1825'te Journal Asiatique'in 6. sayında yayımlanmıştır. O tarihten geçen dönem zarfında Yusuf Has Hâcib Balasagunlu ve Kutadgu Bilig'le ilgili kaynakları yansıtan 22 bibliyografya hazırlanmıştır" (Asker, 2017: 5-6).

Övünmeğe değer ki bu bibliyografyaların ikisi Bakü'de Ramiz Asker tarafından hazırlanmıştır.

Ramiz Asker Kutadgu Bilig bibliyografisinin hazırlanması aşamasında daha önce hazırladığı kaynakçaların temel oluşturduğunu yazmakta: "Üç kez kaynakça hazırladım. Bunlardan ilki Kutadgu Bilig manzumesinin Orta Asya'da, Azerbaycan'da ve Çin'de tetkiki tarihine ayrılmıştır (Asker, 2002a: 95-100). İkinci kaynakça Kutadgu Bilig monografisinin son kısmında (Asker 2003f: 280-314) verilmiştir. Burada 511 ilmi kaynak toplanmıştır. Üçüncü kaynakça ise bir kaç ay önce basılan Kutadgu Bilig Bibliyografyası kitabıdır" (Asker, 2017: 6-7). İlk bibliyografiden bir sene sonra hazırladığı 2. kitabını da buraya dâhil edersek bu kaynakların sayısı 4'e yükselir.

2016'da Yusuf Has Hâcib Balasagunlunun doğumunun 1000. yıldönümü kutlamalarına armağan edilmiş Kutadgu Bilig Bibliyografyası kitabı (Asker, 2016) yayınlanmıştır. Kitaba Batı (Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan, Macar ve Rus), Doğu dillerinde (Arap, Tacik, Çin, Japon), ayrıca Türk dillerinde (toplam 20 dil) 1540 kaynakça dâhil edilmiştir. Kitaptaki bu kaynakların dillere ayrılması bu şekildedir: Bunlardan 651 kaynak Türkçe, 254 kaynak Rusça, 239 kaynak Kazakça, 74 kaynak Uygurca, 67 kaynak Kırgızca, 61 kaynak İngilizce, 56 kaynak Özbekçe, 46 kaynak Almanca, 32 kaynak Azerbaycan Türkçesinde (bunların 14'ü yazarın kendisine aittir), 30 kaynak Çince, 11 kaynak Fransızca, 6 kaynak Tatarca, 3 kaynak İtalyanca, 3 kaynak Macarca, 2 kaynak Karakalpakca, 1 kaynak Türkmençe, 1 kaynak Başkurtça, 1 kaynak Tacikçe, 1 kaynak Arapca, 1 kaynak da Japoncadır.

Doğal olarak bu rakamlar sabit değil, araştırmalar yapıldıkça değişecektir. Yazarın tespitine göre 1916 yılını esas alarak Kutadgu Bilig en çok Türkiye'de, Rusya'da ve Kazakistan'da araştırılmıştır. Yazar bu rakamın Azerbaycan'da düşük olmasına üzülmüş "imrenecek bir düzeyde" olmadığını belirtmiştir.

2017'da Yusuf Balasagunlu'nun doğumunun 1000. yıl programları devam etmiş ve bu vesileyle Ramiz Asker'in araştırmaları ve yayınları da devam etmiştir. Yeni araştırmalar sonucunda

Kutadgu Bilig'le bağı yeni künyelere ulaştıkça o, bibliyografiyi yeniden çalışmış eklemeler ve düzenlemelerle Yusuf Balasaguni ve Kutadgu Bilig Bibliyografyası kitabını (Asker, 2017) yayınlamıştır.

Yazar bibliyografyanın yeniden yayınlama nedenlerini bu şekilde yazmıştır: “Kutadgu Bilig'in en son, yani 22. kaynakçası ise elinizdeki şu küçük kitaptır. Aslında bu, benim Kutadgu Bilig Bibliyografyası (2016) adlı kitabımın genişletilmiş yeni baskısı sayılabilir. Ben burada gözden kaçmış bazı kaynakları, çeşitli dönemlerde Türkçe, Azerbaycan, Kazak, Özbek, Uygur, Kırgız, Türkmen, Tatar, Başkurt, Karakalpak Türkçelerinde, Arap, Fars, Tacik, Rus, Çin, Japon, Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Macar dillerinde (toplam 21 dilde) kaleme alınmış tam 3000 kaynak toplamışım. Bana kalırsa, bu rakam gerçek kaynakların hepsini yansıtmıyor, ancak büyük kısmını kapsadığına şüphe yoktur” (Asker, 2017: 10).

Kaynakların çoğu kısmı orijinalinde olduğu gibi verilmiştir. Örneğin, Kazakça kaynaklar Kiril alfabesi ile gösterilmiştir. Çünkü günümüzde Kiril alfabesini kullanan Kazaklar'ın fonetik durumunu Latin alfabesi tam karşılamaz (mesela: *ҫ, u, к*). Bu gibi durumlarda kolaylık sağlanması için Kazakça, Özbekçe, Kırgızca, Karakalpakça ve Tacikçe kaynaklar Kiril alfabesi ile verilmiştir. Günümüzde Arap alfabesini kullanan Uygurlar'ın eserleri ise Latin alfabesi ile verilmiştir. Rusça eserler de Kiril alfabesi ile gösterilmiştir. Kitapta her birinin birer kaynağı olduğu için Arapça, Farsça ve Japonca da Latin harfleriyle verilmiştir. Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan, Macar kaynaklar, orijinalinde verilmiştir. Bibliyografide rahat ve kolay arama yapmak amacıyla kronolojik dizilişten imtina edilmiş, sıralama sadece alfabetik sıraya göre dizilmiştir. “Çince kaynakları bilerekten iki alfabe ile verdik. Onların bir kısmını Latin alfabesiyle transkript ettik. Maksat yazar, makale ve dergi adlarının Çince telaffuzu ve nasıl yazıldığı, eserlerin nerede basıldığı üzerine okurlara bilgi vermek, bir bakıma merak gidermektir. Kaynakların diğer kısmını hiyerogliflerle Çince orijinalde sunduk. Bunsuz kaynakları internette aramak ve bulmak mümkün değildir” (Asker, 1917: 10-11).

Kitapta yer almış 3.000 kaynağın dillere ayrılması bu şekildedir: Bunların 807 kaynak Türkçe (bunların 7'i yazarın kendisine aittir), 575 kaynak Uyğurca, 524 kaynak Çince, 350 kaynak Kazakça, 329 kaynak Rusça, 97 kaynak Kırgızca, 97 kaynak İngilizce, 89 kaynak Özbekçe, 49 kaynak Almanca, 38 kaynak Azerbaycan Türkçesinde, 15 kaynak Fransızca, 6 kaynak Tatarca, 3 kaynak İtalyanca, 3 kaynak Macarca, 2 kaynak Karakalpakça, 1 kaynak Türkmence, 1 kaynak Başkurtça, 1 kaynak Farsça, 1 kaynak Tacikçe, 1 kaynak Arapça, 1 kaynak Japoncadır.

Yusuf Balasagunlu'nun doğumunun 1000. yıl programları çerçevesinde 2017 yılında Ramiz Asker'in bu konuda bir eseri daha yayımlandı. Bu Kutadgu Bilig Hikmetleri kitabıydı. Bu kitapta Yusuf Balasagunlu'nun meşhur didaktik eseri Kutadgu Bilig manzumesinden derlenmiş hikmetli sözler ve felsefi kelimeler toplanmıştır. Yazar kitaba geniş ön söz yazarak Kutadgu Bilig manzumesini siyaset, toplum ve devlet, güzel ahlak hakkında değerli bir eser olarak nitelendirmiştir. Yazar sözlerini böyle bitirmiştir: “Ümit ederim ki, bu kitapta Kutadgu Bilig manzumesinden seçilmiş hikmet ve aforizmler, öğüt ve nasihatlar, kanatlı ifadeler, ibretli sözler ve didaktik fikirler Yusuf Balasagunlu'nun ne denli büyük bir mütefekkir, bilge filozof, dünya görmüş aksakal, ince ruhlu şair olduğunu gösterecek, bu dahi insan genç kuşaklara talim-terbiye bağışlayacak, gençler ona rahmet söyleyecek, eserinden ise hem kut hem de bilgi (bilgi) alacaklar” (Asker, 2017: 15).

Azerbaycan'da bağımsızlıktan sonra abide Türk yazılı ve sözlü eserlerin öğrenilmesine ve aynı zamanda öğretilmesine başlandı. Günümüzde Kutadgu Bilig manzumesi lise ve üniversitelerde öğretilmektedir. Çeşitli ders kitaplarında Yusuf Balasagunlu ve onun şah eseri Kutadgu Bilig

hakkında genel bilgi verilmiş, eserden parçalar yer almıştır. Genç kuşakların yetişmesinde bu kitabın eğitici ruhu hiç değerini kaybetmemiş ve her zaman yeni ve güncel olarak öğrencilerin hayatına dokunmuştur. Üniversitelerde bugün Türkoloji ve Türk Halkları Edebiyatı bölümlerinde zorunlu ders olarak verilen Yusuf Balasagunlu'nun Kutadgu Bilig manzumesi bir dönem ve özel kurs olarak lisans ve lisansüstü eğitimde öğretilmektedir.

Sonuç

Kutadgu Bilig manzumesi eski dönemlerden beri Azerbaycan'da belirli bir grup insanlar arasında bilinmekteydi. XIX yüzyılın sonu-XX yüzyılın başlarında eser hakkında Rus ve Avrupa Türkologlarının yayınlarına dayanarak bilgi sahibi olan araştırmacıların sayısı artmaktaydı. Eserden ilk olarak 1927'de Emin Abid tarafından şiir türleri hakkında araştırmalarında kullanılmış ve hakkında bilgi verilmiştir. Sovyetler Birliği'nin yasaklamasıyla beraber 1970'lere kadar eser ve yazar hakkında yazılı hiçbir kaynak bulunmamaktadır. Bundan sonra az sayıda ve yüzeysel yazılar olsa da bunlar yetersiz olmuştur. Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra Kutadgu Bilig manzumesi de Türkologlar arasında hak ettiği değeri almış ve 1994'te tam metin olarak Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir. Bu dönemde eserin şiirsel çevirisi de yapılmış, bazı kısımları toplu yayınlarda yer almıştır. 2003'de Kutadgu Bilig manzumesi hakkında ilk defa olarak kapsamlı araştırma eseri yazılmış, eser birçok yönden, özellikle de dil konularında araştırılmıştır. Yazar Ramiz Asker, aynı zamanda Kutadgu Bilig üzerine tez yazmış ve başarıyla doktorasını savunmuştur. Bundan sonra aynı yazar tarafından eser hakkında çeşitli yayınlar basılmış, bibliyografi ve derlemeler şeklinde yeni yayınlar ortaya çıkmıştır. Özetle bildirmek gerekirse Yusuf Balasagunlu ve onun eşsiz eseri Kutadgu Bilig manzumesi Azerbaycan'da esasen bağımsızlık döneminden sonra çeviri metni ve araştırma eseri olarak okurların ve uzmanların beğenisine sunulmuştur. Bu alanda Azerbaycan Türkologlarının emeği ve çabaları inkâr edilemez, ama Kutadgu Bilig adını söylerken Azerbaycan'da ilk akla gelen Prof. Dr. Ramiz Asker ismidir. O bunu gergin emeği, uzun araştırma ve çalışma azmiyle kazanmıştır.

Kaynak

1. Asker, R. (2002). "Qutadğu Bilig Poemasının Leksikası", Dede Qorqud Toplusu, №2(4). s. 34-36.
2. Asker, R. (2002a). "Qutadğu Bilig Poemasının Orta Asiya'da, Azerbaycan'da ve Çin'de Tetkiki Tarihinden", Filologiya Meselelerine Dair Tematik Toplu, № 3-4. s. 95-100.
3. Asker, R. (2002b). "Qutadğu Bilig'de Adlar", Şarkşinaslığın Aktüel Problemleri. Prof. Vasim Memmedaliyevin Yubileyine hesr edilmiş Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı. s. 136-139.
4. Asker, R. (2002c). "Qutadğu Bilig'de İsmın Hal Kategoriyası", Qafqaz Üniversitetinin Elmi Eserleri. №10. s. 31-41.
5. Asker, R. (2002ç). "Qutadğu Bilig'de İsmın Kemiyyet Kategoriyası", Bakü Üniversitetinin Elmi Eserleri, Humanitar seriya. №4. s. 28-32.
6. Asker, R. (2003). "Kutadgu Bilig'in Dili ve Kelime Hazinesi Üzerine", Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi. №4. s. 283-298.
7. Asker, R. (2003a). "Kutadgu Bilig'le İlgili Yanlış Yorumlar", Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan. İstanbul, s. 117-123.
8. Asker, R. (2003b). "Qutadğu Bilig: Türk Edebiyatında Mövqeyi", Dede Qorqud Toplusu. №2. s. 40-46.

9. Asker, R. (2003c). “Qutadğu Bilig’de Evezlik Kitabı-Dede Qorqud’la Mükayesede”, H.Aliyev ve Azərbaycan Filologiyası. Bakı: Bakı Universiteti neşri. s. 239-248.
10. Asker, R. (2003ç). “Qutadğu Bilig’de Evezlik”, Tetkikler. Prof. V.İ.Aslanovun 75 İllik Yubileyinə hesr olunmuş Elmi Konfransın materialları. Bakı: Elm. s. 168-171.
11. Asker, R. (2003d). “Qutadğu Bilig’de Sıfat”, Tetkikler. AMEA Nesimi adına Dilçilik İnstitutu. №2. s. 117-124.
12. Asker, R. (2003e). Qutadğu Bilig. Bakı: Elm.
13. Asker, R. (2003f). “Edebiyyat”, Qutadğu Bilig. Bakı: Elm. s. 280-315.
14. Asker, R. (2004). Yusif Balasağunlu’nun Qutadğu Bilig Poemasında Adlar (Azərbaycan Dili ilə Mukayesede). Basılmamış Doktora tezi. Bakı.
15. Asker, R. (2004a). Yusif Balasağunlu’nun Qutadğu Bilig Poemasında Adlar (Azərbaycan Dili ilə Mukayesede). Doktora tezi othereferatı. Bakı.
16. Asker, R. (2005). “Yusif Balasağunlu’nun Qutadğu Bilig Eseri”, Türkologiya Kafedrasının Magistr pilləsi için fenn programları. Bakı: Bakı Universiteti neşri. s. 139-143.
17. Asker, R. (2016). Kutadgu Bilig Bibliyografyası. Bakı.
18. Asker, R. (2016a). “Kutadgu Bilig” Manzumesinin Azərbaycan’da Tetkiki Tarixindən”, Yusuf Has Hâcib’in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünya Görüşünün Şaheseri. Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. 18-20 Kasım 2016 / ed. Kavas A. vb. İstanbul. s. 248-252.
19. Asker, R. (2017). Yusuf Balasağuni ve Kutadgu Bilig Bibliyografyası. Bakü.
20. Asker, R. (2017a). Qutadğu Bilig Hikmetleri. Bakı.
21. “Balasağuni Yusif Has Hacib”. (1976). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. – C.1. Bakı. s. 582.
22. Balasağunlu Yusif. (1994). Qutadqu Bilik. Xoşbehtliye Aparan Elm / Çeviri K. Veliyev, R. Asker. Bakı: Azərneşr.
23. Balasağunlu Yusif. (1998). Qutadqu Bilik / Şiirsel çeviri H. R. Ulutürk. Bakı: Genclik.
24. Balasağunlu Yusif. (2006). Qutadqu Bilik / Çeviri K. Veliyev, R. Asker. 2. Baskı. Bakı: Avrasiya Press.
25. Balasağunlu Yusif. (2017). Qutadğu Bilig (poema) / Şiirsel çeviri H. R. Ulutürk. Bakı: Kitab Klubu.
26. “Balasağunlu Yusif”. (1999). Min Beş Yüz İlin Oğuz Şeiri (Antologiya) / Haz. Anar. Bakı: Azərbaycan neşriyatı. s. 45-47.
27. Emin Abid. (1927). “Heca Vezninin Tarihi (Edebiyat Teoriyası Hakkında)”, Maarif İşçisi Dergisi, №3(23), s. 50-55.
28. Emin Abid. (1930). “Türk Halkları Edebiyatında Mani Nevi ve Azərbaycan Bayatılarının Hususiyetleri”, Azərbaycanı Öğrenme Yolu Dergisi, №4-5(9-10), s. 9-42.
29. Nerimanoğlu K.V., Asker R. (1994). “Dövlətçilik Hakkında, Büyük Kitabın Tercümesi Hakkında Söz”, Balasağunlu Yusif. Qutadqu Bilik. Xoşbehtliye Aparan Elm / Çeviri K. Veliyev, R. Asker. Bakı: Azərneşr. s. 3-7.
30. Nerimanoğlu K.V., Asker R. (2006). “Dövlətçilik Hakkında, Büyük Kitabın Tercümesi Hakkında Söz”, Balasağunlu Yusif. Qutadqu Bilik. Xoşbehtliye Aparan Elm / Çeviri K. Veliyev, R. Asker. Bakı: Avrasiya Press. s. 3-7.
31. Ulutürk, H. R. (1998). “İlk Möhteşem Abidemiz”, Balasağunlu Yusif. Qutadqu Bilik / Şiirsel çeviri H. R. Ulutürk. Bakı: Genclik. s. 8-12.

32. Асланов, В. (1970). “О лексических параллелях в “Кутадгу Билиг” и в азербайджанском языке”, Советская тюркология. №4. с. 43-47. (Aslanov, V. Kutadgu Bilig’de ve Azerbaycan Dilinde Kelime Paralelleri, Sovyetskata Türkologiya Dergisi).
33. Кероглы, Х. (1970). “Алп Эр Тонга и Афрасияб по Юсуфу Баласагуни, Махмуду Кашгари и другим авторам”, Советская тюркология. №4. с. 108-115. (Köroğlu, H. Yusuf Balasaguni, Mahmut Kaşgarlı ve Diğer Yazarlara Göre Alp Er Tonga ve Afrasiyab, Sovyetskaya Türkologiya Dergisi).
34. Рустамова, А. (1970). “О некоторых параллелях в “Кутадгу Билиг” Юсуфа Баласагуни и средневековой азербайджанской поэзии”, Советская тюркология. №4. с. 116-119. (Rüstemova, A. Yusuf Balasaguni’nin Kutadgu Bilig Eseri ve Orta Asırlar Azerbaycan Şiirinde Bazı Paraleller Üzerine, Sovyetskaya Türkologiya Dergisi).

УДК 37.026.5

Ниненко И.С., Абдрахманова Р.Дж.

Борбордук Азиядагы эл аралык университет

Ниненко И.С., Абдрахманова Р.Дж.

Международный университет в Центральной Азии

Ninenko I.S., Abdrakhmanova R.J.

International University in Central Asia

**КЫЛЫМ КАРЫТКАН КӨПҮРӨЛӨР: ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ЖАНА АМЕРИКА
ПРОГРЕССИВИЗМИНИН ПЕДАГОГИКАЛЫК ИДЕЯЛАРЫ
МОСТЫ ЧЕРЕЗ ВЕКА: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
И АМЕРИКАНСКОГО ПРОГРЕССИВИЗМА
BRIDGES ACROSS THE CENTURIES: PEDAGOGICAL IDEAS OF ZHUSUP
BALASAGYN AND AMERICAN PROGRESSIVISM**

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Жусуп Баласагындын психологиялык-педагогикалык көз караштары америкалык прогрессивизмдин контекстинде талданып, дүйнөнү таанып билүүнүн жана инсандык өсүштүн негизи катары билимдин жана агартуунун ролуна көңүл бурулат. Жалпы негиздери жана ыкмалары өзгөчөлүктөрү каралат.

Аннотация: Статья анализирует психолого-педагогические воззрения Жусупа Баласагына в контексте американского прогрессивизма, сосредотачиваясь на роли просвещения и знаний как основы познания мира и личного роста. Рассматриваются общие принципы и особенности подходов.

Abstract: The article analyzes the psychological and pedagogical views of Zhusup Balasagyn in the context of American progressivism, focusing on the role of enlightenment and knowledge as the basis for cognition of the world and personal growth. The general principles and features of the approaches are considered.

Негизги сөздөр: Жусуп Баласагын; көз караштары; америкалык прогрессивизм; билим; ыкмалар; праксиз; прагматизм; мугалим.

Ключевые слова: Жусуп Баласагын; воззрения; американский прогрессивизм; знания; принципы; праксиз; прагматизм; учитель.

Keywords: Yusuf Balasaguni; views; American progressivism; knowledge; principles; praxis; pragmatism; teacher.

В современном педагогическом дискурсе заметно возрастает интерес к этико-дидактическим традициям. Поэтому анализ поэмы Жусупа Баласагына «Благодатное знание», в которой рассматриваются вопросы мудрости правления, смысла жизни и социальной ответственности, описываются универсальные принципы морали и поведения, - представляется актуальным и значимым для современных исследователей в современном контексте педагогических идей. Необходимость анализа древней дидактической поэмы «Кутадгу Билиг» выдающегося поэта и мыслителя Юсуфа Хас Хаджиба Баласагуни, написанной им в 1069 – 1070 г. н.э. обусловлена несколькими факторами:

Вечная актуальность педагогических проблем: вопросы воспитания, образования и самосовершенствования, затронутые в «Благодатном знании», остаются актуальными и сегодня. Поэма предлагает вечные истины воспитания, применимые в разных культурных и исторических контекстах.

Вклад в междисциплинарные исследования: сравнительный анализ позволяет обогатить современную педагогическую науку мудростью древних мыслителей. Он способствует междисциплинарному подходу к изучению педагогических проблем, синтезируя современные теории с древними практиками.

Поиск универсальных принципов воспитания: анализ поэмы может помочь выявить универсальные принципы воспитания, применимые независимо от времени и места. Это позволит создать более эффективные и универсальные методы обучения и воспитания.

Критический анализ современных подходов: сравнение с древними педагогическими идеями позволяет критически оценить современные педагогические подходы, выявив их сильные и слабые стороны. Это важно для совершенствования современной педагогической практики.

Исследователи указывают ещё на *непрерывность образования:* - работа «Кутадгу билиг» служит **мостом** между древними знаниями и современной образовательной практикой. Изучение работ Жусупа Баласагына позволяет проследить эволюцию педагогических идей и понять, как исторические концепции могут быть адаптированы к современным условиям [1].

Современной студенческой молодежи необходимо знать истоки своей культуры, морали и нравственных принципов, принципов управления государством, морально-этические нормы служащего, создания и сохранения семейных традиций, значимость знаний (мудрости) и многие вопросы нравственного характера, которые отражены в этико-философском шедевре нашего далекого соплеменника, земляка Юсуфа Хасс Хаджиба Баласагуни (Жусупа Баласагына), создавшего дидактическую поэму «Кутадгу Билиг» («Благодатное знание»). Жусуп Баласагын родился в 1015/1016 в Баласагыне, известный так же под названием Күз-Орду (бейт 57, бейт 23-24), ныне – город Токмок в Чуйской долине Кыргызской Республики. Творение Жусупа Баласагына является одним из первых произведений исламской тюркской литературы, написанный в 1069-1070 г. В Предисловии мы читаем: «... в восточных владениях, в государстве Туркестана никто не составил свода лучше этой книги, сочинённой на языке бограхановском и тюркской речью (строки 12-15)

[2, с. 518]. «Она [поэма] – бограханова чад, / И явственна ханская речь [её] склада (бейт 23). Бограхоновский язык – письменно-литературный язык, распространённый в Караханидском государстве (840 – 1212) эпохи правления хана ханов Тавгач (Тафгоч)-Кара-Богра-хана (см. с. 501). Поэма состоит из более 13 тысячи строк, т.е. 13290 стихотворных строк.

Одним из существенных свойств тюркоязычной классической поэзии в её лучших образцах и в последующие века её развития является то, что никаких «поэтических красот» в ней нет, основу образца обычно составляет рационалистическая окрашенность бейта, контраст или гармония смыслов, содержащихся в двух мисра в бейте. В описательных же моментах,двигающих повествование, поэтическая речь обычно бывает как бы «протоколно» сжатой [2, с. 535]. Из существующих «Кутадгу билиг» трёх рукописей, так, в Наманганской рукописи имеются тюркские слова: *ugan, bayat, täŋgi* вместо Allah; *jalavaç, savçi* вместо *reugamber*; *tort äs* вместо *sahabe, çahar jar* и др. Основная идея поэмы основывается на четырёх принципах, или постулатах, которые излагаются через олицетворение героев: 1. Твердый правильный закон (*kohitörü*), олицетворением которого является правитель Кюнтогды (в переводе звучит как «Взошло солнце»). 2. Счастье (*kut*). Его олицетворение является образ справедливого визиря Айтолды (в переводе «Полная луна»). 3. Разум (*ukuş*). Его олицетворяет сын визиря Огдюльмиш (в переводе «Благоразумный»). 4. Будущее, загробная жизнь (*âkibet*). Это понятие олицетворяет отшельник, брат визиря Одгурмиш (в переводе «Пробуждение»). На кыргызском языке четыре принципа звучат так: 1. Адилдик – справедливость, честность. 2. Даулет – достояние, богатство, государство. 3. Акыл – ум, разум. 4. Канаат – удовлетворение, довольствование малым.

«Кутадгу билиг» на кыргызском языке звучит как «Кут билим»: Кут – «благо», «счастье» + Билим – «знание», то есть, «Знание, дарующее счастье». В. В.Бартольд, С. Е. Малов – «Осчастливливающее управление». В Китае «Благодатное знание» имеет значение «Свод благочиний»; в Иране – «Книга шахов»; в Турции – «Книга наставления властителям». У переводчика Гребнева Н. – «Наука быть счастливым». Уже из приведённых названий можно заключить, что поэма Жусупа Баласагына как дидактическая поэма, жанр (наречений) уходит в глубочайшую древность, и в ней отражены общечеловеческие идеи, идеалы и мысли, волновавшие все народы во все времена. Выдающийся мыслитель и поэт исследовал вопросы морали, нравственности, чести, справедливости и закона, семьи и воспитания вопросы, которые не потеряли свое значение и сегодня.

И одним из важнейших вопросов является приобретение знаний. В главах 6, 7, 9, 10 Жусуп Баласагын кратко излагает своё восприятие мира, опирающееся на знание: язык – величайший дар человеку от бога; добрые дела. Превыше всего ставится знание, которые и определяют все человеческие достоинства: «Приобретай знания будь человеком возвышай себя! / Или назовись животным удались от людей!» Именно через знание приобретаются жизненно-практические, эстетические качества, необходимые везиру, военачальнику, хаджибу, секретарю, послу, писцу, казначею, повару, виночерпию, ученому, лекарю, толкователю снов, магу, звездочету, купцу, скотоводу, ремесленнику и многим другим (см. соответствующие главы). Например: «Среди должностей – самая тонкая – должность хаджиба» (бейт 2484). «Для хаджиба нужны десять качеств: острый глаз, чуткое ухо, щедрое сердце приятное лицо, хорошая одежда, высокий стан, приятная речь, разум, ум, знание» (бейты 2487 – 2488). Или другой вариант: «Все знать и радеть обо всем до конца / Великий хаджиб должен в поте лица. / И если подумать, суть дел разумея, / Служение хаджиба – всех служб тяжелее. / Зовёшься хаджибом – всем этим владей - / И сможешь вести за собою

людей. / Об этом суждение поэта глубоко, / Несведущим слово его – будто око: / «Хаджиб должен десять достоинств иметь / И оком, и слухом, и сердцем владеть, / Быть умным и статным красивым и ладным, / Разумным и мудрым и – делу радеть!».

В поэме красной нитью проходят многие идеи психолого-педагогического характера. И сегодня идеи Жусупа Баласагына свежи и актуальны в современном генезисе и развития педагогической мысли второй половины XX века и начала XXI века. Сравним идеи об обучении с раннего детства, когда воспитание и обучение являются самыми продуктивными: «Внушай сыну с детства благие науки». «Кто с детства учён, всё дано ему в руки «Ведь то, что в младенчестве познано, дети не смогут забыть пока живы на свете». Или: «Кто мудр и учён – благородством велик». «Очнись от неведения – станешь счастливым». Именно знание, по мнению поэта, даёт человеку счастье. Именно знание оставляет после себя доброе имя: «Хочу, я, о мудрый о слове сказать / Ученья и знания воспеть благодать / Учением и знанием достигнешь высот / И два этих блага приносят почёт».

Знаковым для современного общества являются строки из поэмы «Вопрос элика к Огдюльмишу» (1656) и «Ответ Огдюльмиша элику» (1660). «Вопрос элика к Огдюльмишу»: «О сын мой, - сказал он, - к тебе моё слово, / Ответствуй мне волей сердечного зова. / Что людям на пользу идет – ты ответь, / И в чем им дано этой пользой владеть?». «Ответ Огдюльмиша элику»: «О бек мой, - ему отвечал Огдюльмиш, - / Ты – знаний оплот, над людьми ты стоишь. / В обоих мирах пользой самую главной / Пребудут благие дела, достославный! / (1660) Второе – стыдливым быть, третье – правдивым, / Муж трех этих доблестей будет счастливым. / Кто ладен в делах, того любит народ, / Правдивому мужу и честь и почет. / Стыдливость и совесть – преграда порокам, / Бесстыжий томится в недуге жестоком. / И кто благороден и честен в делах, / Тому дано счастье в обоих мирах. / Правдивость, стыдливость и доброе дело / В единстве – залог преблагого удела!» [с.147].

О роли знаний в своей эстетико-дидактической поэме «Кут билим» Жусуп Баласагын рассматривает в *главах, посвящённых профессиям и ремёслам*: поэт описывает различные профессии и ремёсла, подчёркивая важность практических навыков и умений; приводит примеры того, как теоретические знания применяются на практике для достижения конкретных результатов. В *главах о морали и этике* показывается мыслителем, как знание моральных принципов и норм поведения помогает в жизни и взаимодействии с людьми. Практическое применение здесь проявляется в умении строить отношения, разрешать конфликты и достигать социальной гармонии. В *главах о государственном управлении и мудром правлении*, философ показывает, как знания в области истории, политики и права применяются на практике для управления государством и обеспечения благополучия народа. *Главы о самосовершенствовании*: в поэме уделяется большое внимание самосовершенствованию, что невозможно без практического применения знаний. При этом делается акцент на самоконтроле, самодисциплине и необходимости постоянной работы над собой. *Главы, содержащие пословицы и поговорки*: автор поэмы «Кут билим» широко использует для своих дидактических целей народную мудрость, устное поэтическое творчество тюркских народов. Пословицы и поговорки часто содержат краткие выводы о практическом применении знаний и опыта в жизни. Самок важное то, что читая поэму, мы приближаемся к пониманию того, как теоретические положения поэмы трансформируются в рекомендации по поведению и действиям в различных жизненных ситуациях.

Почти пять веков спустя после «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагына появляется у европейцев в эпоху Ренессанса методология и философия образования. А во второй половине XIX зарождается и развивается американская педагогика, определяются основные принципы школьного образования, выдвигаются требования и компетенции, которым должен соответствовать идеальный школьный учитель [4]. Все направления и философия американского образования имеют свои корни в европейской мысли: идеализм Платона и Гегеля, прагматизм или инструментализм, религиозные школы с уклоном на философию неотомизма, установки в теориях современного рационализма и экзистенциализма [4, с. 119].

Идеи Жусупа Баласагына актуальны во взаимосвязи с историко-педагогическим процессом развития американского школьного образования. Речь идет об идее о подчинении знания практическим интересам общества: «знания во всяком деле с самого начала приносят деньги» (Жусуп Баласагын). Знания необходимы людям и ценность знания измеряется в применении на практике. Основным тезисом школьного образования стало слово «ПРАКСИС», можно сказать - «ключевое слово» для движения педагогики американского прогрессивизма.

Педагогика американского прогрессивизма — это педагогическое движение, возникшее в конце XIX — начале XX веков как реакция на традиционные, преимущественно авторитарные методы обучения, господствовавшие в американских школах. Прогрессивисты стремились создать более гуманную и эффективную систему образования, отражающую изменения в обществе и психологии. Характерными чертами педагогики американского прогрессивизма являются: 1) Центром обучения является ребенок: а) *Индивидуальные потребности*. Подчеркивается важность учета индивидуальных потребностей, интересов и способностей каждого ученика. Обучение должно было подстраиваться под ребенка, а не наоборот; б) *Активное участие*: ученики не должны были быть пассивными слушателями, а активно участвовать в процессе обучения; в) *Самостоятельность*: прогрессивисты стремились развивать у учеников самостоятельность, способность к самообразованию и критическому мышлению. 2) Опыт как основа обучения: а) *«Учиться, делая» (learning by doing)*: знания должны были извлекаться из личного опыта учеников, через практическую деятельность, эксперименты и исследования; б) *Связь с реальной жизнью*: учебный материал должен был быть связан с реальной жизнью и интересами учеников, чтобы сделать обучение более значимым и понятным. 3) Социальная направленность образования: а) *Демократические ценности*: школа рассматривалась как место для воспитания демократических ценностей, уважения к другим людям и гражданской ответственности; б) *Социальная адаптация*: образование должно было помогать ученикам адаптироваться к обществу и принимать в нем активное участие; в) *Кооперация и сотрудничество*: в классе поощрялись кооперация и сотрудничество между учениками, формировались навыки групповой работы и взаимопомощи.

Самыми известными представителями этого движения стали: *Джон Дьюи*: самая влиятельная фигура в американском прогрессивизме. Его философия прагматизма оказала огромное влияние на педагогические идеи этого движения [5]. В своем главном труде Дьюи Дж. *Democracy and Education (1916)* подробно излагает свою концепцию образования как инструмента для построения демократического общества. Его основные идеи: обучение через опыт (“learning by doing”), роль школы как “миниатюрного демократического общества”, активное участие учащихся, развитие критического мышления и способности к решению проблем [5]. *Франсис Паркер*: известна своим подходом к обучению, который

подчеркивал роль личного опыта и активного участия учеников [6]. *Уильям Килпатрик*: развивал идеи проектного обучения (project method), при котором ученики работали над проектами, связанными с их интересами [7]. Принципы кооперативного обучения основываются на трудах представителей педагогики американского прогрессивизма.

Несмотря на позитивное влияние, американский прогрессивизм в образовании подвергался критике. К недостаткам относят: *недостаток структуры*: слишком большая свобода и отсутствие структуры в обучении приводят к недостаточному уровню знаний и навыков. Наблюдаются *трудности в оценке результатов*: оценить эффективность прогрессивистских методов было сложно из-за отсутствия стандартных тестов и критериев оценки; *не учитывает различия в способностях*: универсальный подход может не учитывать различия в способностях и темпах обучения учеников.

В целом, педагогика американского прогрессивизма оказала огромное влияние на развитие современной педагогической мысли. Многие из его идей, такие как активное обучение, учёт индивидуальных потребностей и связь обучения с жизненным опытом, остаются актуальными и сегодня.

Есть ли точки соприкосновения между идеями Юсуфа Баласагуни о знании учеников через практику и идеями Джона Дьюи?

Да, несмотря на разделяющие их века и культуры, между идеями Юсуфа Баласагуни и Джона Дьюи есть точки соприкосновения в отношении обучения через практику.

Жусуп Баласагын в своей дидактической поэме «Благодатное знание» акцентировал внимание на важности практического применения знаний. Он считал, что истинные знания приобретаются не просто через чтение и запоминание, а через опыт, наблюдение и применение полученных знаний на практике. Это отражено в его идеях о необходимости понимать суть вещей, уметь использовать полученные знания для решения проблем и достижения целей.

Джон Дьюи, как ключевая фигура американского прогрессивизма, в своей педагогической теории также делал упор на «обучение через действие» («learning by doing»). Он считал, что процесс обучения должен быть практическим, ученики должны активно взаимодействовать с окружающим миром, решать проблемы и применять полученные знания. Это подразумевает активное участие учеников в проектной деятельности, экспериментах и наблюдениях, а не просто пассивное восприятие информации. Таким образом, основной принцип педагогического прагматизма Дж. Дьюи – обучение через опыт. Он отрицал объективность истины и отождествлял её с полезностью, выдвинув тезис: «Истинно то, что полезно», понятия и теории рассматривал лишь как инструменты приспособления к внешней среде. Знание, в понимании Дж. Дьюи, имеет ценность, если его можно применить на практике. Во время игровой и трудовой деятельности происходит достижение истины (Жусуп Баласагын), а «Обучение посредством делания» - соответствует природе ребёнка, следовательно, содержание образования – это решение различных жизненных задач, приобретение опыта и его обогащение во время процесса обучения.

Таким образом, хотя Жусуп Баласагын уделял больше внимания моральным и этико-философским аспектам практического применения знаний, а Джон Дьюи — учебному процессу в школе, оба мыслителя сходились в основном на следующих пунктах:

Во-первых, практическое применение знаний: оба подчеркивали необходимость связи между теорией и практикой.

Во-вторых, опыт как основа познания: обучение должно быть связано с личным опытом ученика.

В-третьих, активное участие ученика: ученики должны быть не пассивными получателями знаний, а активными их создателями.

В итоге, несмотря на разные исторические и культурные контексты, Жусуп Баласагун и Джон Дьюи сходились во мнении о ценности практического применения знаний в процессе обучения и формирования значимых и полезных навыков у учащихся. Это отражает универсальный характер педагогических истин, актуальных в разные эпохи.

Таким образом, можно провести параллель между идеями Жусупа Баласагына и принципом практической деятельности детей, как составляющие основу педагогического процесса.

Взаимосвязь идей американского прогрессивизма и нравственно-педагогические идеи Жусупа Баласагына выступает своего рода *мостом через века*, который держится на четырёх основных принципах: полезность, интерес, опыт и интеграция.

Список использованной литературы

1. Конгайтиева С.А., Файзуллаев Н.Ш. Жусуп Баласагын жана заманбап педагогика // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2024, № 3(119), 18-23.
2. Иванов С.Н. О «Благодатном знании» Юсуфа Баласагунского // Благодатное знание: [поэма] / Юсуф Баласагунский; изд. подгот. [и с караханид.-уйгур. пер.] С.Н. Иванов; Акад. наук СССР. – Москва: Наука, 1983, с. 518-538 (Литературные памятники).
3. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание» // Благодатное знание: [поэма] / Юсуф Баласагунский; изд. подгот. [и с караханид.-уйгур. пер.] С.Н. Иванов; Акад. наук СССР. – Москва: Наука, 1983, с. 495-517 (Литературные памятники).
4. Астапенко Е.В. Генезис и развитие проблемы идеального школьного учителя в американской педагогике во второй половине XIX века // Вестник ТвГую. Серия: «Педагогика и психология». 2014, №2, с. 119-131.
5. Dewey J. Democracy and education: An introduction to the philosophy of education. – New York: MacMillan, 1916, 282 p.
6. Parker F.W. The Theory of Concentration. – New-York and Chicago: E.L. Kellogg & Co., 1894, 491 p.
7. Kilpatrick W.H. The project method. Teachers college record, 1918, p. 19, 319-335; Kilpatrick W.H. Foundations of method: informal talks on teaching. – New York: Macmillan, 1925, p. 350.
8. Помелов В.Б. Уильям Хёрд Килпатрик и его метод проектов: к 150-летию со дня рождения педагога // Вестник Вятского государственного университета, 2021, № 3 (141), с. 149-157.

Тайирова Н.М.

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Тайирова Н.М.

Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева

Taiirova N.M.

I.Arabaev Kyrgyz State University

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДАГЫ ЖАШ
МУУНДАРГА АРНАЛГАН ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЫСЛИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА В ПРОИЗВЕДЕНИИ
"БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ", ПОСВЯЩЕННЫЕ МОЛОДОМУ ПОКОЛЕНИЮ
PEDAGOGICAL THOUGHTS OF BOOK "BLESSSED KNOWLEDGE " JUSUP
BALASAGUN DIRECTION OF THE YOUNG GENERATION**

Кыскача мүнөздөмө: Жусуп Баласагын – орто кылымдардагы түрк дүйнөсүнүн белгилүү акыны жана ойчулу, анын "Куттуу билим" чыгармасы педагогикалык көз караштарынын жана билим берүү идеяларынын баа жеткис булагы болуп саналат. Бул макалада Жусуп Баласагындын жаш муундарга арналган педагогикалык ойлору талданат. Жусуп Баласагындын чыгармасында адамдын адеп-ахлагы, моралдык принциптери жана билим берүүдө тендик, адилеттүүлүк ж.б. ушул сыяктуу багыттарга көңүл бурулат. Ал жаш муундарды адептүү тарбиялоого, билим менен акылмандыкка жетүүгө үндөйт. Ата-энелердин тарбиялоодогу жана билим берүүдөгү ролу жана кемчилдиктерди алдын алуу боюнча ой пикирлер да макалада каралган. Жусуп Баласагындын педагогикалык ойлору бүгүнкү күндө дагы актуалдуу болуп, жаш муундарга туура тарбия жана билим берүү маанилүү ролду ойнойт.

Аннотация: Жусуп Баласагын – выдающийся поэт и мыслитель средневекового тюркского мира, чья работа "Благодатное знание" является бесценным источником педагогических взглядов и идей о воспитании. В этой статье анализируются педагогические мысли Жусупа Баласагына и их значение для молодого поколения. В произведении Жусупа Баласагына акцентируется внимание на моральных принципах, образовании, равенстве и других направлениях. Он призывает к нравственному воспитанию молодого поколения, к достижению знаний и мудрости. Также рассматриваются идеи родителей о роли воспитания и предотвращении недостатков в образовательной системе. Педагогические взгляды Жусупа Баласагына остаются актуальными и сегодня, играя важную роль в воспитании и обучении молодого поколения.

Abstract: Jusup Balasagyn was a prominent poet and thinker of the medieval Turkic world, whose work "Blessed knowledge " serves as a priceless source of his pedagogical views and educational ideas. This article examines Jusup Balasagyn's pedagogical ideas and their significance for the younger generation. In his work, Jusup Balasagyn emphasizes moral principles, ethics, and equality in education. He advocates for the moral upbringing of the young, the pursuit of knowledge and wisdom, and the role of parents in education. Jusup Balasagyn's pedagogical perspectives remain relevant today, playing an important role in the education and development of young people.

Негизги сөздөр: Жусуп Баласагын; Куттуу билим; бала тарбиялоо; жаш муундар; илим-билим; адеп-ахлак; адилеттүүлүк.

Ключевые слова: Жусуп Баласагын; Благодатное знание; воспитание детей; молодежь; нравственность; наука и образование; справедливость.

Keywords: Jusup Balasagyn; Blessed knowledge; raising children; youth; morality; science and education; justice.

Жусуп Баласагын – орто кылымдагы түрк дүйнөсүнүн көрүнүктүү акыны жана ойчулу. Анын "Куттуу билим" [1, 2] чыгармасы, педагогикалык көз карашынын жана билим берүү идеяларынын баа жеткис булагы болуп саналат. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасынын мааниси жана таасири биздин күнгө чейин өз актуалдуулугун жогото элек. Бул эмгек, орто кылымдардагы түрк тилдүү элдердин руханий жана педагогикалык мурасы катары кеңири белгилүү.

“Куттуу билим” дастаны өзүнүн педагогикалык мазмуну жана идеалары менен өзгөчө [3-5]. Ал адабиятчылардан тартып тарыхчыларга чейин ар бир адамга таасир эткен чыгарма. Дастанда адамдын адеп-ахлакына, моралдык принциптерине, жана коомдук жүрүм-турумуна байланыштуу кеңири жана терең ойлор айтылган. Жусуп Баласагын адам билими аркылуу бийиктикке жетише аларын белгилейт жана билимсиздиктин кооптуу кесепеттерин эскертет. Мисалы, ал билимдүү адамды жарыкка алып келерине жана наадандыкты жоюуга күчтүү курал катары карайт.

Ата-эненин тарбиялоодогу ролу дастанда өзгөчө белгиленген. Ата-энелердин адептүү жүрүм-туруму жана камкордугу жаш муундарга келечектеги сапаттарына чоң таасирин тийгизет. Жусуп Баласагын ата-энелердин балдарына туура тарбия берүү үчүн өздөрү үлгү болушу керектигин белгилейт. Ошондой эле, бала тарбиясындагы катачылыктарды ата-энелердин өздөрүнөн издейт жана бул тарбиядагы кемчиликтерди алдын алуу үчүн ата-энелердин жоопкерчилигин арттырат. Жусуп Баласагындын педагогикалык ойлору ошол убакта эле жаш муундарга билим берүүдө, алардын моралдык жана акыл-эсинин өнүгүшүнө чоң роль ойногон.

Жусуп Баласагын өзүнүн чыгармасында моралдык тарбияга чоң маани берген. Ал жаш муундарды адеп-ахлакка, чынчылдыкка, жана жоопкерчиликке тарбиялоого үндөгөн. Анын көз карашында, адамдын ички дүйнөсү жана адамгерчилик сапаттары билим берүү системасынын негизги компоненттери болушу керек. Бул моралдык мурастар жаштарга адеп-ахлактык фундаментти түзүүгө жардам берет.

Жусуп Баласагын билим берүүдө теңдик жана адилеттүүлүк принциптерине дагы басым жасаган. Анын ой-пикири боюнча билим алуу мүмкүнчүлүктөрү бардык адамдарга бирдей жеткиликтүү болуусу жана билим берүү процессинде эч кандай кыйынчылыктар жана айырмачылыктар болбошу зарыл. Бул көз караштар жаш муундарды теңдүүлүккө, социалдык адилеттүүлүккө үндөйт жана коомдук интеграцияны күчөтөт.

Жусуп Баласагын интеллектуалдык билим менен практикалык билимдин ортосунда тең салмакты камсыз кылуу зарылдыгын белгилеген. Анын пикири боюнча, теориялык билимди практикалык тажрыйбалар менен айкалыштыруу жаш муундарга комплекстүү билим берүүгө жардам берет. Бул, өз кезегинде, жаштардын жашоодо өз ордун табууга жана коомго пайдалануу үчүн зарыл болгон жөндөмдөрдү өнүктүрүүгө көмөк көрсөтөт.

Жусуп Баласагындын педагогикалык ойлору билим берүү системасына жана жаштардын тарбиясына тийиштүү болгон көптөгөн аспектилерди камтыйт. Ал билим берүү

процессин аныктап, мугалимдердин ролун, билим берүү ыкмаларын жана окуу процесстерин изилдеп, педагогикалык практиканы өркүндөтүүгө жардам берген.

Жусуп Баласагын айткан педагогикалык ойлору бүгүнкү күндө дагы өзүнүн актуалдуулугун сактап келет. Анын адеп-ахлактык принциптеринен, билим берүүдөгү тендикке жана адилеттүүлүккө болгон талабынан улам, жаш муундарды натыйжалуу тарбиялоодо жана билим берүүнүн сапатын жогорулатууда маанилүү ролду ойнойт. Бул пикирлер жана көз караштар азыркы билим берүү системасында дагы колдонулуп, жаштардын жалпы өнүгүү айлампасына киргизсе жакшы болот.

Эгерде бүгүнкү күндө “Куттуу билим” дастанындагы педагогикалык ойлорду мамлекеттик деңгээлде же билим берүү системасында колдонула турган болсо, анын тарбиялык принциптери жана билим берүүгө негизделген баалуулуктары жаш муундарга да терең таасирин тийгизе алат. Жусуп Баласагындын терең ойлору бүгүнкү күндүн милдеттерин чечүүдө чоң жардам берет, анткени анын эмгеги адамдарды билимге жана адептүүлүккө үндөйт.

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. – Бишкек: Илим, 1993, 496-б.
2. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – Москва: Наука, 1983, 558 с.
3. Тайирова Н.М. Жусуп Баласагын – бала тарбиялоодогу ата-эненин ролу // Кыргызпатентин кабарлары: интеллектуалдык менчик жана инновациялар маселелери. – Бишкек, 2024, №1, 146-149-бб.
4. Тайирова Н.М., Тайиров М.М., Касымов Т. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанындагы салттуу бала тарбиясынын берилиши // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2024, №2.
5. Тайирова Н.М., Зулуюев Б.Б. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасынын жаштарды тарбиялоодогу жана билим берүүдөгү орду // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2024, №8.

УДК 821.51+5

Тайиров М.М., Кадышев С.
Баткен мамлекеттик университети,
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Тайиров М.М., Кадышев С.
Баткенский государственный университет,
КНУ имени Ж. Баласагына
Taiyrov M.M, Kadyshv S.
Batken State University,
KNU named after J. Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫНДАГЫ ИЛИМГЕ
ЖАНА БИЛИМ БЕРҮҮГӨ КАРАТА КӨЗ КАРАШЫ
ОТНОШЕНИЕ К НАУКЕ И ОБРАЗОВАНИЮ В САГЕ ЖУСУП БАЛАСАГЫНА
“КУТТУУ БИЛИМ”**

ATTITUDE TO SCIENCE AND EDUCATION IN THE SAGA OF ZHUSUP BALASAGYN “KUTTUU BILIM”

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргыз эли орто кылымдарда эле Борбор Азиялык элдер менен бирге математика, физика, жана астрономия илимдерин турмуштук зарылчылыктан улам колдонгондугун жана аны өнүктүргөндүгүн Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанынан көрүүгө боло тургандыгы аныкталды. Чыгармадан кыргыздардын байкоолорунун негизинде Күндүн жылдык кыймылын билишкендиги жана астрономия илиминин өнүгүүсүнө чоң салым кошкондугу көрүнүп турат. Ошондой эле дастанда «Тегеренме асман жана тынымы жок айланпалуу» деп мүнөздөө менен байкоочуга көрүнгөн жылдыздардын суткалык кыймылда экендиги баяндалган.

Птомелей сыяктуу эле Жусуп Баласагын дастанда Борборунда Жер турган дүйнөнүн түзүлүшү тууралуу көз карашты жазган. Жер кыймылсыз деп каралып анын айланасында планеталар айланып жүрүшөт деген ой пикирди айткан. «Куттуу билим» дастанынын жылдыз саноочуларга арналган бөлүмүндө биздин заманга чейин жашап өткөн, илимге чоң салым кошкон Евклидке токтолуп математикалык амалдар жана алгебралык методдор баяндалган.

Аннотация: В статье на материалах работы Жусупа Баласагына «Куттуу билим» установлено, что кыргызы вместе с народами Средней Азии использовали и развивали науки математику, физику и астрономию в силу жизненной необходимости. Кыргызы знали годовое движение Солнца на основе своих наблюдений и внесли определенный вклад в развитие науки астрономии. Также описывается, что звезды, видимые наблюдателю, находятся в ежедневном движении, представляя это как «круглое небо и непрерывное вращение».

Как и Птолемей, Жусуп Баласагын выразил свое видение сотворения мира с центром на Земле. Он считал, что Земля неподвижна, а планеты вращаются вокруг нее. В главе саги «Куттуу билим», посвященной звездным счетчикам, математические операции и алгебраические методы описаны со ссылкой на Евклида, жившего до нашего времени и внесшего большой вклад в науку.

Abstract: This article identifies that the Kyrgyz, together with the peoples of Central Asia, used the sciences of mathematics, physics and astronomy by virtue of vital necessity and that they developed it is evident from Jusup Balasagyn's epic “Kuttuu bilim”. The work shows that the Kyrgyz knew the annual movement of the Sun based on their observations and made a great contribution to the development of the science of astronomy. The saga also describes that the stars visible to the observer are in daily motion, describing this as “a round sky and continuous rotation”.

Like Ptolemy, Jusup Balasagyn wrote a vision of the creation of the world centered on Earth. He believed that the Earth was stationary and the planets revolved around it. In the chapter of the epic “Kuttuu bilim” devoted to star counters, mathematical operations and algebraic methods are described with reference to Euclid, who lived before our time and made great contributions to science.

Негизги сөздөр: Жусуп Баласагын; Куттуу билим; кыргыз эли; орто кылым; Борбор Азия; астрономия; физика; математика; Евклид.

Ключевые слова: Жусуп Баласагын; Куттуу билим; Кыргыз; Средние века; Средняя Азия; астрономия; физика; математика; Евклид.

Keywords: Jusup Balasagyn; Kuttuu bilim; Kyrgyzs; Middle Ages; Central Asia; astronomy; physics; mathematics; Euclid.

Биздин заманга чейин эле грек окмуштуулары жаратылышты байкап көргөн жана андагы кубулуштарды түшүндүрүүгө биринчи жолу аракеттенишкен. Байыркы грек эли Нил дарыясынын боюнда жашагандыктан, дарыяга салыштырмалуу убакытка карата астрономиялык байкоолорду көп жүргүзүшкөн. Алар бир жылдык календар түзүшкөн жана ар бир жылды 12 айга, 5 кошумча күнгө, ар бир айды 30 күнгө, ар бир күндү 24 саатка, анын ичинен 12 саатын күндүзгү, ал эми калган 12 саатын түнкү убакытка бөлүшкөн.

Ошондой эле жогорку деңгээлде Вавилондуктар да математика жана астрономия илимдерин өнүктүрүшкөн. Алар Пифагордун теоремасын билүү менен квадратты жана квадраттык тамырды, кубдарды жана кубдук тамырларды, барабарсыздыктардын системаларыны ж.б. кеңири чече алышкан.

Табият таануу илимдеринин ичинен астрономия илими биринчи табият таануу илими болуп саналат. Астрономия илиминин өнүгүшүндө математика, табият таануу илимдеринин төмөнкүдөй окмуштуулары Фалес, Пифагор, Демократ, Птолемей, Аристотель, Архимед, Евклид ж.б. өз эмгектери менен чоң салымдарын кошушкан.

Орто кылымдардын башында Күн чыгышта б.а. Орто Азияда сооданын кеңири жүрө башташы математика, физика, астрономия, география ж.б. илимдеринин өнүгүшүнө чоң түрткү берген. Айрыкча математика илимин чыгыш элдери көп өнүктүргөн. (Хорезми, б.з. 783-850-ж.)

Борбор Азиялык Аль Беруни (б.з. 973-1048-ж.) заттардын салыштырма салмагын жана алардын тыгыздыгын өтө так аныктоого жетишкен. (алтындын тыгыздыгы $19,5 \text{ г/см}^3$, сымаптын тыгыздыгы $13,56 \text{ г/см}^3$). Араб дүйнөсүнүн өкүлдөрү да астрономия илимин жакшы өнүктүрүшкөн.

Ошентип орто кылымда Күн чыгышта табигый илимдер да өнүгүп, жалпы маданияттын деңгээли, ошол мезгилдеги, Батышка караганда, өтө жогору болгон. Аль-Ферганинин «Астрономиянын башталмасы», Аль-Хорезминин «Астрономиялык таблицалар» аттуу чыгармалары же Аль-Фараби, Беруни, Ибн-Синанын табият таануу тармагы боюнча эмгектери орто кылымдагы өнүккөн маданияттан айкын кабар берет. Ибн-Синанын «Медицина канондору» деген көп томдуу эмгеги бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин жогото элек.

Борбор Азия элдеринин окумуштууларынын бири Тимур Улугбек (б.з. 1394-1446-ж.) Самарканд шаарында обсерватория ачып, аны өз учурундагы эң мыкты шаймандар менен камсыз кылган. Ал жылдыздардын так каталогун жана планеталардын кыймылынын таблицасын түзгөн.

Мына ошентип, кыскача тарыхый иликтөөлөр, араб жана Борбор Азия элдеринде математика жана табият таануу илимдеринин калыптана баштагандыгын көрсөтөт. Борбор Азия элдери менен бирге канатташ жашашкан байыркы кыргыз эли да өзүнүн элдик чыгармаларында математикалык, физикалык жана астрономиялык илимдерди турмуштук зарылчылыктан колдонгондугун жана өнүктүргөндүгүн көрүүгө болот.

Бул мезгилге чейин, мындан X кылым мурда жашап өткөн бабабыз Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» [1; 2] дастанындагы астрономиялык [3], биологиялык [4] жана экологиялык [5] илимдердин берилишин караган элек. Эми бул макалада, «Куттуу

билим» дастанындагы математикалык, астрономиялык, физикалык, географиялык илимдердин элибиз тарабынан өнүктүргөндүгү жана практикада колдонгондугу каралат.

Х кылымда эле кыргыз эли Күндүн жылдык кыймылын байкоолордун жардамында билишкен жана астрономия илимине негиз сала башташкан. Мисалы дастанда мындай деп жазылган.

Чыгыштан жаздын атыр жыты келди,
Бейиштин жыргалындай мээрим берди.
Жер бети кары эрип жыпар чачты,
Бүт дүйнө сулуулукка көркүн ачты.
Жайы жаз кыш өмүрүн сүрүп салды,
Бакыттын түркүн гүлүн үйүп салды.
«Күн кайтты» өз жолунан кайрып улам,
Кой жылдызга Балыктын куйругунан [1].

Дастандын бул саптарынан, элибиздин Күндү байкоодо анын эклиптика тегиздиги боюнча кыймылын билишпесе да, анын кыймылындагы өзгөчө чекиттердин же абалдардын бар экендигин билишкен. Атап айтсак «Күн кайтты» деген сөз менен «Күндүн жайкы туруусу» деген чекитти мүнөздөшкөн.

Ошондой эле дастанда «Тегеренме асман» жана аны тынымы жок айлампалуу деп мүнөздөө менен байкоочуга көрүнгөн жылдыздардын суткалык кыймылда экендигин баяндалган. Мисалы:

Жаратты эрки менен аалам, Жерди,
Ааламга жарыктыкка Күн, Ай берди,
Тегеренме асанды жасап койду,
Түбөлүк тынымы жок, айлампалуу.
Көк асманга чачып койду жылдызды,
Кара түнгө кашы койду кундузду.
Айрым жылдыз түнкү көктүн саймасы,
Да бирлери – көктү коргоп айланчу.
Кээ бири адамдарга сабак турмуш,
Кээ бирин – жасап койду жолчу жылдыз.
Жылдыз оту, бири бийик, бири пас,
Сан жылдыздын бири жарык, бири аз [1].

Ошону менен бирге дастандын жогорку саптарында жылдыздардын кээ биринин кыймылсыз абалда тургандыгы, ал эми калгандарынын айлануу кыймылына ээ болгондугу жана жылдыздардын түрдүү жаркырактыкка жана түскө ээ экендиги да таамай мүнөздөлүп жатат.

Дүйнөнүн түзүлүшү тууралуу ойлорду б.з.ч. мезгилде эле көптөгөн философтор же илимпоздор тарабынан айтыла баштаган. Биздин замандын башында жашап өткөн Иловзий Птолемей (100-170-ж.) өз мезгилине чейинки көз караштарды жалпылап Улуу түзүлүш (арабча Альмабет) деген эмгегин жазган. И. Птолемейдин ою боюнча дүйнөнүн борборунда Жер жайгашат. Меркурий, Чолпон төмөнкү, ал эми калган планеталар болсо жогорку планеталар болуп эсептелген.

Птолемей сыяктуу эле Жусуп Баласагындын дастанында борборунда Жер турган дүйнөнүн түзүлүшү жөнүндөгү ой-пикирлер даана жазылган. Жер кыймылсыз деп каралып анын айланасында планеталар төмөнкүдөй удаалаштыкта Жерди айланып турушат деген

пикир айтылган: Жерге эң жакыны Ай, андан кийин Меркурий, Чолпон, Күн, Марс, Юпитер, Сатурн жана кыймылсыз асман сферасы. Мисалы:

Баарынан эң үстүндө Сатурн – ал,
Эки жыл сегиз айлык мөөнөтү бар.
Юпитер – экинчиси. Жерди карап,
Асман курун он эки ай айланат.
Үчүнчүсү – опурталдуу Марс болот,
Ал караса жашоо өмүр токтолот.
Төртүнчүсү Күн болуптур эсебинде,
Сулуулук чачып турат бул дүйнөгө.
Бешинчиси – көркү артып Чолпон жылдыз,
Көргөндө кайгы – мунду унутаарбыз.
Койчуман жылдыз турат андан ары,
Ой тилек аткарылат көрсө аны.
Баарынан эң жакыны Айдын өзү,
Күнгө каршы турганда толор кези! [1].

Бул саптардан көрүнүп тургандай кыргыз эли асман сферасындагы жайгашкан планеталарга байкоо жүргүзүшүп, алардын кыймылын аныктоого аракет жасашып, геоборбордук системаны өзүнчө көрө алышкан. Ошондой эле кыргыз эли Айдын Жер менен Күнгө карата кыймылы учурундагы абалына жараша Айдын башы, толушу жана акыры деп тыянак чыгарууга болот. Белгилей кетчү нерсе орто кылымда кыргыздар Меркурийдү «Койчуман жылдыз» деп аташкан.

Жогоруда белгиленгендей Күндүн жылдык кыймылы учурунда эклиптика тегиздиги тууралуу дастанда сөз болбосо да, анын он эки топ (задиакалдык) жылдыз аркылуу өткөндүгү, алардын удаалаштыгы жана аталыштары жөнүндө маалымат берилген. Мисалы:

Он эки топ жылдыз бар түнкү чакта,
Баарынын оруну бар жана башка.
Кой жылдыз Үркөр менен катар келет,
Эгиздер Чаян менен жакын келет.
Артында Арстан, Буудай, Тараза бар,
Жаа менен Чаян жылдыз кошуналар.
Андан соң Теке, Конок, Балык келет,
Чыкканда түнкү асманга жарык берет.
Үч белги жазга төбөл, үчү жайга,
Үчү күз, үчү келет кышкы айга [1].

Дастанда астрономиялык билимдерди үйрөнүүдөн сырткары жылдыз саноочуларга арналган бөлүмүндө биздин заманга чейин III-IV кылымдарда жашап өткөн, илимге чоң салымын кошкон Евклидке (б.з.ч. 325-265-ж.ж.) токтолуп, математикалык амалдар жана алгебралык методдор баяндалат. Аларды төмөнкү дастандын саптары далилдеп турат:

Жыл, ай, күндүн эсебин алар билет,
Мындай эсеп эң зарыл, баалоо керек.
Билгиң келсе үйрөнгүн, татаал эсеп,
Билим жолу так эсеп жерден өтөт.
Көбөйтүүнү, бөлүүнү, бөлчөктү бил,
Татаал жолду баспаган келбейт үзүр.

Жакшы билгин катмардын эрежесин,
Санактан тамыр чыгар билип өзүң!
Аянттын өлчөмдөрүн так чыгаргын,
Жети катар асманды жердей айткын!
Алгебра жолдорун даана тапкын,
Евклиддин капкасын каттуу каккын [1].

Дастандын автору, адам баласын курчап турган дүйнө жана андагы табият кубулуштары тууралуу терең ойлонуп, алардын болуу себептерин аңдап билүүгө аракеттенген.

Мына ошентип, орто кылымдагы Борбор Азияда башка элдер менен канатташ жашашкан кыргыз эли да астрономиялык, физикалык жана математикалык билимдерди көп жылдык тажрыйбалардын негизинде үйрөнүшкөн жана турмушта да колдоно алышкан деп жыйынтыктоого болот.

Ж. Баласагындын «Куттуу билим» эмгеги түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармаларынын бири. Дастан түрк элдеринин тилинин, акыл-эс жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө дем берип, түрткү болгон баалуу мурас экендиги талашсыз.

Жогорудагы келтирилген тарыхый маалыматтарды мектепте жана кесиптик окуу жайларда окутулуучу математика, физика, география жана астрономия сабактарында пайдаланууну сунуш кылабыз.

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. – Бишкек: Илим, 1993, 496-б.
2. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. – Москва: Наука, 1983, 558 стр.
3. Абдибайитова А.А., Тайиров М.М. Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» дастанындагы астрономиялык билимдердин чагылышы // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2013, №5, 97-100-б.
4. Абдибайитова А.А., Тайиров М.М. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасындагы биологиялык жана медициналык илимдердин берилиши // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. Атайын чыгарылыш (S), 2017, 39-43-б.
5. Абдибайитова А.А., Тайиров М.М. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасындагы экологиялык көйгөйлөр // Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2017, №3, с. 83-85.

УДК 81.255:81.362

Турдубаева Н.Ш., Кадыр уулу Алмаз
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Турдубаева Н.Ш., Кадыр уулу Алмаз
КНУ имени Ж. Баласагына
Turdubayeva N.Sh., Kadyr uulu Almaz
KNU named after J. Balasagyn

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТАДГУ БИЛИГ” ЧЫГАРМАСЫНЫН АЗЫРКЫ
НУСКАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН КОТОРМОЛОРУ
РУКОПИСИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «КУТАДГУ БИЛИГ»
И ИХ ПЕРЕВОДЫ
CURRENT MANUSCRIPTS OF ZHUSUP BALASAGYN’S WORK “KUTADGU BILIG”
AND THEIR TRANSLATIONS**

Кыскача мүнөздөмө: Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасынын кол жазмаларынан көчүрүлгөн нускалары илим дүйнөсүндө кеңири таанылды. Аталган нускаларынын негизинде азыркы түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолору жарыяланды. Чыгарманын нускаларынын жарыяланышы менен эң алгач изилдөө тарыхына кыскача токтолуп өтүп, азыркы түрк тилдериндеги котормолорунун ичинен экинчи кыргыз тилиндеги араб жазуусундагы котормонун сапаты тууралуу макалада сөз кылынат. Кыргыз тилиндеги араб жазуусундагы котормону азыркы өзбек, казак, түрк, кыргыз, орус, уйгур тилдериндеги котормолорго да салыштырмалуу каралып, андагы байыркы сөздөрдүн сакталып, ошол маанисинде которулганын мисалдар аркылуу берилди. Ошону менен катар, кол жазмаларынын негизинде түзүлгөн көчүрмөлөрүнүн даярдалган аракеттери тууралуу да болот. Ал аракеттерде автордун кириш сөзүндө жазган маалыматтары кыргыз тилинде которулуп берилди. Ошол нусканын негизинде жарыяланган котормолорунун сапаттары кыргыз тилине тиешелүү сөздөр туура которулбагандыгын мисалдар менен далилденет. Мындай изилдөөдө Жусуп Баласагындын чыгармасындагы сөздөр кыргыз тилине көбүрөөк жакын экендигин далилдейт. Бул сөздөрдүн мааниси экинчи кыргыз тилиндеги араб жазуусундагы котормодо сакталгандыгын аныктоо менен келечекте ошол котормону кайрадан жарыялоо керектиги айтылды. Жаңы кыргыз тилиндеги дагы бир котормонун жаңы варианты илим дүйнөсүндө сунушталып жатканы сүрөт аркылуу окурмандарга сунушталат.

Аннотация: Переписанные с рукописей работы Жусупа Баласагына «Кутадгу билиг» широко признаны в мире науки. На основе этих версий опубликованы переводы на современные тюркоязычные и на русский языки. В статье кратко рассмотрена история исследования, речь идет о качестве второго кыргызско-арабского перевода среди современных тюркоязычных переводов. Рассмотрен перевод с древнего арабского на кыргызский язык в сравнении с современными узбекскими, казахскими, турецкими, киргизскими, русскими и уйгурскими переводами, а также приведены примеры того, как древние слова сохранились и переведены в своем значении. В то же время речь идет и о копиях, созданных на основе рукописей. Благодаря этим усилиям информация, написанная автором во введении, была переведена на кыргызский язык. Качество переводов, опубликованных на основе этого экземпляра, подтверждается примерами неправильного перевода слов, относящихся к кыргызскому языку. Такое исследование доказывает, что значение слов в творчестве Жусупа Баласагына ближе к кыргызскому языку. Заявлено, что смысл этих слов сохранен во втором кыргызско-арабском переводе и перевод должен быть вновь опубликован. В мире науки предлагается еще один вариант перевода на кыргызский язык.

Abstract: Copied from manuscripts, the works of Zhusup Balasagyn “Kutadgu bilig” are widely recognized in the world of science. Based on these versions, translations into modern Turkish and Russian languages have been published. When publishing copies of the work, first of all, the history of the study will be briefly reviewed, and the article will also discuss the quality of

the second Kyrgyz-Arabic translation among modern Turkish translations. The translation of Arabic writing into Kyrgyz was examined in comparison with modern Uzbek, Kazakh, Turkish, Kyrgyz, Russian and Uyghur translations, and examples were given of how ancient words were preserved and translated in their meaning. At the same time, we are also talking about prepared actions of copies created on the basis of manuscripts. Thanks to these efforts, the information written by the author in the introduction was translated into Kyrgyz. The quality of the translations published from this copy is confirmed by examples of incorrect translations of words related to the Kyrgyz language. Such a study proves that the words in the works of Zhusup Balasagyn are closer to the Kyrgyz language. It was stated that the meaning of these words was preserved in the second Kyrgyz-Arabic translation and that the translation should be published again in the future. In the world of science, another translation option into the new Kyrgyz language is proposed.

Негизги сөздөр: нускалары; кол жазмалары; түрк тилдериндеги; котормолору; мисалдар; салыштырмалуу; чыгарма.

Ключевые слова: копии; рукописи; на турецком языке; переводы; примеры; сравнительные; произведения.

Keywords: copies; manuscripts; in Turkish; translations; examples; comparative; works.

Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасынын үч кол жазмаларынын нускалары (Герат, Каир, Наманган) шаарында табылганы илим дүйнөсүндө белгилүү болуп калган учурда, бул кол жазмалардын негизинде 1947-жылы профессор **Решит Рахмети Арат** тарабынан латын транскрипциясында китеби илим дүйнөсүнө таанылат [1.] Себеби, үч нускасынын бирөө эски уйгур арибинде, экөө араб арибинде болгон. Изилдөөчүлөр үчүн мындай китептин жарыяланышы азыркы түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолорунун жарыяланышына шарт түздү (себеби, чыгарманы которгон котормочулар араб, уйгур арабин толук билбейт). Аталган китепте профессор Р.Р. Аратты жазган алгы сөзүндө ишинин маңызын мындайча түшүндүргөн. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасынын түп нускалары, же фото факсимили даярдалган күндөн бери карай турган болсок, аталган нускаларынын даярдалышы жана сакталышы кийинки мезгилдерге таандык. Герат, Каир нускаларына салыштырмалуу Фергана нускасы көп жагынан кылдат жана тыкан иштелген, анткени чыгармада берилген бейит формасындагы саптар бирине-бири жабышып берилип калганда тил тарыхы жагынан жаңы формалар кездешет. Ошондуктан, латын транскрипциясынын тексттин аныктоодо үч нуска тең бирдей колдонулуп, түрк грамматикасынын талабына ылайык түп нусканын текстине дал келүүгө жана тийиш болгон формалар менен берүүгө аракет жасалды. Чыгарманын тексттин аныктоодо тигил же бул сөздү, форманы тандоодо көбүнчө бири-бирине карама-каршы келген тилдик багыттар эске алынды. Көчүрмөлөр жазылган алфавиттерде кээ бир үндүү жана үнсүз тыбыштар жакшы ажыратылбай, чыгарманын өзүндө алардын колдонулушунда ырааттуулук байкалбады. Мындай кемчиликтердин айрымдары түп нускадан да байкалат. Түрк тилинин тарыхындагы көптөгөн маселелерди тил жагынан да, предметтик жактан да кайра карап, тыкандык менен ар бир тамгага көңүл бурууга жол көрсөткөн устатым Вилли Банг-Кауфман (1869-1934) болгон. Ал “Кутадгу билиг” чыгармасы алгачкы даярдыктарын мыкты түшүнгөн кадырлуу жана түрк элдеринин тилине кызыккан окумуштуу катарында жаңы доорду ачып, бул тармакта иштөөнү сунуштаган. Түрк элдерине жана анын тилине берилген, бул улуу аалым өз изилдөөсүнө жаңы багыт берип гана тим болбостон, түрк элдеринин тилдерин

салыштырма метод аркылуу анализдөөнүн алгачкы негиздөөчүлөрүнүн бири болуп калган деп, Р.Р. Арат 1947-жылы 15-январда Стамбул шаарында жазган. Ошондой эле, Р.Р. Арат сөз кылган Ж. Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасы жана үч нускасынын фото факсимили тууралуу да илим чөйрөсүндө кеңири изилдөөлөр да бар. 2023-жылы 11-майда профессор Тынчтыкбек Чоротегин тарабынан “Азаттык үналгысы” аттуу рубрикасында: “Ахмет Заки Валиди Тоган – залкар башкыр илимпозу жана мамлекеттик ишмери” аттуу макаласы жарыялаган [1, 20-23-б.]. Аталган макалынын негизги мазмуну Ахмет Заки Валиди Тоган тууралуу кеңири маалымат жазылган. Анткени, Заки Валиди “Кутадгу билиг” чыгармасын илим дүйнөсүнө таанытууда чоң эмгек кылган. Ошону менен катар, Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасынын сакталган 3 көчүрмөсүнүн түстүү фото факсимиле китептеринин сүрөттөрүн кошо берген. Бирок аталган китептердин сүрөттөрү жарыяланганы менен бул үч китептин илимге кандай пайдасы бар экендигин окурмандар толук түшүнбөсө керек. Бул үч нусканын фото факсимилесин окуу менен 1947-жылы Р.Р. Арат жарыялаган латын транскрипциясынын жардамы аркылуу келечекте кыргыз тилинде үч нускаларынын бирине жакын котормосун жарыялоого мүмкүнчүлүктөр түзүлдү. Чыгарманын үч нусканын фото факсимилесинин жарыяланган тарыхына токтолуп өтсөк.

2013-2014-жылдары “Кутадгу билиг” чыгармасынын фото факсимилеси Туркия мамлекетинин Анкара шаарында басылып чыккан [2].

2013-жылы эң алгач Наманган, андан кийин Герат, Каир фото факсимилдерин басмага даярдаган түрк окумуштуусу, профессор Емек Үшенмез тарабынан иштелди. Ал баш сөзүндө: “Түрк тилинин жана адабиятынын ислам доорундагы эң алгачкы белгилүү чыгармасы болгон Юсуф Хас Хажиб тарабынан жазылган “Кутадгу билиг” чыгармасынын биринчи белгилүү нускасы Австрия (Вена) нускасы, андан кийин 1896-жылы Египет (Каир) көчүрмөсү жана Өзбекстандын (Ташкент) көчүрмөсү. Бул көчүрмөнү биринчи жолу илим дүйнөсүнө жарыялаган Зеки Валиди Тоган (1891-1970) болгон. Бирок аталган көчүрмөнүн табылышы тууралуу маалымат булактар карама-каршы маалыматтарды берет. А. Дилачар жана Заки Валиди Тоган бул көчүрмөнү 1914-жылы Түркстандын Фергана облусунун Наманган шаарынан тапканын айтат. Фергана көчүрмөсү учурда Өзбекстандагы (Ташкент) Абу Райхан Беруни атындагы Чыгыш таануу институтунун сейрек кездешүүчү чыгармалар китепканасында сакталып турат. Жазылган жылы хижрий 462-жыл. Саясий мааниде жазылган бул эмгектин жарык көрүшүнө колдоо көрсөткөн Эскишехир губернаторуна жана Түрк дүйнөсүнүн маданият борбору агенттигинин башкаруу кеңешинин төрагасы Гүнгөр Азим Туна мырзага терең ыраазычылык билдирем”, – деп жазган.

2014-жылы удаа эле Герат жана Каир нускаларынын фото факсимилдери кошо жарыяланган. Профессор Емек Үшенмез 2007-жылы Кыргызстанда (Ош, Жалал-Абад, Токмок, Ысык-Көл) жана 2010-2011-жылдары Түркмөнстанда (Көхнеургенч, Дашогуз, Ашхабад), 2008, 2009 жана 2011-жылдары Өзбекстан Илимдер академиясынын Алишер Новаи атындагы Тил жана адабият институтунун өзбек тили жана адабияты бөлүмүндө конок окутуучу катары изилдөө иштерин жүргүзгөн. Өзбекстан Илимдер академиясынын Абу Райхан Беруни атындагы Чыгыш институтунун кол жазмалар китепканасында түрк кол жазмаларынын үстүндө, 2014-жылы Англиядагы Британ китепканасында түрк кол жазмаларынын үстүндө, 2015-2016-жылдары Гарвард университетинде, 2017-2018-жылдары Кембридж университетинде, 2016-2017-жылдары Түркиянын Лондондогу элчилигинде билим берүү боюнча кеңешчи катарында эмгек жолун аркалаган. 2015-жылы университеттин түрк тили тармагында доценттик наамын алган. Түрк тилиндеги биринчи Куран

котормосунун алкагында түркологияда профессор Клаус Шениг, Россия Санкт-Петербург мамлекеттик университетинин Чыгыш факультетинин түрк филологиясы бөлүмүнүн профессору Виктор Григорьевич Гузев жана Чыгыш таануу институтунун түркология бөлүмүнүн профессору Геза Давид сыяктуу белгилүү окумуштуу-тюркологдор менен иш алып барган. Үч нусканын фото факсимилесинин даярдалган тарыхы да бир нече татаал жолду басып өткөнү жана нускалардагы кызыл, жашыл сызыктар менен жазылган тамгалардын, же саптардын мааниси тууралуу да түрк тилинде профессор Емек Үшенмез кеңири жазган. Бирок, аталган Емек Үшенмездин китептери жарыялаганга чейин үч кол жазманын негизинде түзүлгөн Р.Р. Араттын латын транскрипциясынын негизинде төмөндөгүдөй илим дүйнөсүнө таанымал азыркы түрк тилдериндеги жана орус, англис тилдеринде котормолору жарыяланган. Кыргызстанда “Кутадгу билиг” чыгармасынын кыргыз тилиндеги экинчи котормосу белгилүү болду. Кыргызстанда “Кутадгу билиг” чыгармасын кыргыз тилинде Төлөгөн Козубековдун котормосу аркылуу окуп, кыргыз тилинде жалгыз жана алгач котормо деп, ар жылда өкмөт тарабынан колдоого алынып, каталары менен окурмандарга жарыяланып келет. Себеби, 1992-жылы Кытай кыргыздарында кыргыз тилинде араб жазуусунда Турганбай Кылычбек менен Норуз Үсөнаны тарабынан которулганын котормосу бар экендигин толук илим чөйрөсү билген эмес. Аталган котормону Кыргызстарда 2008-жылы доцент Мусабаева Зеби менен Эргүн Кожа араб графикасынан азыркы кыргыз кириллицасына оодарып, Кыргызстанда окурмандарга жарыялаган. Бүгүнкү күндө аталган котормо КРУИАнын китепканасында сакталууда. Бул котормонун жарыяланышы, албетте, Т. Козубековдун котормосунан бир топ айырмалуу. Анткени, бул котормо чыгарманын кол жазмаларынын түп нускаларына жакын (Вена нускасын), каармандардын аттары так жана ар бир поэтикалык саптарындагы сөздөр туура которулган. Бул котормо Эл аралык Ататюрк университетинин 2004-2005-жылдарда өткөргөн **“Жусуп Баласагын жана анын идеялары азыркы дүйнөдө”** аттуу Эл аралык конференциянын токтомунун талабы боюнча которулган. Аталган иш чаранын максатын ишке ашыруу үчүн 2005-2007-жылдары котормочуларга шарт жаратып берген ошол кездеги университеттин ректору, доктор профессор, Эрол Орал мырзага, проректор э.и.к. Осман Кады мырзага жана э.и.к. Лутфи Шагбаншуа, ошондой эле чыгарманын жарыкка чыгуусу үчүн каржы жагынан колдоо көрсөткөн ишмерлерге билдирген терең ыразычылыктар кошо жарыяланган. Аталган котормо тууралуу котормочулар Зеби Мусабаева менен Эргүн Кожа: **“Кытайлык кыргыздардын варианты абдан жакшы которулган. Семантикалык жактан дагы, стилистикалык жактан дагы талапка жооп бере алат. Котормодо ырдын уйкаштыгына да көңүл бурулган”** – деп жазылган [3,17-б.]. Эми Кыргызстанда “Кутадгу билиг” чыгармасынын туура которулган кыргыз тилиндеги экинчи котормосу жарыяланды деп эсепке алсак болот. Атүгүл, кийинки изилдөө иштери да ушул котормо аркылуу иштесе, түп нускадагы каармандардын аттарынын символикалык маанисин окурмандарга терең таанытууга жардам болот. Котормонун акырында сюжеттик-тематикалык көрсөткүч дагы кошо берилген. Мусабаева Зеби эжеге терең ыразычылык жана таазим! Бирок армандуусу эженин көзү өтүп кетти! Өз учурунда бааланбай калганы! Котормонун жарыяланып калганы 20-жылга чукулдап калган тура! Зеби эже араб тамгасын окуганды, жазганды жана руникалык жазуунун тамгаларын бизге студент кезинде мыкты үйрөттү эле. Аталган китеп 1992-жылы Кытай кыргыздарынын белгилүү окумуштуулары Турганбай Кылычбек менен Норуз Үсөнанылар кыргыз тилинде араб жазуусунда которгон. Алардын котормосу **“Кут даарытар билим”** деп аталган. Негизи, аталган котормо көчүрүлүгөн түп нускаларына жакын

каторулган. Сөзүбүз куру болуп калбас үчүн котормодон мисал келтирүү менен оюбузду далилдесек. Чыгарманын 5-главасынын аталышы түп нускада(шарттуу түрдө – Н.Т.) мындайча берилген: «**Йети йулдуз он ики өкөкни айур**». Кыргызча мааниси: «**Жети жылдыз жана он эки белги баян**». Бул главанын аталышы да поэтикалык кыргыз, өзбек, орус котормолордо өзгөрүлүп берилсе, уйгур, казак, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилинде поэтикалык котормолордо түп нускадагы маанини сактоо менен которулган. Мисалы: Уйгур котормодо: *Етти йултуз ва он эки бурж баянда*. [4,18-б.] Казак котормодо: *Жети жылдыз он екі буруж туралы* [5, 46-б.]. Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо: *Жети жылдыз жана он эки белги жөнүндө баян* [6, 21-б.]. Орусча котормодо: *О семи планетах и двенадцати знаках зодиака* [7, 5-б.]. Т. Козубековдун котормосунда: *Асман курунун он эки белгиси жана жети планетасы туурасында* [8, 25-б.].

Өзбекче котормодо: *Китобнинг бошланиши етти планета, ун икки бурж* [9, 61-б.].

Бул келтирилген мисалдарды байкап көрсөк, түрк (кыргыз, өзбек) тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолорунда оригиналдагы «**ЖЫЛДЫЗ**» деген түшүнүктүү сөз «**ПЛАНЕТА**» деген сөз менен алмаштырылып которулган. Мындай оригиналдагы түшүнүктүү сөздүн алмаштырылып которулуп берилиши кандай зарылчылыктан улам келип чыкты? – деген суроо өзүнөн-өзү туулат. Анткени, «**ЖЫЛДЫЗ**» менен «**ПЛАНЕТА**» деген сөздөрдүн өз алдынча бири-биринен айырмаланган астрономиялык мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар. Жылдыз ааламдагы жалпы таралган тело болсо, ал эми планета – Күндүн гана тегерегинде эллипс боюнча айлануу-чу асман телолорунун бири. Ошондой эле, жаратылыштын табияттык жаралуусу жети планета эмес, тогуз планета болуп саналат. Ал эми «жети жылдыз» – «Жетиген» аттуу топ жылдыздан улам келип чыккан аталыш. Бекеринен кыргыз ырында: «Асмандагы Жетиген, ал эмне үчүн жетиден» деп ырдалып жүргөн жок. Мындан сырткары, ушул жерде айтып кетчү бир жагдай бар. Өзбек тилиндеги котормодо главалардын мазмундарынын берилиши ушул главадан башталат. «**Кол өнөрчүлөргө кандай мамиле жасоо жөнүндө**» аттуу бөлүмдө да берилген кош саптардагы автордун сөздөрү алмаштырылып которулганын байкоого болот. Мындай ойду 4458-4459-кош саптар далилдейт. Оюбуз ынанымдуу болсун үчүн мисалдар менен далилдеп берели. Бул кош саптар оригиналда мындайча берилген. Түп нускада:

Темүрчи, этүкчи йана кырмачы,

Йа сырчы бездизчи йа окчи йачы. Бу дуниа атики булардин тирур.

Асунда таң ишлер булардан төрүр [5, 922-б.].

Кыргызча мааниси:

Темирчи, өтүкчү жана кырмачы,

Же сүрөтчү, жыгач кескич, же окчу-жаачы.

Бул дүйнө атагы булардан турат,

Жашоонун таңкы иштери булардан баиталат.

Ал эми бул кош саптар азыркы поэтикалык котормолордо мындайча которулган.

Уйгурча котормодо:

Темирчу, өтүкчи йена теричы,

Йа сырчы, бойокчы, йа окчы, йачы.

Бу дүниа зынныты булардан

Жаханда таң ишлар булардын келур [5, 923-б.].

Өзбекче котормодо:

Темирчи (лар), этикчилар (яъни косиблар) хамда уймакордурадгор (лар),

Ё буюкчи(лар), рассомлар, ё уксоз-ёйсозлар.

Бу дуненинг гузалликлари булардан чикади,

Оламдаги хайратомуз ишлар булардан чикади [9,667-б.]

Казакча котормодо:

Темирши, етiкши, балташы, терiшiлер,

Сыршы, зергер, садакшы, жебешiлер.

Бул дүние гажабын iстейтүгын осылар,

Өнердiн кереметтерiн iстейтүгын осылар [5, 417-б.]

Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо:

Темирчи бар, өтүкчү бар, кырмачы,

Сырчы, бөзчү, жебе, саадак кылдаты.

Бу дүйнөнүн кооздугун алар жасап,

Таң каларлуу буюмдарды бүтөп жатат [3, 417-б.]

Кыргызча котормодо:

Темирчилер, өтүкчү, бычмачылар,

Бөйкүсү, жебечи, жаачысы бар.

Ааламда кооз буюм ушулардан.

Таң каларлык жасалга усталардан [8, 366-б.]

Бул главаны окумуштуу К.Артыкбаев да которгон:

Өтүкчү, карапачы, тегирменчи.

Токуучу, така каккыч жана ээрчи.

Баарысын айта берсем санат жетпес,

Өнөрү ушул журттун эстен кетпес [10, 3-б.]

Орусча котормодо:

Умельцам сапожных и кузничных дел,

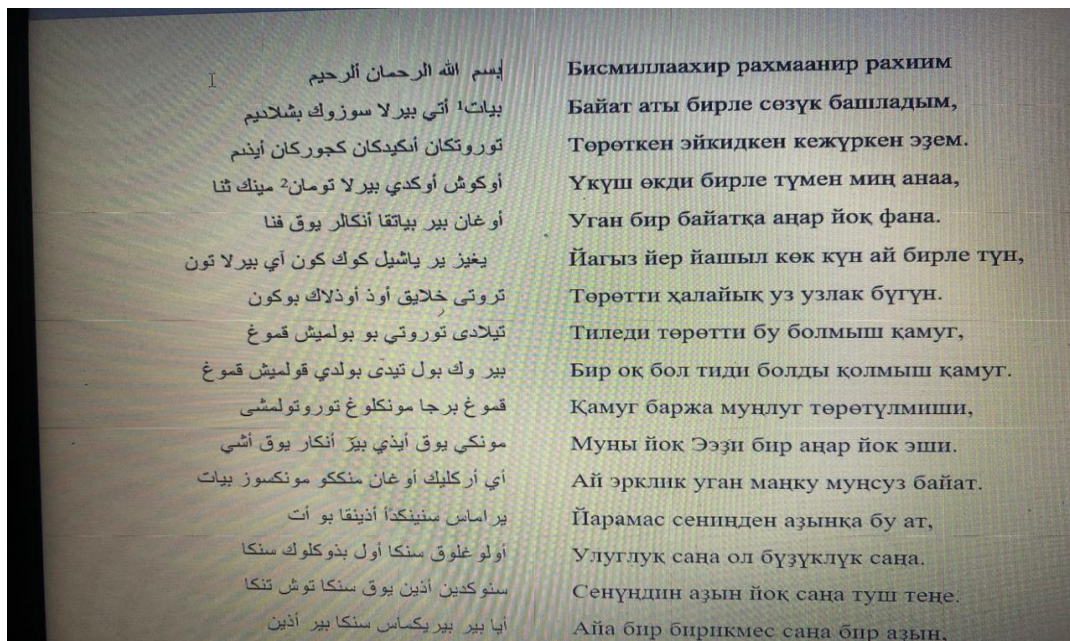
Швецам и точилщикам луков и стрел.

Сей жизни красу их искусство дала,

Все дива вселенной – плод их ремесла [7, 379-б.]

Негизинен, автор бул главада кол өнөрчүлөргө туура мамиле жасоого үндөйт. Бирок, жөн эле куру сөз менен айтпастан, көркөм элестөө аркылуу ар бирөөсүн атап, алардын өзгөчө баалай турган касиеттерине токтолуп өтөт. Мына ушундай атап өткөн кош саптарынын бири жогорудагы келтирилген мисалдар болуп саналат. Бул мисалдарда Жусуп Баласагын темир устаны, өтүкчүнү, жыгач устаны, кырмачыны, сүрөтчүнү жана окчу-жаачыларды атап өтөт. Мындай автордун атоолору азыркы поэтикалык котормолордо берилген, бирок өзгөрүүлөр-дөн да алыс эмес. Тактап айтканда, жогорудагы келтирилген мисалдан көрүнүп тургандай, биринчи кош сабындагы оригинал-да «кырмачы» деген сөз азыркы уйгурча котормодо: «теричи», казакча котормодо: «балташы, терішілер», кыргызча котормодо: «бычмачылар», окумуштуу К.Артыкбаевдин котормосунда «тегирменчи» деп алмаштырылып которулган. Ал эми орусча котормодо бул сөздүн мааниси жоюлуп кеткен. Негизинен, «кырмачы» деген сөздү алмаштырып которуунун зарылчылыгы деле жок болчу. Өзгөчө, кыргызча котормолоруна бул тийиштүү. Анткени, бул сөздүн тыбыштык түзүлүшү жагынан жана берген мааниси боюнча биздин тилибизде берилген. Бул сөздүн мааниси кыргызча-орусча сөздүктө «изготовитель деревянной посуды» (жыгачтан идиш жасаган кол өнөрчүлөр)деп которулган [11, 496-б.]. Ал эми уйгурча-орусча сөздүктөрдө бул сөздү кезиктирүүгө болбойт [12, 664-б.]. Мындай өзгөчөлүктү байкаган өзбекче жана Үрүмчүдөн

чыккан кыргыз тилиндеги котормолордо туура которуп беришкен. Атап айтканда, өзбекче котормодо: «уймакор» деген сөз менен берилген, бул сөз өзбекче-орусча сөздүктө «уймакор» «резчик, режущий узоры на твердом материале» деп которулган [13, 581-б.]. Ал эми Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо азыркы биздин тилибиздегидей «кырмачы» деп туура которуп берген. Ошондой эле, кийинки экинчи кош сап да азыркы биздин тилибизге жакын жана түшүнүктүү. Бир гана «ажунда» деген сөз түшүнүксүз. Бул сөз байыркы түрк тилдер сөздүгүндө «ажунда» «мир, свет, жизнь» (дүйнө, жарык, жашоо) деп которулган [14, 73-б.]. Автор бул кош сап аркылуу бүткүл дүйнөнүн атагын кол өнөрчүлөр таанытат, ошону менен бирге, бул жашоодогу таңкы иштер кол өнөрчүлөрдөн башталат, жалпы журт таңкы уйкуда жатканда таң эртеден туруп, жумушун баштаган кол өнөрчүлөр деген ойду айтууга аракет кылган. Ал эми автордун мындай ою азыркы поэтикалык котормолордо (уйгурча котормодон тышкары) башкача мааниге өтүп кеткен. Атап айтканда, оригиналдагы: «Жашоонун таңкы иштери булардан башталат» деген автордун ою азыркы өзбекче котормодо: «Оламдеги хайратомуз ишлар булардан чикади», казакча котормодо: «Өнердин кереметтерин ыстейтүгын осылар», Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо: Таң каларлуу буюмдарды бүтөп жатат», кыргызча котормодо: «Таң каларлык жасалга усталардан», окумуштуу К. Артыкбаевдин котормосунда: «Өнөрү ушул журттун эстен кетпес», орусча котормодо: «Все дива – вселенной – плод их ремесла» деп, кол өнөрчүлөрдүн усталыгына таң калгандай баада берилип калган. Мындай котормолор өз учурунда актуалдуулугун жоготпой илимий изилдөөлөрдө өз баасында кызматын аткарып келе жатат. Бирок, аталган котормолор бири-бириникин пайдаланып которулганы да жок эмес. Түп нускадагы араб жазуусунда берилген котормо, бул Кытай кыргыздарынын котормолору деп эсептөөгө болот. Бирок, илим өсөт, илимди терең даңазалаган окумуштуулар жаралат деген сөздүн мааниси да бизди ойго салды. Жакынкы аралыкта, өздүк баракчамда Жусуп Баласагынга байланыштуу изилдөөлөрүмдү жарыялап келем. Ал изилдөөлөрүмдү окугандардын катарынан бир жигит байланышты. Ал жигит, Жусуп Баласагындын көчүрүлгөн кол жазмаларын Кытай китепканасынан араб, уйгур жазуусундагы нускаларын алдырып өз алдынча окуп, Жусуп Баласагындын кол жазмаларын окуп, которуп, атүгүл которгон котормолору менен тааныштырды. Ал жигиттин аты-Эрмеков Бакытбек Сайдикасымович. Ошол жигиттин котормосун окурмандарга тааныштырсак.

Мына ушундай багытта азыркы кыргыз тилине түн нускага жакын которуп иштеп жатат. Албетте, анын котормосун окуганыбызда байыркы түрк тилинде жазылганын байкоого болот. Мындай жаш билимдүү адиске коомдук шарт түзүп берип, Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасын котортуп, азыркы жаңы вариантын жарыяласак, келечектеги илимпоздорго чыгарманын туура жана так которулган вариантын сунуштоого мүмкүнчүлүк болот эле.

Колдонулган адабияттар

1. Raşid Rahmeti Arat. Kudatku bilik. I Metin. Istanbul, 1947, 656-б.
2. «Кутадгу билиг» эмгегинин сакталган 3 көчүрмөсүнүн түстүү фото факсимилеси. Түркия. 2015-жыл. – URL: <https://www.azattyk.org/a/jusup-balasagyn-kutadgu-bilig-950th-anniv-blog-2020-tch-ky/30385636>.
3. Жусуп Хас Ажип. Кут даарытар билим (Кутадгу Билиг). Турганбай Кылычбек, Нооруз Усөналы. Үрүмчү: Шинжан Эл басмасы, 1992. Азыркы кыргыз алфавитине түшүргөндө р: Мусабаева З.М., Эргун Кожа, 17-б.
4. Юсуп Хас Хажип. Кутадгу билиг (Абдурахим Өткүр, Ахмет Зийади, Мамтемин Юсуптердин уйгур тилиндеги котормосу). – Пекин: Бейжин, 1984, 1367-б.
5. Жүсіп Баласагүн. Кутты білік (А. Егеубаевдин казак тилиндеги котормосу). – Алматы: Жазушы, 1986, 613-б.
6. Жусуп Хас Хажип. Кут даарытар билим (Турганбай Кылычбек, Норуз Үсөнаалынын кыргыз тилиндеги котормосу, араб тамгасында басылган). – Үрүмчү: Шинжан эл басмасы, 1992, 779-б.
7. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание (С.Н. Ивановдун орус тилиндеги котормосу). – Москва: Наука, 1983, 556-б.
8. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим (Т. Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосу). – Фрунзе: Кыргызстан, 1988, 527-б.
9. Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билиг (Каюм Каримовдун өзбек тилиндеги котормосу). – Ташкент: Фан, 1971, 963-б.

10. Артыкбаев К. «Кутадгу билиг» дастаны // Мугалимдер газетасы, 1990, 24, 31-август, 3-б.
11. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Бишке: Шам, 1999, 496-б.
12. Уйгурско-русский словарь / Составитель: Э.Н. Наджип). – Москва: Советская энциклопедия, 1968, с.624.
13. Узбекско-русский словарь. – Москва: Издательство иностранных и национальных словарей, 1959, с. 581.
14. Древнетюркский словарь / Редакторы: В.М. Наделяев, Д.М. Насилов и др. – Ленинград: Наука, 1969, с. 73.
-

УДК 94.85+28

Шейшеканов Т.Б.
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Шейшеканов Т.Б.
КНУ им. Ж.Баласагына
Sheyshekanov T.B.
KNU named after J. Balasagyn

**КАРАХАНДАР ДООРУНДАГЫ РЕНЕССАНС
РЕНЕССАНС В КАРАХАНИДСКИЙ ПЕРИОД
RENAISSANCE DURING THE KARAKHANID PERIOD**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада, Карахандар доорундагы цивилизациянын өнүгүшү анын ичинде материалдык жана руханий маданияттын өнүгүшү иликтенген. Ошол доордо Орто Азиядагы эки маданияттын – көчмөн түрк тилдүү элдердин жана отурукташкан башка элдердин маданияттарынын бири-бирине тийгизген таасири жана ал маданияттардын өз ара байланышынын натыйжасында байышы – дүйнөлүк цивилизациянын андан ары байышына чоң салым кошкондугу изилденген. Ошол мезгилдеги Орто Азияга жана Чыгыш Түркстанга кенен жайылып жаткан жана Караханиддер мамлекетинин учурунда мамлекеттик дин катары кабыл алынган ислам дининин жалпы эле маданияттын өнүгүшүнө кошкон салымына өзгөчө маани берилген.

Аннотация: В этой статье анализируется развитие цивилизации в эпоху Караханидов, в том числе развитие материальной и духовной культуры. В тот период в Средней Азии существовало две культуры – культура кочевников и культура оседлых земледельцев. Эти культуры оказывали друг на друга огромное влияние и обогатили мировую цивилизацию. В эту эпоху Исламская религия начала распространяться в Средней Азии и Восточном Туркестане, а в период образования Караханидского каганата Ислам стал государственной религией.

Abstract: This article analyzes the development of civilization in the Karakhanid era, including the development of material and spiritual culture. At that time, there were two cultures in Central Asia - the culture of nomads and the culture of sedentary farmers. These cultures had a huge influence on each other and enriched the world civilization with their penetration. During this era,

the Islamic religion began to spread in Central Asia and East Turkestan, and during the formation of the Karakhanid Khaganate, the Islamic religion became the state religion.

Негизги сөздөр: карахандар; каганат; маданият; көчмөндөр; шаарлар; элдер; доор; байланыш.

Ключевые слова: каракханиды; каганат; культура; кочевники, города; этносы; эпоха; связь.

Keywords: Karakhanids; Khaganate; culture; nomads, cities; ethnic groups; era; connection.

X – кылымдын ортосунда Карахандар түзгөн каганат Орто Азиянын Жети-Суу жана Чыгыш Түркстан аймактарында түрк тилдүү элдер тарабынан түзүлгөн биринчи мамлекет болуп эсептелет. Карахандардын мезгилинде мамлекеттин саясий, социалдык-экономикалык, маданий, этникалык өнүгүүсүндө прогрессивдүү өнүгүүлөр жана өзгөрүүлөр ишке ашкан. Өзгөчө белгилей кете турган жагдай, бул каракханиддер учурундагы маданияттын, илим жана искусствонун болуп көрбөгөндөй өнүгүшүнүн ишке ашкандыгы болуп эсептелет.

Ошол доордо Орто Азиядагы эки маданияттын – көчмөн түрк тилдүү элдердин жана отурукташкан башка элдердин маданияттарынын бири- бирине тийгизген таасири жана ал маданияттардын өз ара байланышынын натыйжасында байышы – дүйнөлүк цивилизациянын андан ары байышына чоң салым кошкондугу, объективдүү чындык экендигин, бул проблеманын үстүндө илимий иликтөөлөрүн жүргүзгөн окумуштуу тарыхчылар, чыгыш таануучулар, философтор, культурологдор ж. б. белгилешкен.

Албетте, ошол мезгилдеги Орто Азияга жана Чыгыш Түркстанга кенен жайылып жаткан жана Карахандар мамлекетинин учурунда мамлекеттик дин катары кабыл алынган ислам дининин жалпы эле маданияттын өнүгүшүнө кошкон салымы зор болгон. Аталган мамлекеттин фундаментин түптөөдө Орто Азияда жана Чыгыш Түркстанда жашаган түрк тилдүү элдердин уруулук бирикмесине кирген чигил, ягма, карлук ж. б. уруулардын ролу чоң болгон. Ал эми, карахандардын династиясын түзгөн урууларга ягма жана чигил уруулары кирет.

Чыгыштагы тарыхый булактарда Карахан кагандыгынын көпчүлүк жана негизги калкын кыргыз уруулары түзгөн деп көрсөтүлгөн, демек, бул мамлекет кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн бир баскычы болуп эсептелет. Кыргыз элинин энциклопедиясы болуп эсептелген Манас дастанында да Карахан кагандыгы кыргыздарга тиешелүү деген бүтүм орун алган.

Ошондой эле, Карахан доорундагы улуу ойчул, биздин жердешибиз Жусуп Баласагындын өмүр баянын, ишмердигин терең изилдеген белгилүү кыргыз тарыхчысы З. Эралиев көптөгөн белгилүү тарыхчылардын, атап айтсак: В.В. Григорьевдин, В. Бартольддун, О. Прицахтын, С. Кляшторныйдын, Мехмед Фуат Кепрюлунун, О. Караевдин, Т. Чороевдин ж. б. эмгетерине таянып: «...жазма булактар жана окумуштуулардын көз караштары боюнча ... ягма, тухси, чигил, карлук кайсы элге таандык... Бизге жеткен фактыларды иликтеп көрсөк, алардын жайланышкан жери, жүргүзгөн кесипчилиги, турмуш шарты, үрп адаты, салт-санаасы ж. б. боюнча алар кыргыздарга таандык, кыргыздардын ата-бабалары болгон, кыргыз эли түзүлгөн мезгилде, бул уруулар жуурулушуп кетип, бир элди – кыргыздарды түзүшкөндүгү талашсыз маселе» – деп белгилеген [1, 16-б.].

Жогоруда аты аталган окумуштуулар орто кылымда жаралган тарыхый булактарга таянышкан жана илимий бүтүмдөрүн чыгарышкан. Алар колдонгон тарыхый булактар да

атап айтканда, автору белгисиз «Худуд аль аалам» (Дүйнөнүн чеги) аттуу эмгекте, карлуктар Чүй өрөөнүндө, Ала-Тоонун түндүк жана түштүк аймактарында, Ысык-Көл өрөөнүндө, Борбордук Теңир-Тоодо жана Чыгыш Түркстанда жашашат деп көрсөтүлсө, араб саякатчысы Кудаман ибн Жафар карлуктар Тараз шаарына чейинки аймакты ээлешкен деп көрсөткөн.

Ал эми, аль Истахри карлуктар тоодо жашап, аскер иштери менен алектенишет, Тараз Исфиджадан Ферганага чейинки чоң аймакты ээлеп турушат деп белгилеген. Ошол доордогу окумуштуу Гардизи карлуктардын чоң уруусу чигилдер деп эсептеп, алар Чүй жана Ысык-Көл өрөөндөрүндө жашашат деп көргөзгөн. Биз сыймыктанган жердешибиз, атактуу окумуштуу Махмуд Кашгари чигилдерди үч бөлүккө бөлүп – биринчиси Тараздын тоо бөлүгүндө, экинчиси Барсханда, үчүнчүсү Кашкарда жашашат деп баса белгилеген.

Х-к. ортосунда түзүлгөн Карахан каганатынын түзүлүшү ошол мезгилдеги Жети-Суудагы, Исфиджабдагы жана Кашкардагы болуп өткөн саясий окуялар менен жана Карлук каганатынын кулашы менен тыгыз байланыштуу.

Карахандар каганатынын алгачкы жылдарында мамлекеттин экономикасынын жана маданиятынын өнүгүшүнө Улуу жибек жолунун тийгизген таасири талашсыз. IX-X-к.к. араб авторлору Кудаман ибн Жафар жана ибн Хордадбех Улуу Жибек Жолу Орто Азияны аралап өткөн, карлуктардын жана саманиддердин аймактарында соода каравандары каттап турган деп көрсөтүшкөн. Улуу Жибек Жолу эки багытка бөлүнүп, биринчи багыты түштүк тарапка –Ферганага, экинчи багыты түндүк тарапка – Шаш Түрккө карай кеткен. Улуу Жибек Жолу көчмөн түрк элдери менен отурукташкан элдердин ортосундагы соода жана маданий байланыштарын өнүктүргөн жана эки маданиятты тең байыткан.

Карахандардин доорунда Жети-Суу жана Чыгыш Түркстан аймактары сооданын, кол өнөрчүлүктүн жана маданияттын борбору болуп эсептелген. Каганаттын бир борбору болуп эсептелген Баласагын шаары ири шаарлардын катарына кирген. Бул жөнүндө Махмуд ибн Вали: «...Баласагын Түркстан заминдеги шаар. Монголдор кол салганга чейин шаарда таза мусулман калкы жашаган, андан көптөгөн окумуштуулар чыккан. Баласагында 40 чоң мечит жана 200 кичине мечит болгон» – деп белгилеген [2, с. 30-31].

Махмуд Кашгари бул шаарды үч аталыш менен: Баласагын, Куз-Улуш жана Куз-Ордо деген аталыштар менен атаган. Ал эми, кыргыз элинин сыймыгы болгон, улуу ойчул Жусуп Баласагын киндик каны тамган Баласагын шаарын «Куттуу билим» дастанында Күзөр деп атап, төмөндөгү ыр саптарын жараткан:

«Эске тут бул китепти жазып койгон,
Ардактуу сыпаа сөзмөр адам болгон.
Күзөрдө анын туулуп, өскөн жери,
Жатык тил, учкул сөздүү туулган эли» [3, 11-б].

Күзөр (Баласагын) шаары көчмөн кыргыз уруулары келип отурукташкандан кийин чөлкөмдөгү ири шаарлардын катарына кошулат.

Чыгыш Караханид каганатынын мезгилиндеги ири шаарлардын катарында Тараз шаары да болгон. Аталган шаар так Улуу Жибек жолунда жайгашкандыктан экономикалык жактан өскөн жана маданияты тез көтөрүлгөн. Шаардын цитадели, шахристаны жана рабады болгон. Х-к. географ Мукаддаси «...Тараз – чоң бекемделген шаар, бак-шактуу, калкы жыш жайгашкан, төрт дарбазасы бар... Мечит базардын ортосунда» – деп көрсөткөн [4, 15-16-бб.].

Карахандардын доорундагы ири шаарлардын катарында: Отрар, Самарканд жана Бухара шаарлары болгон. Самарканд шаары Ибрахим Тамгач хандын (1046-1068) бийликте турган учурунда анын резиденциясы жайгашкан жана гүлдөгөн шаарга айланган.

Ошондой эле, интенсивдүү өнүккөн шаарлардын катарында Өзгөн, Кулан, Исфиджаб (Сайрам), Бинкет (XI-к.баштап Ташкент), Тункент, Нукет жана Бенакет шаарлары болгон. Ахеологдордун далилдөөлөрү боюнча Орто Азиядагы шаарлар төрт бөлүктөн: цитаделден, шахристандан, ички жана тышкы рабадан туруп, шаардын чети коопсуздукту камсыз кылуу максатында аңдар менен курчалган. X-XII-кк.араб жана перс саякатчыларынын, географтарынын эсептөөлөрү боюнча Фергана өрөөнүндө 39, Урушанда 12, Бухара оазисинде 29, Согдада 12, Кашка Дарыя өрөөнүндө 6 шаар болгон.

Ал эми, П.М. Кожемяконун изилдөөлөрүндө Карахандардын мезгилинде Чүй өрөөнүндө эле 80ден ашык шаарчалар жайгашкан [5, с.155-156]. Шиш-Дөбө, Ак-Бешим, Бурана ж.б. шаарчалар орун алып, ал жерлерде да соода, кол өнөрчүлүк, зергерчилик жакшы өнүккөн [6, с. 66].

Ал эми, М. Кашгари өз сөздүгүндө Орто Азиядагы төмөндөгү шаар кыштактарды: .Улуг Талас, Кэми Талас, Тартуг, Баласагын, Кочкор-Башы, Санлиг-Каяс, Кара-Каяс, Икки-окус, Чигил, Барсган, Узкенд, Ягма, Аргу, Бухара, Исфиджаб, Самарканд, Талас ж.б. атаган.

Сыр-Дарыянын оң жана сол жээктеринде, Иле, Ысык-Көл өрөөндөрүндө, борбордук Теңир-Тоодо курулган шаарчалар төрт бурчтук дубалдар менен курчалган жана ал дубалдар коргонуу максатында тургузулган [7, с. 77].

Ошентип, биз, археологдордун изилдөөлөрүнө таянып, Караханиддердин мезгилинде шаардык курулуштар кулач жайган, жаңы шаарлар курулган, эски шаарлар ондолуп түздөлгөн жана шаардык маданият өнүккөн. Шаарларды курууда алардын инфраструктурасына көңүл бурулган, жолдор, көпүрөөлөр, шаардык канализация, коомдук мончолор, мечиттер, медреселер ж. б. салынган деп ишенимдүү айта алабыз.

Караханиддер доорундагы маданияттын өнүккөндүгүнүн бир далили, бул бизге чейин сакталып калган Чүй өрөөнүндөгү Бурана мунарасы болуп эсептелет. Бул мунара X-к. экинчи жарымында тургузулган. Мунаранын жайгашкан жайы Баласагын шаар урандысы деп аталып келет. Мунара азыркы Токмок калаасынын түштүгүндө жайгашкан. Кыргыз өкмөтүнүн 1976-ж. кабыл алган Токтомунун негизинде, бул жай мамлекеттик корук болуп жарыяланган жана республикалык-архитектуралык ачык асман астындагы Бурана комплекс музей уюштурулган.

Өзгөндөгү архитектуралык комплекс үч мавзолейден жана бир минареттен турат. Түндүк мавзолейи 1152-ж. курулуп, ал жерде Фергана өрөөнүн башкарып турган, карахандар династиясынын көрүнүктүү өкүлү Тогрул Кара хан Хусейн ибн Хасандын сөөгү коюлган. Ортоңку мавзолей XI-к. башында, ал эми Түштүк мавзолейи 1187-ж. курулган.

Ошондой эле, батыш Карахандар мамлекетинин материалдык маданиятынын эстеликтерине Бухарадагы Намазго мечити, Бухарага жакын жайгашкан Шамсабат сарайы, Калян (1127-ж.), Магоки-Ат-Тари (XI-XII-кк.) минарет-мечиттери, Рабат-и-Малик(XI-к.) караван сарайы, Хазардагы Дигаран мечити (XI-к.) жана Бухара оазисиндеги Искежкете (1121-ж.) мечити кирет.

Карахандардын мамлекетинде кол өнөрчүлүктүн түрлөрү: токуучулук, темир, жыгач устачылык, зергер буюмдарды жасоо, айнекти иштетүү, тери иштетүү ж.б. болгон жана кесипти өздөштүргөн адамдар ал иштерди аткарып келишкен. 10-11-к.к. Чаткал өрөөнүндө жезди иштеткен. Ал аймактын борбору болгон Ардаланкент шаарчасында ар кандай кесиптеги кол өнөрчүлөр эмгектенишкен [8, с. 58-59].

Чүй өрөөнүндөгү Ак-Бешим, Сокулук, Александровка, Красноречка, Сретенка шаарчаларында карапачылардын кварталдары табылган. Буранадан бышкан кирпич

өндүргөн ишкананын, Ак-Дөбөдөн шарап ачытуучу ишкананын, Сокулуктан үч мештин калдыктары табылган. Өзгөндө карапанын жети түрү жасалган [9, 413-б.].

Каганаттын шаарларындагы кол өнөрчүлөр күмүштү колдонушуп ар түрдүү кооз буюмдарды чеберчилик менен жасашкан. Темирди иштеткен усталар үй буюмдарын, курал жарактарды даярдашкан. Зергердик буюмдарды жараткан чеберлер өтө жогору бааланган. Алар тарабынан жасалган буюмдарды, археологдор Орто Азия чөлкөмүнүн көптөгөн аймактарынан табышкан жана ал буюмдар музейлерде сакталууда.

Чындыгында эле кол өнөрчүлүктүн өнүгүшүнө Кыргызстандын аймагында жайгашкан бай кен байлыктар таасир эткен. Баалуу кен байлыктар жайгашкандыгы жөнүндө 10-кылымда жашаган географ Абу Исхак Ибрахим ибн Мухаммад ал Истахри «...Фергана облусунун аймагы кенен жана бай, ... анда көп калк жашайт. Борборун Ахсикент деп аташат. ...Фергананын ээлеген аймагындагы Некада жана Ахсикентте алтын, күмүш кендери бар, Сох тоосунда сымап, төмөнкү Нисиде кара май кендери табылган. Ал эми, Асбара тоосунда нефть кени бар. Мындан сырткары Фергана өрөөнүндө бирюза, жез, коргошун жана темир кендери бар» деп белгилеген [10, с. 30-31].

Карахандар доорунда товар-акча мамилелери өнүккөн, каганаттагы тыйын чыгаруучу ишканалар ири шаарларда, атап айтканда Ошто, Өзгөндө, Куз-Ордодо, Барсканда жайгашкан. Чыгарылган тыйындарда Карахан династиясын негиздеген инсандардын аты-жөнү, титулдары чегилип көрсөтүлгөн. Карахандык дирхемдер күмүштөн жасалган жана салмагы 2.9645 г. түзгөн [11, 188-б.].

XI-XII-кк. мусулман өлкөлөрүндөгү күмүшкө болгон суроо талап өскөндүктөн күмүш кескин азайып кеткен, ошол себептен, жогорку сапаттагы күмүштөн жасалган дирхемдер кескин азайган жана алардын ордуна жездин жана коргошундун аралашмасынан жасалган дирхемдер чыгарыла баштаган. Ошондой эле, соода сатыктын өсүшүнө байланыштуу Карахандын башкаруучулары алтын динарларды да айлантууга чыгарышкан.

X-к. баштап ислам дүйнөсү менен көчмөн түрк тилдүү элдердин ортосундагы байланыш, карым-катнаш туруктуу боло баштаган. Мындай байланыш көчмөн элдердин арасына ислам дининин акырындык менен жайылышы өз таасирин түздөн түз тийгизген. Сатук-Богра-хандын (915-955) бийлик жүргүзгөн мезгилинде каганатта саясий жана маданий жактан прогрессивдүү чоң өзгөрүүлөр ишке ашкан. Маданий, руханий жактан алып карасак каганаттын аймагында ислам дини кеңири жайыла баштаган жана мамлекеттик дин деген статуска ээ болгон. Уламыштарга караганда Сатук эрте жетим калып Кашкардагы Огулчак агасынын үйүндө тарбияланган. Ал 12 жаш курагында эле эл оозуна алына баштаган жана акылдуу, таза, сырткы кебетеси келишимдүү инсан катары таанылган. Сатук ислам динин туткан адамдарды алгачкы жолу Бухара шаарынан көргөн. Кийнчерээк анын замандашы, белгилүү окумуштуу жана соодогер Наср ас – Самани Сатукту Кашкардан издеп таап ислам дининин негиздери менен кенен тааныштырган. Сатуктун ислам динин кабыл алышына Саманинин тийгизген таасири чоң болгондугу талашсыз. Ислам динин кабыл алган Сатуктун дүйнөгө, коомго болгон көз карашы түп тамырынан бери өзгөргөн.

Мусулман тарыхнаамасында Сатук-Богра-хандын көргөн түшү жөнүндө төмөндөгүдөй маалымат орун алып келет. Асмандан адам түшүп Сатука түрк тилинде «Исламды кабыл ал! Сен бул жашоодо жана келечекте албан ийгиликтерге жетишесиң» – деп айтат.

Чындыгында Сатуктун ислам динин кабыл алышына, ошол мезгилдеги тарыхый кырдаал, коомдогу руханий абал түздөн-түз өз таасирин тийгизген жана ошондой эле анын

жеке турмушундагы орун алган ар кандай жагдайлар анын ислам дининин кабыл алышына өбөлгө түзгөн.

Ошентип, Сатук болжол менен 943-ж. Карахан башкаруучуларынын ичинен биринчилерден болуп ислам динин кабыл алган. Карахандардагы исламизация процесси тынчтык жолу менен ишке ашкан жана бул процессте саманиддердин тийгизген таасири чоң болгон.

Кашкар уламыштарында Сатук – Сатук-Богра-хан-гази деп аталат. «Сатук Богра хан» дастанында ал «капырларды» сыйкырдуу кылычы менен жеңген. Кылычы кырк эсе узарган, каган 96 жашында өлгөн жана сөөгү Артучка (Кашкардын түндүк жагы) коюлган. [12, с. 132].

Карахан каганатынын жарандары Сатукту ыйык адам катары тутушкан, ал өз кезегинде ислам динине берилген жана ага кызмат кылган адамдарды такай колдоого алып турган. Бул жөнүндө кенен маалыматтарды Мухаммед Хайдар Дулат калтыргандыгы бизге жакшы белгилүү.

Сатуктун урпактары башкарган мезгилде ислам дини кеңири катмарга сиңген. 955-ж. Сатуктун уулу Муса бийликке келип тактыны ээлеген жана 960-ж. ислам динин караханиддер мамлекетиндеги официалдуу дин–мамлекеттик дин деп жарыялаган. Каганаттагы жашаган калктын ислам динине массалык түрдө өтүүсү ошол учурга туш келет. Академик В. Бартольддун изилдөөсү боюнча, 960-ж. исламды 200 000 түтн түрк эли кабыл алган. Элдин руханий жашоосуна, ислам дининин мамлекеттик дин катары кабыл алынуусу түздөн түз өз таасирин тийгизген жана алардын тагдырындагы зор окуя болуп калган.

Карахандардын доорунда билим жана илим андан ары карай өнүккөн. Классикалык түрк адабиятынын фундаментин алгачкылардан болуп түптөгөн инсандар, Карахандардын доорунда өздөрүнүн өлбөс-өчпөс эмгектерин жаратышкан. Ал инсандардын алдыңкы катарында улуу ойчул, биздин жердешибиз Жусуп Баласагын турат. Анын «Куттуу билим» дастаны XI-к. Кашкарда жарык көргөн. Аталган эмгек оригиналда «Кутадгу билиг» деп аталат. Ал эми, бул эмгекти терең изилдеген окумуштуулар Г. Вамбери, В.В. Радлов, В.Томсен ж.б. эмгекти «Бакыт алып келүүчү билим» (Знание, приносящее счастье), «Бакыт тартуулочу билим» (Знание, дарующее счастье), «Адамды бактылуу кылуучу билим» (Знание, делающее человека счастливым), «Бактылуу болуш илими» (Наука быть счастливым) – деп которушкан.

Ырас, дастан кайсыл тилде жазылган деген маселенин тегерегинде, илимий дискуссияга катышкан окумуштуулардын арасында ар кандай көз караштар, бүтүмдөр жаралган. Бирок, акырында дастанды изилдөөгө 20 жылдык өмүрүн арнаган белгилүү Чыгыш таанучу В. Радлов, дастандагы ар бир сөздү иликтеп, салыштырып «Куттуу билим» дастаны уйгур тилинде жазылган деген божомолдоодон толук баш тарттым, дастан уйгур тилинде эмес экендигине толук ишендим, бул оюма төмөнкү эки нерсе себеп болду, биринчиден, дастанда уйгур деген сөз бир да жерде кездешпейт, же алардын салт санаасы, үрп-адаты, кесиби жөнүндө сөз болбойт, экинчиден, бул дастан эне тилинде жазылган биринчи китеп экендигин көрсөтүп турган Жусуп Баласагындын сөзү күбө боло алат деп белгилеген.

Ал эми, академик В Бартольд дастандын Каир жана Наманган нускаларын терең изилдеп, дастандын тили боюнча талаш маселеге чекит койгон. Анын пикири боюнча, карахандыктар теги боюнча уйгурларга жатпайт, дастан уйгур тилинде жазылган эмес деген илимий бүтүм чыгарган. В.Бартольдун чыгарган илимий бүтүмүн белгилүү кыргыз

окумуштуулары академиктер Б. Юнусалиев, Т. Сыдыкбеков, профессорлор К. Артыкбаев, З. Эралиев, А. Абдразаков толук колдоого алышкан. Айтмакчы, бул маселе толук жана биротоло чечилгенден кийин гана, өлкөбүздөгү жогорку окуу жайларынын көч башы болуп эсетелген Кыргыз Улуттук Университетине 2002-ж. дастандын авторунун – Жусуп Баласагындын ысымы ыйгарылган.

Өз доорунун чыгаан лингвисти, биздин жердешибиз М. Кашгари бул тилди «...укканга жагымдуу, өтө таза, накта тоолуктарды тили» – деп белгилеген. Ошентип, өз заманынын мыкты ойчулу Ж. Баласагын тарабынан кыргыз тилинде жазып калтырган «Куттуу билим» дастаны Карахан доорундагы маданияттын өнүгүшүнө зор салым кошкон чыгарма болуп саналат.

Ж. Баласагын Чыгышка кенен таанымал болгон окумуштуулардын Мухаммед аль Хорезмдин математика, астрономия, география, философияга кошкон салымдарын, Абу Наср Фарабинин коом жана коомдук түзүлүш, мамлекет жана аны башкаруу, гумандуулук жөнүндөгү философиялык окууларын, Абу Райхан Берунинин «Геодезия», «Минералогия», «Хронология», «Индия», «Масуд канону» ж. б. эмгектерин, Абу Али ибн Синанын медицина маселелерин изилдеген «Шыпаа китебин», философиясын жана Иран акыны, ойчулу Абылкасым Фирдоусинин «Шах намэсин», илим, билимдин өнүгүшүнө кошкон салымдарын терең өздөштүргөн улуу инсан болгон.

Ж. Баласагын бул дастанында киндик каны тамган кыргыз жерин даңазалаган, мөңгү баскан бийик тоолорго, өзөндөрдөгү кашка сууларга, карагай арчаларга, жан жаныбарларга суктанган. Жергиликтүү кыргыз калкынын негизги кесиби мал чарбачылыгы экендигин эскерип, алардын үрп адаты, салт санаасы жөнүндө маалыматтарды берген. Жаштарга акыл насаат айткан, келечек жаштардыкы экенин баса белгилеп көрсөткөн. Кыргыз элинин уруулук түзүлүшүн көргөзүп. Мамлекет башында турган өкүмдөр кандай сапатка ээ болуш керек экендигин, адамдын кадыр баркын баалай билүү, элге калыс мамиле кылуу ж.б. орчундуу маселелерге токтолгон.

Карахандар доорундагы ренессанска зор салым кошкон өз заманынын чыгаан окумуштуусу, биздин жердешибиз Махмуд Кашгари өзүнүн «Диван лугат ат-түрк» аттуу эмгегин жаратып, бизге мурас кылып калтырып кеткен.

Аталган эмгек түрк тилдүү адабияттын тарыхындагы алгачкы филологиялык жана тарыхый–этнографиялык чыгарма болуп эсептелет. Махмуддун атасы Карахан мамлекетинин эмири Наср ибн Алиянын мураскорлорунун бири болгон. Махмуд алгачкы билимди Кашкар шаарынан алып, кийин өз билимин Орто-Азиядагы жана Ирандагы ири шаарларда өркүндөткөн.

Ошентип, ал жогорку араб билимине ээ болгон, араб филологиясын жакшы өздүштүргөн жана алган билиин тил жана адабиятты, тарыхты, этнографияны изилдөөдө колдонгон.

Махмуд Кашгаринин эмгегинде Карахан мамлекетинин согуштук жоортулдары жана мамлекеттин чек аралары жөнүндө кээ бир маалыматтар орун алган.

Ошол окуялар жөнүндө элибиздин мыкты Чыгыш таанучусу, профессор Ө. Караев «...Карахандар Хотан менен Жаркендди көпкө чейин баш ийдире албагандыгы ра-хан жөнүндөгү уламышта чагылдырылган. Өздөрүнүн түштүктөгү коңшуларынын каршылыгына туш келип, Карахандар күчтөрүн түндүктө сынап көрмөй болушкан. Алар карлук каганытынын борбору болгон Баласагынды эч кыйынчылыксыз эле ээлешкен. Бул шаарды өздөрүнүн борборлорунун бири деп жарыялашып, азыркы Кыргызстандын түндүк бөлүгүнө

бекемдешип алгандан кийин, Карахандар түндүк чыгыш райондорго жыла башташат. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө алардын Жети-Сууну жеңип алгандыгы жөнүндө баяндаган айрым фактылар көрсөтүлгөн» – деп белгилеген [13, 146-б.].

Махмуд Кашкаринин эмгегинде мамлекеттин курамында жашаган түрк тилдүү уруулар–ягма, тухси, чигил уруулары Или өрөөнүн ээлешет деп көрсөтүлгөн.

Ошондой эле Карахан мамлекетиндеги уруулар менен каршылашкан башка уруулар – ограктар, басмылдар, йабакулар, жумулдар, йемактар, уйгурлар ж. б. даана ачык көрсөтүлгөн.

Ошондой эле, эмгекте ислам дининин Чыгышта жайылышы, караханиддер басып алган аймактарда ал диндин күч менен киргизилиши жөнүндө маалыматтар орун алган.

Махмуд Кашкаринин негизги кесиби филолог болгондуктан, ал филология илиминин өнүгүшүнө зор салым кошкон. Ал сөз маанисине, неологизимдердин жаралышына илимий көз караш менен караган. Түрк элдеринин тилдеринин фонетикасын абдан мыкты билген, тилдеги грамматикалык түзүлүштү терең изилдеген. Ошентип, Карахандар доорунда түрк тилдүү элдердин, ошонун ичинде кыргыз элинин саясий, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүшүндө прогрессивдүү жетишкендиктер орун алган. Ал доорду Ренессанс доору десек туура болот.

Колдонулган адабияттар

1. Эралиев З.Э. Жусуп Баласагын – кыргыздардын улуу ойчулу. – Бишкек, 2003, 16-б.
2. Караев Ө.К. Көөнө түрктөр тарыхы. – Бишкек, 1994, 30-31-бб.
3. Эралиев. Аталган эмгек, 11-б.
4. Караев Ө.К. Аталган эмгек, 15-16-бб.
5. Кожемяко П.М. Из истории раннесредневековых поселений Чуйской долины // ТИИ Ан Кирг. ССР, 1958, вып. 4, с. 155-156.
6. Кожемяко П.М. Средневековый Тараз. – Алма-Ата, 1972, с. 66.
7. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. – Алма-Ата, 1972, с. 77.
8. Кибиров А.К. Археологические памятники Чаткала. – Москва: ТКАЭЭ, т. 2, 1959, с.58-59.
9. Кыргызстандын тарыхы. 3 томдук. 1 том. – Бишкек, 2016, 413-б.
10. (Китаб) масалик ал-мамалик ал Истахри // Материалы по истории кыргызов и Киргизии. – Москва, 1973, с. 30-31.
11. Алиев А.А. Эпоха Караханидов – период Ренессанса в истории Кыргызстана // Вестник КРСУ, 2015, т. 15, №7, 188 с.
12. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч. 1. – СПб., 1998, с. 132.
13. Караев Ө.К. Көөнө жана орто кылымдардагы кыргыз тарыхынын чакан баяны. 4-бап. Карахандар каганаты // Кыргыздын тунгуч чыгыш таанучусу профессор Өмүркул Караевге 85 жыл. – Бишкек, 2015, 146-б.

“Жусуп Баласагындын мурасы жана түрк дүйнөсү” аттуу

Эл аралык Форумдун

РЕЗОЛЮЦИЯСЫ

Эл аралык Форум 2024-жылдын 20-21-сентябрында оффлайн жана онлайн форматында өттү. Аталган Эл аралык Форумга Түркия, Азербайжан, Казакстан жана Кыргызстандын бардык жогорку окуу жайларынан ушул темада макала жазган окумуштуу-изилдөөчүлөр катышты. Анда 37 окумуштуунун макалалары келип түштү.

Эл аралык Форумдун катышуучулары иш-чара ийгиликтүү өтүп, өз максатына жеткендигин белгилөө менен жыйынтыгында келечекте жана жакын арада аткарылуучу негизги иштердин багыттары катары төмөнкүдөй резолюция кабыл алышты:

1. **Жусуп Баласагындын баалуу мурасы болгон “Куттуу билимди”** окурмандардын колуна толук жеткирүү максатында чыгарманы кайрадан байма-бай басмадан басып чыгаруу.

2. Улуу ойчул, акын, саясат таануучу, мамлекеттик ишмер **Жусуп Баласагындын “Кутагду билиг” – Кут алчуу билим”** чыгармасынын Австриядагы (Венада), Каирде же Наманганда табылып, Ташкентте сакталып турган оригиналынын түп нускасынын факсимильесин көчүрмөсүн, мамлекеттик органдар аркылуу алдырып, руханий мурас катары же атын алып жүргөн Улуттук университетте, же атайын ачылган илимий-изилдөө борборунда сактоо сунушталат.

3. **“Жусуп Баласагын жана анын мурастары”** аттуу илимий-изилдөө борборун ачуу.

4. **“Жусуп Баласагын”** атындагы эл аралык мамлекеттик сыйлык уюштуруу. Тарыхыбызды, маданиятыбызды, илимий иштерибизди таанытып келген татыктуу кызматкерлерге, изилдөөчүлөргө, маданият кызматкерлерине аталган сыйлыкты ыйгаруу.

5. Жогорку окуу жайларда **“Жусуп Баласагын окуулары”** аттуу лекциялык курсту киргизүү. Келечек ээлерине тарыхыбызда жашап өткөн тарыхый инсандарыбызды таанытуу.

6. 21-сентябрь Жусуп Баласагын күнүнө карата Кыргызстанда Эл аралык деңгээлдеги түркологиялык илимий – тажрыйбалык конференция, симпозиум, тегерек стол, форум уюштуруу.

7. **“Куттуу билимди”** кара сөзгө айлантуу керек. Мисалы: Ашым Жакыпбеков “Манас” эпосун кара сөзгө айланткан сыяктуу, бул чыгарманын дагы кара сөз түрүндөгү вариантын окурмандарга сунуштоо.

8. Интернетте **“Жусуп Баласагын”** аттуу илимий-теориялык рубрика ачуу. Бул дүйнө жүзүндөгү “Куттуу билим” чыгармасынын изилдөөчүлөрүнүн башын бириктирген жалгыз бир социалдык тармак болуп калат. Келечекте диссертациялык, магистрдик, курстук иштерди жазууга көп материал топтоого жардам бермекчи.

9. Чыгарманын аудио жазуусун даярдоо. Бул окурмандарга чоң таасир берет. Аудиториялык, лекциялык, практикалык сабактарда аудио жаздырууну кеңири колдонуу менен Жусуп Баласагындын ар бир саптарын талдоого жол ачылмакчы.

10. Мамлекеттик органдарга, министрликтерге, өкмөт мүчөлөрүнө, жергиликтүү областтык, райондук жетекчилерге чиновниктин касиеттери, негизги сапаттары тууралуу жыл сайын илимий-практикалык окууларды уюштуруу менен аларга "Кут алчу билимдеги" мамлекеттик кызматкерлердин негизги сапаттарын, касиеттерин, карапайым элге мамилесин,

эмгекчиге адилеттүү, сый мамиле жасоо мүнөзүн, мамлекеттик кызматтын этикасын үйрөтүү тартиби киргизилсе. Атайын колдонмо да чыгарылса.

11. **“Куттуу билимди”** терең изилдеп коомчулукка жеткирүү. Ал үчүн салттуу билимди терең билүү зарыл.

12. **“Жусуп Баласагын жана түрк дүйнөсү”** аттуу энциклопедиялык окуу китебин жарыялоо.

13. Жазуучу Төлөгөн Козубековдун котормосу 40 жылдай тарыхы бар китеп болуп калды. Мындан башка дагы араб жазуусундагы **“Куттуу билим”** чыгармасынын түп нускасын жекече кызыгуусу менен которо турган котормочуларга берип, дагы жаңыча котортуу керек.

14. Улуттук теле-радио компаниялар атайын **“Жусуп Баласагындын мурасы”** сыяктуу аталышта теле берүүлөрдү, радио уктурууларды уюштуруу. Бул жаш муундарга байыркы тарыхыбызды тереңирээк таанытууга өбөлгө болмок.

Содержание

УРМАТТУУ КЕСИПТЕШТЕР! УРМАТТУУ КОНОКТОР!	4
УЛУУ МУРАСТАН УЛАНГАН ОЙЛОР	5
Амердинова М.М., Аалиева Н.К., Булекбаев А.М.	17
ЗАМАНБАП КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНДЕГИ ЧЫГЫШ-БАТЫШ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР ДИАЛОГУ	17
ДИАЛОГ ЦИВИЛИЗАЦИЙ ВОСТОК-ЗАПАД В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ГОСУДАРСТВЕ	17
EAST-WEST DIALOGUE OF CIVILIZATIONS IN THE MODERN KYRGYZ STATE	17
Бабаева Э.	21
“КУТАДГУ БИЛИГДЕГИ” ЖАШОО ФИЛОСОФИЯСЫ ЖАНА ЗАМАНБАПТЫК	21
ФИЛОСОФИЯ ЖИЗНИ И СОВРЕМЕННОСТЬ В “КУТАДГУ БИЛИГ”	21
“KUTADGU BİLİG’DE” YAŞAM FELSEFESİ VE ÇAĞDAŞLIK	21
PHILOSOPHY OF LIFE AND MODERNITY IN “KUTADGU BİLİGA” ..	21
Джунушалиева Г.Дж.	34
«КУТАДГУ БИЛИГ» ЛЕКСИКАСЫНЫН ТЕМАТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ	34
ТЕМАТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ЛЕКСИКИ «КУТАДГУ БИЛИГ»	34
THEMATIC NATURE OF THE "KUTADGU BİLİG" VOCABULARY	34
Джаманкулова К.Т.	42
ЧЫГЫШ РЕНЕССАНСЫ: Ж.БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ПОЭМАСЫ	42
ВОСТОЧНЫЙ РЕНЕССАНС: ПОЭМА Ж. БАЛАСАГЫНА «КУТАДГУ БИЛИГ»	42
EASTERN RENAISSANCE: POEM OF J. BALASAGYN “KUTADGU BİLİG”	42
Жумаев М.	50
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ МУСУЛМАН РЕНЕССАНСЫНЫН КОНТЕКСТИНДЕ	50
ТВОРЧЕСТВО ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА В КОНТЕКСТЕ МУСУЛЬМАНСКОГО РЕНЕССАНСА	50
THE WORK OF ZHUSUP BALASAGYN IN THE CONTEXT	50

OF THE MUSLIM RENAISSANCE	50
Исаева С.Н.	54
ОРТО КЫЛЫМДАГЫ АДАБИЙ МУРАС МАСЕЛЕСИ – К.АРТЫКБАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИНДЕ	54
ПРОБЛЕМА СРЕДНЕВЕКОВОГО ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ К. АРТЫКБАЕВА	54
IN THE WORK OF K.ARTYKBAEV – THE PROBLEM OF MEDIEVAL LITERARY HERITAGE	54
Кожоева С.Т.....	61
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ БИЛИМ» ФИЛОСОФИЯЛЫК ЧЫГАРМАСЫН ЖАРАТУУ МЕЗГИЛИНДЕГИ ФИЗИКА ИЛИМИНИН АБАЛЫ.....	61
НАУКА НА МОМЕНТ СОЗДАНИЯ ФИЛОСОФСКОГО ТРУДА	61
ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «КУТ БИЛИМ»	61
THE STATE OF SCIENCE AT THE MOMENT OF CREATION.....	61
OF THE PHILOSOPHICAL WORK OF ZHUSUP BALASAGYN “KUT BILIM”	61
Крутиков Д.	65
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫНДАГЫ ГУМАНДУУ МОТИВДЕРДИН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ	65
СВОЕОБРАЗИЕ ГУМАННЫХ МОТИВОВ В ПОЭМЕ Ю. БАЛАСАГУНСКОГО «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ».....	65
THE PECULIARITY OF HUMANE MOTIFS IN Y. BALASAGUNSKY'S POEM ‘GRACIOUS KNOWLEDGE’	65
Мамбетакунов Э.	72
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН "КУТТУУ БИЛИМИНДЕГИ" ЭКОЛОГИЯЛЫК ЖАНА ЭТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР.....	72
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ И ЭТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА "КУТТУУ БИЛИМ" ("БЛАГОДАТНЫЕ ЗНАНИЯ")	72
ECOLOGICAL AND ETHICAL ISSUES IN THE WORK OF ZHUSUP BALASAGYN "KUTTUU BILIM"	73
Миясаров И.А.....	78
ПОЭМАНЫН АДАБИЯТ ТАРЫХЫНДАГЫ ИЛХАМ БУЛАКТАРЫ ЖАНА АНДАН КИЙИНКИ ТААСИРИ.....	78

ИСТОЧНИКИ ВДОХНОВЕНИЯ И ПОСЛЕДУЮЩЕЕ ВЛИЯНИЕ ПОЭМЫ В ИСТОРИИ ЛИТЕРАТУРЫ	78
SOURCES OF INSPIRATION AND THE SUBSEQUENT INFLUENCE OF THE POEM IN THE HISTORY OF LITERATURE	78
Мамедли Н.Б. уулу, Казымов И.Б. уулу	82
“KUTADGU BİLİK”DƏ ORTA TÜRK DÖNEMİNİ SƏCİYYƏLƏNDİRƏN KELME- KAVRAMLAR.....	82
"КУТАДГУ БИЛИКТЕГИ" ОРТО ТҮРК МЕЗГИЛИН МҮНӨЗДӨГӨН СӨЗ ТҮШҮНҮКТӨРҮ	82
ТЕРМИНЫ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ СРЕДНЕТУРЕЦКИЙ ПЕРИОД В «КУТАДГУ БИЛИК».....	82
TERMS CHARACTERIZING THE MIDDLE TURKISH PERIOD IN "KUTADGU BİLİK".....	82
Наиле А.....	92
КОТОРМОНУН, ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАНА ЖАРЫЯЛООНУН ТАРЫХЫН КАРАП ЧЫГУУ КУТАДГУ БИЛИГ АЗЕРБАЙЖАНДАГЫ ПОЭМА.....	92
ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ПЕРЕВОДА, ИССЛЕДОВАНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ ПОЭМЫ КУТАДГУ БИЛИГА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ...	92
AZERBAIJAN’DA KUTADGU BİLİG MANZUMESİNİN ÇEVİRİSİ, ARAŞTIRILMASI VE YAYINI TARİHİNE BİR BAKIŞ	92
A LOOK AT THE HISTORY OF TRANSLATION, RESEARCH AND PUBLICATION OF KUTADGU BİLİG POEM IN AZERBAIJAN	92
Ниненко И.С., Абдрахманова Р.Дж.	103
КЫЛЫМ КАРЫТКАН КӨПҮРӨЛӨР: ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ЖАНА АМЕРИКА ПРОГРЕССИВИЗМИНИН ПЕДАГОГИКАЛЫК ИДЕЯЛАРЫ	103
МОСТЫ ЧЕРЕЗ ВЕКА: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА И АМЕРИКАНСКОГО ПРОГРЕССИВИЗМА.....	103
BRIDGES ACROSS THE CENTURIES: PEDAGOGICAL IDEAS OF ZHUSUP BALASAGYN AND AMERICAN PROGRESSIVISM.....	103
Тайирова Н.М.....	110
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДАГЫ ЖАШ МУУНДАРГА АРНАЛГАН ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУ	110

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЫСЛИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА В ПРОИЗВЕДЕНИИ "БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ", ПОСВЕЩЕННЫЕ МОЛОДОМУ ПОКОЛЕНИЮ.....	110
PEDAGOGICAL THOUGHTS OF BOOK "BLESSED KNOWLEDGE " JUSUP BALASAGUN DIRECTION OF THE YOUNG GENERATION....	110
Тайиров М.М., Кадышев С.	112
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫНДАГЫ ИЛИМГЕ ЖАНА БИЛИМ БЕРҮҮГӨ КАРАТА КӨЗ КАРАШЫ	112
ОТНОШЕНИЕ К НАУКЕ И ОБРАЗОВАНИЮ В САГЕ ЖУСУП БАЛАСАГЫНА “КУТТУУ БИЛИМ”	112
ATTITUDE TO SCIENCE AND EDUCATION IN THE SAGA OF ZHUSUP BALASAGYN “KUTTUU BILIM”	113
Турдубаева Н.Ш., Кадыр уулу Алмаз.....	117
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТАДГУ БИЛИГ” ЧЫГАРМАСЫНЫН АЗЫРКЫ НУСКАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН КОТОРМОЛОРУ	118
РУКОПИСИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «КУТАДГУ БИЛИГ» И ИХ ПЕРЕВОДЫ	118
CURRENT MANUSCRIPTS OF ZHUSUP BALASAGYN’S WORK “KUTADGU BILIG” AND THEIR TRANSLATIONS.....	118
Шейшеканов Т.Б.	126
КАРАХАНДАР ДООРУНДАГЫ РЕНЕССАНС	126
РЕНЕССАНС В КАРАХАНИДСКИЙ ПЕРИОД	126
RENAISSANCE DURING THE KARAKHANID PERIOD	126
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети менен биргеликте уюштурулган “Жусуп Баласагындын мурасы жана түрк дүйнөсү” аттуу Эл аралык Форумдун РЕЗОЛЮЦИЯСЫ	134

Подписано в печать 23.12.2024.

Бумага офсет. Печать офсет.

Формат 60/84 1/8. Объем 17,3 п.л.

Тираж 100 экз

Типография КНУ им. Ж. Баласагына

Г. Бишкек, пр. Манаса, 101.